

125.461

13
J. 195

DUŠAN PLENČA

PARTIZANSKI
ODREDI
NARODA DALMACIJE
1941-1942

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA DVADESET PETA

REDOVNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET PRVA

UREĐIVAČKI ODBOR

PETAR BRAJOVIĆ, MILINKO ĐUROVIĆ, BRANISLAV JOKSOVIĆ, VIKTOR KUČAN, NIKOLA LJUBIČIĆ, TONE MARINČEK, KIRIL MIHAJLOVSKI, BRANKO PEROVIĆ, BRANKO TACOVIĆ, MILOŠ ZEKIĆ, MILISAV PEROVIĆ — odgovorni urednik

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

INV. BR.

125.461

DUŠAN PLENČA

PARTIZANSKI
ODREDI
NARODA DALMACIJE
1941-1942

CENTRALNA
VOJNA
BIBLIOTEKA

BEOGRAD 1960

PREDGOVOR

Obrada Narodnooslobodilačkog rata u Dalmaciji sve više dobija svoje mjesto u našoj poslijeratnoj historiografiji. U nekoliko dosadašnjih radova, objavljenih u vidu monografskih ili dnevnika, prikazani su ratni događaji u Dalmaciji, ali cijelovita slika određenog perioda Narodnooslobodilačkog rata još nije napisana. Objektivni razlozi su me ponukali da obradim prvi period borbe koja se odvijala na ovom području, period stvaranja partizanskih odreda.

Težište ovog rada je na borbenim dejstvima, a ostali događaji su opisani upravo onoliko koliko je to bilo potrebno da se bolje sagledaju društveno-politički faktori, koji su prethodili ili su utiacali na stvaranje prvih odreda i njihova dejstva.

Prvi odredi u Dalmaciji nastali su od ilegalnih i diverzantskih grupa koje su prvih dana okupacije vršile diverzije i sabotaže. One su postepeno prerasle u krupnije jedinice — partizanske odrede.

Nastojao sam da obradim sve partizanske jedinice koje su djelovale pod rukovodstvom Štaba Dalmatinskog odreda, odnosno IV operativne zone, od početka oružanog ustanka pa do formiranja prvih dalmatinskih brigada. Uobičajeno je u našoj historiografiji da se taj period u Dalmaciji naziva i oružanim ustankom. To je, upravo, period dejstava partizanskih odreda, pa sam svoj rad nazvao Partizanski odredi naroda Dalmacije, iako su se partizanski odredi održali u Dalmaciji, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, sve do konačnog oslobođenja. Nastojao sam da sva oružana dejstva i značajnije događaje čvrsto svežem sa sveopćim ustankom naroda Jugoslavije.

Dogadaje sam iznosiо bronološkim redom. Od toga sam odstupao samo onda kada su specifičnosti našega rata zabitjevale da se odstupi od ovog principa.

Naročito sam naše i neprijateljske dokumente koji se čuvaju u Vojnom istoriskom institutu JNA, Istoriskom odjeljenju CK SKJ i Historijskom odjeljenju CK SKH, zatim u zavičajnim muzejima i ostalim manjim arhivima po Dalmaciji. Uzeo sam u obzir i domaću i stranu literaturu u kojoj su obradeni pojedini problemi iz NOR-a u Dalmaciji. Naša arhivska dokumenta iz perioda prvih partizanskih odreda veoma su oskudna, pa sam bio pri-nuden da se poslužim i stenografskim bilješkama ili usme-nim i pismenim kazivanjima preživjelih učesnika rata.

Bilo je potrebno u ovom radu objasniti vanredan uspjeh Komunističke partije da povede narod u oružanu borbu. Zato sam dao presjek historiskog razvoja radničkog pokreta i Komunističke partije u Dalmaciji, ne-posredno pred sam početak Drugog svjetskog rata. Ovo poglavlje nema namjere da dâ analizu uloge i rada Komunističke partije sa potpunijim ocjenama, već samo da čitaocima omogući da lakše sagledaju političku situaciju, ugled i napore Komunističke partije u Dalmaciji u borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje naroda.

Uloga i mjesto gradanskih partija obradena je od sloma Kraljevine Jugoslavije pa do otvorene kolaboracije rukovodstava Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke, Demokratske stranke, Zemljoradničke stranke i Jugoslovenske radikalne stranke, sa okupatorom. Jer su pomenute gradanske partije, svojom službom okupatoru, uticale na razvoj oružanog ustanka u pojedinim krajevima Dalmacije, naročito u prvoj fazi Narodnooslobodilačke borbe kada izdajničko držanje većeg dijela razbijenih gradanskih partija nije bilo raskrinkano u očima zavedenih stranačkih pristalica. Razvojem Narodnooslobodilačkog rata sve više se diferencirala izdaja gradanskih partija, tako da je njihov uticaj svakodnevno padaо, pa su se one postepeno topile, a s tim je nestajao i njihov uticaj na ratne događaje. Zato su mjesto i uloga gradanskih partija, ili još bolje njihovih ostataka, postepeno gu-bili i svoje mjesto u ovoj knjizi.

Knjiga se završava formiranjem prvih dalmatinskih brigada, čime je završen i period oružanog ustanka u Dalmaciji. Dalmatinske brigade došle su pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba NOVJ i POJ. One su u sastavu Glavne operativne grupe NOVJ ponijele težište borbe u istočne krajeve naše zemlje. U Dalmaciji su ponovo formirani partizanski odredi, koji su postepeno izrasli u krupne jedinice — brigade i divizije NOVJ. To je nov period Narodnooslobodilačkog rata koji karakteriše dalji porast oružane borbe, veće i složenije vojne operacije, sistematski i planski razvoj antifašističkih društvenih organizacija i organa narodne vlasti.

Na pripremanju ovog djela radio sam više godina. Nesobičnu pomoć pružili su mi mnogi preživjeli dalmatinski borci Narodnooslobodilačkog rata. Koristim ovu priliku da im najiskrenije zahvalim. Ponukan sam da posebno zahvalim „Vojnom delu“ koje mi je omogućilo da ova knjiga ne samo ugleda svjetlo dana, već i da korisnim primjedbama u toku završnih radova na rukopisu, znatno poboljšam njenu vrijednost. Svojim primjedbama na činjenično stanje naročito mi je pomogao major Rade Guberina, pa se osjećam dužnim da mu i ovim putem najtoplje zahvalim.

Zelio sam da ovim radom pružim našoj javnosti, a u prvome redu mladim naraštajima, što vjerniju sliku ratnih događaja na području Dalmacije i da se na taj način odužim narodu Dalmacije, u prvome redu palim borcima Narodnooslobodilačkog rata, na njegovim огромnim žrtvama koje je podnio u borbi za slobodu. Čitalac će sam, na osnovu date rekonstrukcije, moći da ocijeni koliko sam u tome uspio.

Pisac

I

DOGAĐAJI NA TERITORIJI DALMACIJE APRILA 1941

Po Rapalskom ugovoru (potpisanim 12 novembra 1920) jugoslovenski krajevi: dolina rijeke Soče, Istra sa Slovenskim Primorjem, Cres, Lošinj, Lastovo i Pelagruž, veći broj manjih otoka i grad Zadar sa neposrednom okolinom pripojeni su Italiji. Ovim ugovorom je stvorena „Država Rijeka“ (čl. 4) kojoj je priznata nezavisnost¹. Međutim, Italija je ovu „državu“ poslije okupirala, a 1924 godine i anektirala, što je ondašnja jugoslovenska vlada sankcionisala potpisivanjem Rimskog sporazuma iste godine.

Rapalskim ugovorom je oko 600.000 Jugoslovena ostalo van granica Jugoslavije, izloženih politici denacionalizacije koju je sprovodila Kraljevina Italija.

Okupaciju Gorice, Trsta, Istre, dijelova Juliske Krajine i Dalmacije Italija je opravdavala mjerama sopstvene sigurnosti, premda je, po broju žitelja, bila 3 puta, a po ratnim sredstvima još nesrazmernije jača od Jugoslavije.² Ustvari, ona je time obezbjedivala sebi veoma povoljne uslove za ostvarenje svojih imperijalističkih aspiracija.

U Istri, Juliskoj Krajini, Rijeci i Zadru Italija je izgradila snažne vojne baze i obavještajno-propagandne centre uperene protiv naše zemlje. Zadar je bio po svom geografskom položaju njen najpogodniji vojni mostobran

¹ Vojislav M. Jovanović, Rapalski ugovor, zbirka dokumenata, izdanje Udruženja novinara NR Srbije, Beograd, 1950, 66.

² Isto, 82.

i obavještajni centar u kome se organizovala i iz koga se širila razorna djelatnost naročito na područje Dalmacije.

Dolaskom fašizma na vlast u Italiji, Zadar se stalno izgradivao u vojnu bazu sposobnu da u datom trenutku posluži kao oslonac za vojnička dejstva u unutrašnjost naše zemlje. Imajući u svom posjedu Istru sa Rijekom i Zadrom, te otoke Cres, Lošinj i Lastovo, Italija je ustvari držala pod kontrolom Jadransko More i ugrožavala Jugoslaviju mogućnošću desantnih operacija.

1. ODBRANA JADRANSKE OBALE

Prema planu jugoslovenskog Generalštaba jadransku obalu branili su dijelovi 4 armije (Lički odred branio je zonu Sušak — isključno Karlobag), trupe Primorske armiske oblasti i manje snage 8 armije (Komski odred branio je zonu isključno Budva — ušće rijeke Bojane). Veći dio jadranske obale bio je u zahvatu Primorske armiske oblasti (štab je bio upočetku u Splitu a docnije u Mostaru). Trupe Primorske armiske oblasti u slučaju rata imale su zadatku da brane obalski pojas od Karlobaga do Budve i da prepadom zauzmu Žadar.³ S obzirom na takav zadatak predviđeno je i grupisanje snaga. Jadranska divizija (11, 54, 83 i 119 pešadijski puk i ostali diviziski dijelovi) imala je da se grapiše za napad prema Zadru; Čapljinski odred (58 pešadijski puk i jedan artiljeriski divizion) — u rejonu Čapljine; Trebinjski odred (jedan pešadijski bataljon i jedna brdska baterija 75 mm) — u rejonu Trebinja; Komanda Šibenika (jedan pešadijski puk i 17 obalskih artiljeriskih baterija) — u rejonu Šibenika; Komanda Boke Kotorske (tri pešadijska puka i puk obalske artiljerije) — na području Boke Kotorske. Samostalna vazduhoplovna bombarderska grupa Primorske armiske oblasti (15 aviona, bombardera) i jedna školska lovačka eskadrila (7 aparata tipa „Avia“ i „Haker“) nalazile su se na aerodromu kod Mostara.

³ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945 (I), izdanje Vojnog istoriskog instituta, Beograd 1957, str. 21.

⁴ Milutin Nikolić, Prilog građi za istoriju Aprilskog rata, rukopis u VIZ-u JNA „Vojno delo“. (Cit. M. Nikolić).

U rejonu Sinja bila je Dinarska divizija kao strategijska rezerva Vrhovne komande.⁴

Snagama Primorske armiske oblasti, u odbrani obal-skog pojasa, sadejstvovala je ratna mornarica koja je po ratnom planu imala ovakav raspored:

— *Flota* (komanda u Boki Kotorskoj): 1-va torpedna divizija (razarač „Dubrovnik“ i velike torpiljarke „Beograd“, „Zagreb“ i „Ljubljana“) — u Kotorskem Zalivu; 2-ga torpedna divizija (motorne torpiljarke: „Orjen“, „Velebit“, „Triglav“, „Dinara“, „Suvobor“, „Rudnik“, „Kajmakčalan“ i „Durmitor“, i borbeni — torpedni čamci „Uskok“ i „Četnik“) — u šibenskoj luci; 3-ća torpedna divizija (torpiljarke T5, T6, T7 i T8) — u šibenskoj luci; krstarica „Dalmacija“, kao komandni brod komande Flote — u Baošiću; podmornička flotila (podmornice „Hrabi“, „Nebojša“, „Smeli“ i „Osvetnik“, i matični brodovi „Hvar“ i „Sitnica“) — u Boki Kotorskoj; „Zmaj“, matični brod za hidroplane, — u Šibeniku. Pored toga mornarica je imala brodove pomoćne namene: jedan brod-tanker, školski brod, brod za spasavanje, 5 remorkera, 3 jahte i desetine manjih plovnih objekata (barkase, peniše, dizalice itd.).⁵

— *Pomorsko vazduhoplovstvo* (sjedište komande u Kaštel-Lukšiću): 1-va hidroplanska komanda bila je u formiranju — u Vodicama (do 1 aprila 1941 formirana je 12 eskadrila); 2-ga hidroplanska komanda (raspoređena u Skradinu i Primoštenu) imala je u sastavu 3-ću hidroplansku grupu za bombardovanje i torpedovanje i 4-tu za izvidanje; 3-ća hidroplanska komanda sastava: 1-va hidroplanska grupa za blisko izviđanje i 2-ga hidroplanska grupa za bombardovanje i torpedovanje — u Boki Kotorskoj. Neposredno pred rat pomorsko vazduhoplovstvo raspolagalo je sa 162 hidroplana (od kojih 117 sposobnih za ratne operacije) i 30 školskih aparata. Lovačkih aparata nije bilo a potrebnu zaštitu trebalo je da pruži vazduhoplovstvo vojske.⁶

⁵ Kapetan bojnog broda Mladen Ikica, Ratna mornarica bivše Jugoslavije u ratu 1941 godine, Mornarički glasnik 6/1952.

⁶ Arhiv Vojnog istoriskog instituta JNA, k. 1307 (posleratne izjave I. Butkovića i M. Pikla).

— *Pomorska obalska komanda* (sjedište u Splitu). Sjeverni sektor (ujedno Pomorska odbrana Selce): tri obalske flankirne baterije, brod „Malinska“, izviđne, tranzitne, otpremne i signalne stанице — protezao se od državne granice pa južno do linije rt Vir — o. Poklib — o. Morovnik — o. Gruica. Srednji sektor (od južne granice Sjevernog sektora do Mljetskog kanala — ujedno Mornarička komanda) sa sjedištem u Šibeniku, sastav: pet baražnih odreda sa minonoscima „Galeb“, „Soko“, „Labud“, „Mosor“ i „Marjan“, šest flankirnih baterija, stručna podoficirska škola i mornarički regrutni centar. Južni sektor (ujedno Komanda podvodnog oružja) sa sjedištem u Kumboru, sastav: dva mornarička odreda (minonosci „Jastreb“, „Orao“, „Kobac“, „Meljine“, „Mljet“, „Jadran“ i ploveći dok „D2“), tri flankirne i dve torpedne baterije — od južne granice Srednjeg sektora pa do r. Bojane.⁷

Pomoćne, tehničke i stručne službe koje su radile za Ratnu mornaricu bile su razmještene duž cijele obale. Od ovih je važno spomenuti Pomorski arsenal u Tivtu, Artillerisko-tehnički zavod u Lepetanima i Hidrografski institut u Splitu.

Ove snage bile su dovoljne za uspješnu odbranu jadranske obale. Ali su one u sebi nosile sve one slabosti od kojih je bolovala i cijelokupna jugoslovenska vojska.

Jedinice Primorske armiske oblasti nisu bile čvrste vojne formacije ni u vrijeme mira, a mobilizacijski planovi su potpuno podbacili. Tako su 83 i 119 pješadijski puk Jadarske divizije ušli u rat djelimično popunjeni, a mirnodopski artilleriski divizion mobilisao je svega 15% potrebne tovarne i tegleće stoke.⁸ Mnoge su jedinice imale zastarjelo naoružanje, kao naprimjer 321 pješadijski puk Boke Kotorske, artilleriski divizion (mirnodopski) Dinarske divizije i dr. Iako je ovim jedinicama imala da sadejstvuje flota, nije izvršena nijedna zajednička vježba.

⁷ Ikica, n. m.

⁸ Arhiv Vojnog istoriskog instituta JNA, reg. br. 1175/9—1, kutija 67. (Cit. AVII 1175/9—1, k. 67).

Najjači vojni garnizon Knin prosto je bio preplavljen špijunima.⁹ Nekoliko porodica talijanskog porijekla, koje su optirale 1921 godine, nesmetano su prelazile granicu prema Zadru i provodile svoje „godišnje odmore“ ili „božićne praznike“ u samom gradu. U ovom mjestu promet turista u 1940 godini dostigao je rekordan broj. Dvije godine ranije broj turista iznosio je prosječno po 450 lica godišnje, a 1940 godine popeo se na preko 2.000. Pored tih i takvih špijuna i neki aktivni oficiri su otvoreno radili za talijansku obavještajnu službu. Komandant 23 samostalnog artiljeriskog diviziona, pukovnik Grlić, vodio je neometano privatnu korespondenciju sa mnogim licima u Italiji. Kasnije je utvrđeno da su to bili ustaše emigranti.¹⁰

Artiljeriski pukovnik Elbinger Oton, na dužnosti u Komandi Šibenika, održavao je prisne veze sa ustašama u Italiji a po kapitulaciji vojske preuzima dužnost ustaškog komandanta u Šibeniku. Komandant Mornaričke komande u Šibeniku kapetan bojnog broda Muhamed Hodžić¹¹ i kapetan bojnog broda Bačić, aktivni su ustaški saradnici. Pukovnik Redlstein, na službi u Štabu Jadranske divizije, formirao je u Kninu mjesno domobransko zapovjedništvo, a to je isto učinio u Drnišu komandant 12 dopunskog puka, pukovnik Franjo Kubaš.¹²

Ništa bolje stanje nije bilo ni u mornarici. Flota je raspolagala zastarem plovnim objektima, većinom nasledenim još od Austro-Ugarske ili dobivenim na račun

⁹ U Štabu Jadranske divizije oblasti u Kninu otkrivene su velike malverzacije i pronevjere u koje su bile upletene civilne i vojne vlasti, uključivši tu i sresko načelstvo. Negodovanje koje je izazvala ova afera samo donekle se stišalo samoubistvom kninskog trgovca Tode Orlovića i hapšenjem nekoliko sporednih ličnosti, saučesnika. Štabu divizije dobro je došlo kako samoubistvo tako i sporedna hapšenja, jer je time donekle zataškana afera, a pažnja javnog mnjenja skrenuta na sasvim sporedne faktore.

¹⁰ Arhiv Sreskog suda u Kninu — J. S. — PP 126/40. Pukovnik Grlić je poslije kapitulacije primljen u ustašku službu i unapređen u čin generala. Kasnije je postavljen za komandanta korpusa i sa njim upućen na Istočni front.

¹¹ Muhamed Hodžić je za vrijeme rata postao komandant ustaške „Handžar divizije“.

¹² AVII, 1184/10—12 i 1123/9—1, k. 67.

reparacija od Njemačke.¹³ Osnovu komandnog kadra činili su oficiri austrougarske mornarice koji su donijeli sa sobom i njenu doktrinu i navike. Mornarica nije bila kompaktna cjelina — sa zajedničkim shvatanjima, savremenim borbenim sredstvima, uvežbanim i borbeno raspoređenim posadama, već zakržljala, sastavljena od heterogenih elemenata, razdirana intrigama, protekcijom i korupcijom. Za vrijeme od 20 godina nije se uopšte osvojio nijedan produkt mornaričkog naoružanja, a razne inozemne kompanije za brodsku opremu, prodavale su zastarjelu robu koja je u naprednim pomorskim državama davno izbačena iz upotrebe.¹⁴

Ratnim planom „R-40“ i „R-41“¹⁵ Generalštaba bivše jugoslovenske vojske bilo je predviđeno da se talijanske snage u Zadru prepadom razbiju i zauzme grad.¹⁶ Na osnovu ove ideje izdata su naredenja Štabu Primorske armiske oblasti, a koncem marta 1941 određen je definitivan raspored Jadranskoj diviziji: da posedne položaje na liniji Benkovac—Obrovac, bliže Novigradskom Moru.¹⁷ Prema tome, jedinice Jadranske divizije bile su prvih dana

¹³ Od austrougarske mornarice bivša Jugoslovenska ratna mornarica, pored ostalog, naslijedila je: 12 torpiljera od kojih 4 tipa „Kaiman“ po 200 tona, sagrađenih od 1906—1909 godine, a 8 tipa „Trst—Rijeka“ po 250 tona, sagrađenih 1914—1916 godine; 6 minopolagača, izrađenih 1917—1918 godine, po 500 tona, ploveći dok i 37 manjih plovnih jedinica (Grga Novak, Naše more, Zagreb 1928, 242).

Sve četiri podmornice porinute su od 1927 do 1929 godine. Matični brodovi „Hvar“ i „Sitnica“ sagrađeni su 1896; krstarica „Dalmacija“ dobijena je na račun reparacija, a sagrađena je 1899 godine (Kriegsmarine, Taschenbuch 98); matični brod za hidroavione „Zmaj“ nabavljen je na račun reparacija iz Njemačke.

¹⁴ Pred sam rat, za vrijeme školske vožnje, pri ulasku u šibensku luku, veliki torpiljer (eskortni razarač) „Ljubljana“ nasukao se na podvodni greben kod Pakline i pri pokušaju spašavanja potonuo. I to je još jedan dokaz slabe bojne gotovosti.

¹⁵ Ratni plan „R-40“ izrađen je 1939 godine. Zbog promjene političke situacije na Balkanu (prelazak Bugarske i Rumunije na stranu sila Osovine) izrađena je nova varijanta plana, nazvana „R-41“, koja je usvojena februara 1941. Originalni plan nije sačuvan, ali se u Arhivu VII čuvaju izjave — sjećanja generala koji su na njemu radili.

¹⁶ AVII, 51/3—2, k. 3.

¹⁷ AVII, 53/4—1, k. 3.

aprila 1941 rasporedene: 11 i 54 pešadijski puk držali su položaj Karinsko More—Debelo Brdo—Vransko Jezero (sa po jednim pešadijskim bataljonom u rezervi); 83 pešadijski puk, koji je imao da se formira kao ratni puk u Kninu, zbog zakašnjenja u mobilizaciji i slabe popune, izbio je 8 aprila u s. Ceranje, dok je 119 pješadijski puk u mobilizaciji u s. Pirovac, a 12 dopunski u s. Oklaju. 1-vi artiljeriski puk bio je, djelimično u s. Nuniću, 2-gi artiljeriski puk u rejonu Benkovca, konjički eskadron u Obrovcu, a pozadinski dijelovi divizije u Kistanjama.¹⁸ Komandno mjesto divizije bilo je u s. Lepure.¹⁹

Predviđalo se da napadu Jadranske divizije na Zadar sadejstvuju i jedinice Komande Šibenika uz artiljerisku podršku obalskih dalekometnih baterija sa o. Ugljana. Na sastanku pretstavnika Armske oblasti, Jadranske divizije i Komande Šibenika 8 aprila razraden je plan napada na Zadar: blokirati ga sa mora, a Jadranskom divizijom jednovremeno izvršiti napad opštim pravcem Benkovac—Zadar. Dalekometna obalska artiljerija sa otoka Ugljana imala je vatrom da pripremi i podrži napad.²⁰

Vrhovna komanda je 29 marta 1941 izdala naredenje Dinarskoj diviziji da izvrši pokret u pravcu Sarajeva, jer je predvideno da u Danilovgradu uđe u sastav Treće armije i uzme učešće u operacijama prema Albaniji.

Oko 30 marta pripremljene su u Komandi mornarice „instrukcije za komandanta Flote“, kojima je predviđana neposredna odbrana obale, a u specijalnim slučajevima i operacije dalje od obale („detalji instrukcija nisu poznati. Zna se toliko, da se u krajnjem slučaju predviđalo potapanje brodova“).²¹

Čapljinski i Trebinjski odred nisu imali nekih naročitih planova i posebnih zadataka, sem zaštite obale na pravcima pogodnim za desantne operacije kod ušća r. Neretve i južno od Dubrovnika.

Komanda Boke Kotorske trebalo je da štiti ovu našu najjaču pomorsku bazu.

¹⁸ AVII, 1123—82, k. 67, fasc. 21.

¹⁹ AVII, 1166/1—9, k. 67.

²⁰ AVII, 52/3—1, k. 3.

²¹ Ikica, n. m., 554.

Italijanske snage u Zadru bile su neposredno pred rat slabe da bi se mogle odupreti jedinicama bivše jugo-slovenske vojske, te je kod njih postojala bojazan da će garnizon „biti savladan“.²² Tamo su bili: pješadijski bataljoni „Diac“ (Diaz), „Kadorna“ (Cadorna) i „Rizmondo“ (Rismondo); samostalni motomehanizovani bataljon; 402 bersaljerski bataljon „Zara“ (Zara); artiljeriski divizion „Kiarle“ (Chiarle) 75/27; artiljeriski divizion „Ederle“ (Ederle) 100/17; mješoviti artiljeriski divizioni „Fadini“ (Fadini) i „Belfanko“ (Belfanco); artiljeriski divizion „103“ 75/27; 30 inžinjeriski bataljon; 15 bataljon kraljevskih karabinjera; 11 bataljon kraljevske finansiske straže; šest samostalnih posadnih pješadijskih bataljona (211, 214, 217, 228, 316 i 328); 107 legija crnih košulja (sastava dva bataljona i jedna mitraljeska četa); 2 i 3 artiljeriski puk; četiri baterije PAA; hemski vod; požarna četa; šest samostalnih mitraljeskih četa; jedna protivavionska baterija 20 mm i 258 samostalna baterija 65/15.²³ Snage Zadarske grupe podržavao je 2 avio-puk sa štabom u Udini i avio-grupa iz Zadra, koja je po kapitulaciji Jugoslavije premještena u Mostar. Ove jedinice, računajući i karabinjere, finanse i obalsku artiljeriju, koje su bile pod zapovjedništвom generala Emilia Diljolija (Emilio Giglioli), iznosile su oko 20.000 vojnika i oficira. Njima je talijanska Vrhovna komanda postavila zadatak da u slučaju uspjeha na pravcu Rijeka—Delnice—Gerovo i fronta u Sloveniji daju otpor, a ako tamo ne bude uspjeha sve snage sa jadranske obale imale su se povući u Italiju.²⁴

Ratna neprijateljstva započela su 6 aprila 1941. Sa zadarskog aerodroma, u rano jutro, uzletela je grupa od 13 aviona i izvršila prvo bombardovanje Splita, Mostara i Divulja, a nešto kasnije i Šibenika, Benkovca i položaja Jadranske divizije na Debelom Brdu. Jedinice 2 avio-puka iz Udina bombardovale su istoga dana oko 11 časova flotu i lučka postrojenja u zalivu Boke Kotorske,²⁵

²² E. Canevari, *La guerra italiana* (AVII, 54/3—1, k. 3).

²³ AVII, 12—18, k. 15 — ital. arhiva

²⁴ Ugo Cavallero „Comando Supremo“ *Diaria 1940—43 del Capo di SMG*, str. 113.

²⁵ AVII, 63/5—2, k. 3.

a oko 16 časova ponovljen je snažan vazdušni napad sa 50 aparata na Mostar. Uništena su 5 bombardera i 3 lovca našeg vazduhoplovog puka u Mostaru. Protivavionska artiljerija odbrane Mostara oborila je 2 aviona tipa „Savoja“. ²⁶

Ovog dana nije došlo do pokreta kopnenih snaga, dok su jedinice jugoslovenske mornarice u zalivu Boke Kotorske i Šibenika sklonile plovne objekte po uvalama i zatonima da ih neprijatelj ne bi uočio i bombardovao.

Uslijed nepogodnih atmosferskih prilika 7 i 8 aprila nije bilo dejstava.

Jedinice Jadranske divizije su završile formiranje borbenog poretka prema Zadru 9 aprila, ali time nije ništa izmijenjeno u grupisanju koje je naprijed izneseno. Dinarska divizija vrši pokret iz Sinja prema Sarajevu sa 84 pješadijskim pukom u prethodnici. Za čitav dan prešla je svega 18 km i oko 19.30 časova čelnim odredom izbila na Vaganj. Subverzivni i ustaški elementi, pod rukovodstvom rezervnog poručnika dr Josipa Luetića, organizovali su tog dana pobunu u 13. pješadijskom puku. Ubijeni su majori Uzelac i Mihovanović, dok je komandant puka, pukovnik Rašković, ranjen. Puk se istog dana rasuo. Nastalo je masovno dezterterstvo, ubrzano slabom organizacijom marša.

Ovog dana su sa mostarskog aerodroma uzletela tri jugoslovenska bombardera i oko 8.45 časova bacili 12 bombi na Zadar. Bombardovana su predgrađa Zadra — Voštarnica i Brodarica. Oko 11.15 časova napad je ponovljen. Bombardovani su objekti u ulici „Via Tunissi“, „Via del conte“, a razoren je dom GIL (Gioventù Italiana del Littorio — fašistička omladinska organizacija), mornarička radio-stanica, magacin-slagalište municije u s. Vrulji, i oštećeno nekoliko zgrada u ulici „Via Roma“. Oko 14 časova ponovo su bombardovani talijanski položaji u rejonu s. Babin Dub i s. Bokanjac.²⁷

Pojačana je i aktivnost talijanske avijacije, koja je sistematski tražila i uništavala našu veoma pasivnu hidro-avijaciju u srednjoj Dalmaciji. Tokom dana uništeno je

²⁶ M. Nikolić.

²⁷ Silvio Brunelli, L'assedio di Zara 27 marzo — 12 aprile 1941, Zadar 1941.

nekoliko hidroplana „Do H“ (Dornier Hispano) i „SIM“ u Primoštenu i Divuljama (Marina), dok je eskadrila „Do W“ (Dornier „Wal“) u s. Jadrtovcu potpuno uništена. Zbog kukavičkog držanja Štaba Pomorskog vazduhoplovstva, koji je svojim bijegom i pasivnošću stvorio rasulo, raspale su se jedinice 1 i 2 hidroplanske komande, a da nisu izvršile ni jedan borbeni zadatak. Preostale hidroavione, koji nisu bili uništeni ranije, uništile su djelimično same posade, a samo su se neki od njih povukli u Boku Kotorsku.²⁸

Nakon dugog kolebanja i prikrivanja na krstarici „Dalmacija“ po zalivu Kumboru, Štab flote je prešao na jahtu „Beli Orao“ u Verigama i 9 aprila izdao borbenu zapovijest (prvu i jedinu u Aprilskom ratu 1941) podmornicama „Nebojši“ i „Smelom“: isploviti na područje Bari—Brindizi—Drač radi napada na talijanske pomorske komunikacije.²⁹ Podmornice su tada isplovile, ali su se nakon 5 dana vratile, po naredenju Komande flote, a da za čitavo to vrijeme nisu izvršile nijedan borbeni zadatak. Ovog dana flota nije imala drugih akcija.³⁰

Noću 10/11 aprila Jadranska divizija započela je povlačenje pravcem Benkovac—Knin,³¹ ostavljajući dva bataljona 54 puka u zaštitnici, jedan na položaju oko Benkovca, a drugi u zasjedi na putu Knin—Obrovac. Povlačenje se ubrzo pretvorilo u rasulo. Samo neke jedinice sa smanjenim brojnim stanjem uspjele su da se još održavaju. Ipak su glavne kolone ove divizije u slabom mar-

²⁸ Ikica, n. m., 555.

²⁹ 9 marta 1941 održan je sastanak vojnih stručnjaka Velike Britanije, Grčke i Jugoslavije u Atini. Sastankom je rukovodio general Vilson, komandant britanskih snaga na Bliskom Istoku. Jugoslovenski delegat je zahtjevao da, u slučaju rata, britanska flota uplovi u Jadransko More i prihvati našu pomorsku eskadru. General Vilson je kategorički odbio ovaj zahtjev ne želeći da se ponovi slučaj Denkerka. Od toga momenta, komanda jugoslovenske eskadre pomijera svoje glavne snage na jug, okupljajući ih u zalivu Boke Kotorske, odakle je, kako je to bilo predviđeno ratnim planom „R-41“, namjeravala da se u pogodnom momentu probije kroz Otrantska vrata i spoji sa britanskim flotom u grčkim vodama (AVII, 57/3—2, k. 3).

³⁰ Ikica, n. m., 555.

³¹ AVII, 1157/9—2 i 1175/9—1, k. 67.

ševskom poretku prevalile za 12 sati marša oko 40 km i izbile na liniju s. Rupe — s. Đevrske — s. Nunić — s. Ervenik.

Dinarska divizija je nastavila marš sa 84 i 117 pu-kom i istog dana izbila u Livanjsko Polje, gdje je otpo-čelo naglo osipanje jedinica, tako da se 11 aprila divizija konačno raspala, a njen štab, koji je bježao iz Sinja preko Imotskog, zarobila je seoska zaštita HSS na putu Imotski—Ljubuški.³²

Hidroeskadrila „Do H“ iz 3 hidroplanske komande izvršila je 10/11 aprila noćno bombardovanje luke i grada Drača. Nanesena je izvjesna šteta lučkim postrojenjima i nekim brodovima pomoćne namjene. Ovo je ustvari bio jedini borbeni zadatak pomorskog vazduhoplovstva koji je inače izvršen pod pritiskom nižeg vazduhoplovnog sa-stava.

Na Sjevernom sektoru pomorske odbrane ovog dana bilo je značajnih dogadaja. Dana 10 aprila stigao je u Crikvenicu Petar Kvaternik,³³ da uspostavi ustašku vlast i preuzme komandu na ovom području. Brzom interven-cijom jedinica mornarice pod komandom komandanta Sje-vernog sektora, kapetana fregate Mirka Plajvasa,³⁴ tek for-mirane ustaške snage bile su razbijene, a u jednočasovnoj borbi ubijen je Petar Kvaternik. No, ovom mjerom nije se stanje znatno popravilo, jer su talijanske snage bez otpora brzo prodirale iz Rijeke prema Crikvenici, pa je kapetan fregate Plajvas digao u zrak sva vojna postrojenja: 7 bro-dova Jadranske plovidbe, 2 peniše goriva, remorker „Silni“ i neke manje plovne objekte sklonjene u zalivu Klimno.

U jedinicama flote, sve do kapitulacije bivše jugoslo-venske vojske, nema više značajnih dogadaja. Ona je pot-puno pasivna i rđavo vodena od starješinskog kadra.

Povlačenje Jadranske divizije nastavljeno je 11 aprila, ali se slabe talijanske snage iz Zadra ne usuđuju da je gone. Štab divizije napušta jedinice i bježi u Knin, a

³² U kotaru Imotski seoska zaštita HSS je 10 aprila 1941 listom prišla ustaškom pokretu.

³³ Brat ustaškog vojskovode Slavka Kvaternika.

³⁴ Mirko Plajvas je zarobljen u Obrovcu i odveden u za-robljeništvo u Njemačku.

rasipanje jedinica i dalje se nastavlja. Samo rodoljubivi oficiri uspjevaju da održe svoje jedinice, u čemu se naročito ističu oni u 54 i 83 puku. Komora i oružje razbacani su na sve strane, ali puni magacini robe i vojne opreme su pod jakim stražama i kompletno će biti predati talijanskim vlastima. Komunisti i omladina neumorno rade da se u obezglavljenim jedinicama održi kakav-takav red, prikupljaju razbacano oružje i municiju, jer su predviđali dogadaje koji će neminovno nastati.³⁵ Ali se više ništa nije dalo spasti — jugoslovenski front u Zadru naglo se raspadao.

Opšte rasulo nastalo je i u jedinicama Komande Šibenika, kao i u jedinicama 2 i 3 torpedne divizije, koje ovog dana sa pola ljudstva plove iz Prokljanskog Jezera prema Šibeniku,³⁶ gdje su napadnute od 5 talijanskih bombardera. Vazdušni napad je odbijen, ali komandanti obeju torpednih divizija napuštaju svoje jedinice i prelaze na stranu ustaša. Samo su četiri torpiljera pod komandom kapetana bojnog broda Ivana Kerna otplovila u pravcu Boke Kotorske.

Sutradan 12-og oko 5 časova talijanske snage iz Zadra otpočele su nastupanje u dva ešelona. Prvi ešelon sastava: motomehanizovana četa sa 15 lakih tenkova „Fiat“, 402 ber-saljerski bataljon, inžinjeriski bataljon, pješadijski bataljon „Diaz“ i samostalna baterija 20 mm, prelazi graničnu liniju kod Zemunika i nastavlja nastupanje prema Benkovcu i Karinu. Oko 12 časova ove su jedinice ušle u Benkovac, gdje su im se bez borbe predali zaostali dijelovi 11 puka. Talijani su 13 aprila nastavili pokret i oko 13 časova prošli kroz Kistanje na putu za Knin. Oko 16 časova kod s. Očestovo (zaselak Bojančić) jedna grupa jugoslovenskih vojnika iz 54 pješadijskog puka, pod komandom kapetana Obradovića, te dijelovi konjičkog di-

³⁵ Pod rukovodstvom Partije organizovane su dvije grupe omladinaca koje su dobrovoljno stupile u Jadransku diviziju. To su bili omladinci iz Beograda i đaci Više nautičke škole iz Bakra. Aktiv SKOJ-a iz Knina, pod rukovodstvom Vlade Despota, organizovao je jednu grupu dobrovoljaca koji su primljeni i raspoređeni po jedinicama 54 pješadijskog puka. (AVII 11/9—1, k. 67).

³⁶ Ove su jedinice bile određene da sadejstvuju u Zadarskoj operaciji, ali su se sklonile u Prokljansko Jezero.

viziona, inicijativno su iz zasjede otvorili jaku puščanu i mitraljesku vatru na talijansku biciklističku četu bataljona „Diaz“. U jednočasovnoj borbi Talijani su imali oko 180 mrtvih i ranjenih. Među ranjenim bio je i pukovnik Eudenio Mora (Eugenio Morra).³⁷ Na našoj strani nije bilo gubitaka. Ovaj primjer je lijep dokaz za mogućnost uspješnog otpora na ovom području, da je bilo za to bar i malo volje kod štaba Jadranske divizije. Talijani su se zadržali u Kninu.

Raspadom jugoslovenskih jedinica na frontu Tržić—Gerovo omogućeno je motorizovanoj diviziji „Torino“³⁸ da već 14 aprila u 18 časova svojim prednjim dijelovima izbije preko Like u Knin.

Tog dana je eskadrila teških bombardera 2 avio-puka iz Udine bombardovala neke dalmatinske gradove. Uništeno je 14 hidroaviona u hidro-bazi u Divuljama koji su bili prikriveni i maskirani kod s. Marine i s. Rogoznice. Sutradan su jedinice divizije „Torino“ nastavile marš iz Knina prema Splitu.

Ostaci Jadranske divizije (oko 3.000 ljudi, pretežno dobrovoljci, patriote i komunisti)³⁹ koje talijanske snage nisu gonile, otstupali su preko Bosanskog Grahova u pravcu Drvara,⁴⁰ gdje su ih 21 aprila razoružali Nijemci.

Komanda Šibenika raspala se 13 aprila, takođe bez otpora. Ovog dana komandant izdaje naredenje obalskoj artiljeriji da otvari vatru na svaku plovnu jedinicu koja

³⁷ Obrad Egić, **Velika zabuna pod Zadrom**, Zadarska revija 2/1947, 113. General Đakomo Zanusi, (Giacomo Zanussi) u svojoj knjizi **Guerra e Catastrofe d'Italia**, I i II, Roma 1945, 148, piše da je to bila jedino ozbiljna borba koju je II talijanska armija vodila sa bivšom jugoslovenskom vojskom.

³⁸ Divizija „Torino“ nalazila se u sastavu talijanskog motorizovanog armiskog korpusa. Imala je zadatak da pravcem Rijeka—Otočac—Gospic—Gračac izbije u Knin, gdje je trebalo da se poveže sa zadarskim trupama.

³⁹ AVII 1175/9—1, k. 67.

⁴⁰ Povlačenje u Drvar izvršeno je sa namjerom da se divizija preveze željeznicom preko Jajca u Sarajevo, odakle bi prema ratnom planu otstupala sa glavninom ka Grčkoj. (AVII, k. 67 r. br. 1126/9—1). — Među vojnicima širila se priča da će se u bosanskim planinama pružiti organizovan otpor.

pokuša napustiti luku,⁴¹ a sam, u pratnji 1 bataljona i baterije topova 75 mm, pokušava da se probije i pobegne u pravcu Mostara. Međutim, poslije manjih čarki sa tek formiranom ustaškom milicijom od 40 vojnika kod Drniša, predaje se sa nekim članovima štaba.⁴² Istog dana ustaše su preuzele vlast u Šibeniku i formirale mjesno zapovjedništvo pod komandom dotadašnjeg artiljeriskog pukovnika Otona Elbingera.⁴³

Komanda Primorske armiske oblasti izdaje 15 aprila svim područnim jedinicama naredenje o kapitulaciji.⁴⁴ U naredenju se pored ostalog zabranjuje poletanje sopstvenoi avijaciji i dejstvo PAO. Trupama je naređeno da ostanu na svojim mjestima, ali im je zabranjeno svako rušenje objekata i uništavanje opreme, a starješine se obavezuju da održe red i disciplinu u jedinicama do potpune predaje talijanskim i njemačkim oružanim snagama. Štab Primorske armiske oblasti 16 aprila probija se preko Hercegovine u pravcu Crne Gore, sa namjerom da se priključi generalskoj grupi koja se spremala za emigraciju. Međutim, i ovaj je štab 17 aprila zarobljen u Bileći.⁴⁵

Neaktivne jedinice flote i dalje su ležale u zalivu Boke Kotorske, uprežući sve sile da očuvaju jednu podmornicu i razarač „Dubrovnik“, kojima su trebali da se prebace za Kretu (Krit) dijelovi Vrhovne komande. Izvjesni pomorski oficiri predlagali su Komandi flote da plovne jedinice, s obzirom na kapitulaciju vojske, isplove i povuku se u savezničke luke Krf, Kretu i Aleksandriju. Ove zahtjeve oficira Komanda flote⁴⁶ je odbila, čvrsto riješena da mirno sačeka kapitulaciju. Predveče 16 aprila samovoljno je isplovila stara podmornica „Nebojša“, a dan kasnije i motorne torpiljarke „Kajmakčalan“ i „Durmitor“ i bez većih poteškoća, preko Krete, stigle u Aleksandriju.⁴⁷ Ove plovne jedinice borile su se do kraja rata

⁴¹ Prema sjećanju Nikole Sekulića — Bunka (AVII).

⁴² M. Nikolić.

⁴³ Ikica, n. m.,

⁴⁴ Naredenje Ob. br. 83 od 15 IV 1941 (AVII 55—9, k. 3).

⁴⁵ M. Nikolić.

⁴⁶ Komandant flote bio je kontraadmiral Milan Domjanko.

⁴⁷ Ikica, n. m.,

na strani Engleza. U Boku Kotorsku stigle su 17 aprila jedinice 19 talijanskog korpusa, koje su nadirale iz Albanije preko Crne Gore, i zvanično preuzele bivšu flotu.

Istoga dana, poručnici bojnog broda Spasić Milan i Mašera Sergije, ukrcali su se na razarač „Zagreb“ i eksplozivom ga digli u zrak, svjesno žrtvujući svoje živote, naočigled brojnih talijanskih vojnika. Tako su oni, u ovim teškim momentima, svojim podvigom sačuvali čast i slavu našeg pomorstva.

Konačnom kapitulacijom gotovo čitava flota i ostali pomorski objekti pali su neoštećeni Talijanima u ruke (osim razarača „Zagreb“, dve motorne torpiljarke, jedne podmornice i plovnih objekata koje je potopio kapetan fregate Mirko Plajvas). Kapitulacijom flote kapitulirali su i poslednji ostaci bivše jugoslovenske vojske u Dalmaciji.

2. IZVRŠENJE OKUPACIJE DALMACIJE

Poslije zvanične kapitulacije jugoslovenske vojske italijanska Vrhovna komanda je ubrzavala aktivnost svojih jedinica, težeći da što prije okupira Dalmaciju. Do 23 aprila 1941, 6 armiski korpus, pod komandom generala Dalmaco Renca (Dalmazzo Renzo), Auto-transportni korpus, pod komandom generala Cingales Frančeska (Zingales Francesco) i dijelovi 19 armiskog korpusa okupirali su Dalmaciju. Nastojalo se da se okupacija izvrši „bez većih potresa“, pa kada je završena, 28 aprila, zvanično je, uz Italijanima svojstvenu pompeznost, objavljena „privremena“ aneksija.⁴⁸ Musolinijeva vlada je poklanjala naročitu pažnju aneksiji, pa je formirala specijalni odbor sa sedam pododbora i nekoliko komisija⁴⁹ sa zadatkom da svetu prikaže Italiju kao oslobođiteljicu krajeva nekadašnjeg Rimskog carstva, a dalmatinski narod u zanosnom oduševljenju za taj veliki čin. Izdaju se specijalni ilustrovani listovi posvećeni aneksiji (agencija „Stefani“), sa ciljem da se stvari pozitivno raspoloženje u javnom mni-

⁴⁸ Rimskim ugovorom od 18 V 1941 proglašena je aneksija Dalmacije.

⁴⁹ Francesco Ammurelli, **Nostra Dalmazia**, Rim 1942, 72.

jenju za aneksiju. Musolini prima, 29 aprila, strane predstavnike i saopštava im odluku o aneksiji. Grof Cano dolazi u Istru i odatle prati tok dogadaja. Specijalni delegat vlade (budući predstavnik Italije na pregovorima sa NDH) Kazertano (Casertano) nalazi se sa Štabom 2 armije u Ljubljani a zatim u Karlovcu.

Za to vrijeme talijanske trupe su se uglavnom garnizonirale i otpočele svoju „misiju“. Njihov raspored na području Dalmacije je bio kao što slijedi.

— Sjedište komande 6 armiskog korpusa preneseno je 28 maja iz Sambra (Italija) u Split, a dijelovi korpusa van sastava divizija bili su razmješteni: 6 mitraljeski bataljon na Braču, Hvaru, Šolti i u Zadvarju; 55 artiljeriski divizion u Kninu i Šibeniku; 56 artiljeriski divizion u Kninu i Trogiru; 122 artiljeriski divizion u Kninu i Divuljama; komanda 31 tenkovskog puka sa 2 i 3 bataljonom u Splitu (1 bataljon u Šibeniku); komanda 3 bersaljerskog puka u Trogiru (20 bataljon u Sinju, a 15 u Livnu); samostalni bersaljerski puk u Bosanskom Grahovu i Grčacu (sa 13 bataljom u Kasaru, Zrmanji i 2 bataljonom u Kninu); 228 samostalni posadni bataljon u Splitu i u Zadru; 221 samostalni posadni bataljon u Splitu, a od 31 maja 1941 na Braču, Hvaru i Šolti; 214 samostalni posadni bataljon u Kninu, 220 samostalni posadni bataljon u Šibeniku; 316 samostalni posadni bataljon u Splitu; 328 samostalni posadni bataljon u s. Padjene (kotar Knin); 9 bataljon kraljevskih karabinjera u Splitu; 16 bataljon kraljevskih karabinjera u Šibeniku i Kistanjama; 20 bataljon kraljevskih karabinjera u Kninu; 9 posadni bataljon u Šibeniku; 10 posadni bataljon u Solinu; 8 bataljon crnih košulja (skvardisti) u Bosanskom Grahovu; 13 posadni bataljon i 29 bataljon crnih košulja u Splitu; 2 grupe tenkova „Sveti Marko“ u Bihaću; 106 bersaljerska motociklistička četa u Kninu; 4 četa motociklista u Dubrovniku.

— Pješadijska divizija „Bergamo“ iz sastava 6 armiskog korpusa, pod komandom generala Bileti (?) Pietro, sa štabom u početku u Glamoču, a kasnije u Sinju. Njene jedinice su bile raspoređene, uglavnom, u srednjoj Dal-

maciji i često su mijenjale garnizone. Maja 1941 ona je bila ovako rasporedena: Štab 25 pješadiskog puka sa 1 bataljonom, četom minobacača 81 mm, baterijom 65/17 i ostalim prištapskim dijelovima u Makarskoj, 2 bataljon u Imotskom, a 3 u Omišu i Baškoj Vodi; Štab 26 pješadiskog puka sa 1 bataljonom, četom minobacača 81 mm i baterijom 67/17 u Splitu, 2 bataljon u Livnu, a 3 bataljon je maja prebačen iz Vrhovina u Split; 4 artiljeriski puk: 1 divizion (100/17 mm) u Sinju, 2 i 3 divizion (75/27 mm) u Solinu, 3 divizion je maja prebačen iz Solina u Sinj; 89 legija crnih košulja u Splitu.

— Pješadiska divizija „Sasari“ (Sassari), 6 armiskog korpusa, čiji je komandant bio general Montičeli Furio (Monticelli Furio): Štab u Kninu; Štab 151 pješadiskog puka sa bataljonima i pratećom baterijom 67/17 mm u Kninu; Štab 152 pješadiskog puka sa po jednim bataljonom u Drnišu, Glamoču i Kistanjama, četa minobacača 81 mm u Šibeniku; ostale prištapske jedinice oko Knina; 3 bersađerski puk u Kninu; 34 artiljeriski puk na Visu; 73 legija crnih košulja u Gračacu.

— Pješadiska divizija „Marke“ (Marche) iz sastava 17 armiskog korpusa, čiji je komandant bio general Amiko (Amico), sa Štabom u Dubrovniku; Štab 55 pješadiskog puka sa prištapskim jedinicama u Trebinju, a dva bataljona i baterija 65/17 u Dubrovniku (baterija je koncem maja premještena na Lastovo); Štab 56 pješadiskog puka, dva bataljona i prištapske jedinice u Mostaru, a jedan bataljon u Metkoviću (baterija 47/32 ovog puka nalazila se u Dubrovniku); 32 artiljeriski puk u Dubrovniku. Ostale jedinice ove divizije nalazile su se u t.zv. „II zoni“.⁵⁰

— Pješadiska divizija „Kaćatori dele Alpi“ (Cacciatori delle Alpi) prilikom napada na Jugoslaviju pripadala je „Komandi trupa u Albaniji“, u sastavu 19 korpusa. Ona je prodirala preko Crne Gore u pravcu Dubrovnika

⁵⁰ II zona u Dalmaciji je obuhvatala: Kninski kotar (bez Kistanjske općine), Kotar Drniš, Sinj i područje od Splita do Dubrovnika, sa otocima Hvarom i Braćom i poluotokom Pelješcom.

i okupirala graničnu teritoriju Dalmacije i Crne Gore (do Metkovića).⁵¹

— Motorizovana divizija „Pazubio“ (iz sastava motorizovanog armiskog korpusa) je po naređenju Glavnog generalštaba talijanske vojske od 27 aprila 1941 privremeno ušla u sastav 4 armiskog korpusa. Ona je 30 aprila okupirala i posjela otoke Korčulu, Mljet i Šipan, gdje je ostala do 12 maja, a 25-og upućena u Italiju.

— Motorizovana divizija „Torino“ (iz sastava motorizovanog armiskog korpusa) je prilikom napada na Jugoslaviju prodrla u rejon Knina i spojila se sa jedinicama Zadarske grupe. Ona je 18 aprila okupirala Dubrovnik, a 28-og izašla iz sastava 2 i ušla u sastav 9 armije. Sredinom maja nalazi se na sektoru 9 armije, na području Omiš—Brela—Bogatići, odakle je 6 juna upućena u Italiju.

Pod komandom komandanta 6 armiskog korpusa nalazile su se i „Zadarske trupe“ („Truppe di Zara“) koje su, kao okupacione snage, bile na području sjeverne Dalmacije.⁵² Maja 1941 imale su raspored:

u Zadru: pješadijski bataljoni „Diaz“ i „Kadorna“, 2 i 3 artiljeriski puk, artiljeriski divizioni „Kiarle“ (75/27), „Ederle“ (100/17), 103 divizion (75/27), tri samostalne mitraljeske čete, 11 bataljon finansijske straže, 30 inžineriski bataljon i druge manje prištapske jedinice;

u Benkovcu: pješadijski bataljon „Rismondo“, 504 mitraljeska četa, 107 požarna četa i 258 samostalna baterija 65/17 mm;

na položajima oko Zadra: artiljeriski divizion „Fadini“ (mješovit), 504, 537 i 549 mitraljeska četa u Obrovcu, a 547 mitraljeska četa na o. Olibu;

u Šibeniku: artiljeriski divizion „Belfoko“ (100/17), bataljon kraljevskih karabinjera, bataljon finansijske straže,

⁵¹ Jula 1941, kada je izbio ustanački ustanak u Crnoj Gori, ova divizija je držala pojas između Crne Gore i Dalmacije, radi onemogućavanja prelaza ustanika u Dalmaciju. Talijanska komanda je vjerovala da će na taj način lokalizovati ustanak u Crnoj Gori i „spriječiti njegovo širenje na ostale, pogotovu anektirane krajeve“. Sastav divizije: 51 i 52 pješadijski puk, artiljerijska grupa i legija crnih košulja. Ona će u oktobru posjetiti srednju Dalmaciju.

⁵² Od njih je 8 septembra 1942 formirana Zadarska divizija.

107 legija crnih košulja i samostalni motomehanizovani bataljon;

u Drnišu: 402 bersaljerski bataljon;

u Dubrovniku: mehanizovana četa i samostalna laka baterija 20 mm;

posadni bataljoni raspoređeni su po Dalmaciji, kao dopunske jedinice 6 korpusa.

Talijanska komanda mornarice u Puli,⁵³ prilikom napada na Jugoslaviju, imala je pod komandom lake jedinice flote, diviziju krstarica i eskadru razarača. Okupacijom dalmatinske obale talijanska mornarica je dobila, donekle, odriješene ruke, pa je snage iz Pule uputila u Sredozemlje da ometaju i napadaju pomorske snage Saveznika i sa dejstvuju Romelovim operacijama u Africi, a u okupiranoj Dalmaciji formirala „Komandu Mornarice“ („Comando di Marina“) sa sjedištem u Splitu koja je imala dva sektora — sjeverni sa štabom u Šibeniku, i južni sa štabom u Tivtu. Komanda je raspolagala sa nekoliko torpijera i 6 eskortnih razarača, kao i jedinicama za obalno obezbjedenje i lako izvidanje (patrolni brodovi, torpedni čamci). Njeno operativno područje bilo je Jadransko More (od Sušaka do Boke Kotorske) sa obalom i otocima. Pod njom su bile i jedinice tehničke službe, mornaričke pješadije, izviđačke i osiguravajuće jedinice i arsenali u Šibeniku, Trogiru, Splitu, Korčuli i Tivtu. Izviđačka služba bila je razgranata, a obuhvatila je istaknuta mjesta na obali i sve otoke. Izviđači su postavljeni na otoku Molat (rt Baraster), Zirju, Šibeniku (sv. Ana), Kotoru (rt Oštroski) itd.

U Divuljama je po okupaciji smještena vazduhoplovna grupa od hidrobombarderskih, lovačkih i školskih jedinica.

*

Naporedno sa vojnom okupacijom Dalmacije Talijani su uspostavili i gradansku — civilnu vlast. Oni su sa Pavelićem uputili u Hrvatsku i svog pretstavnika, da radi

⁵³ Komanda združene eskadre lakih krstarica i torpednih plovnih objekata.

na „normalizaciji odnosa sa novoformiranim državom i rješenju svih, a u prvom redu graničnih problema“.⁵⁴ Već 24 aprila ministar inostranih poslova fašističke Italije Galeaco Čano (Galeazzo Ciano) odlazi u Ljubljani na sastanak sa Pavelićem. „... Radi se više o tome — veli on u svom Dnevniku — da vidimo što Hrvati misle, nego li da nešto zaključujemo... U Italiji se razmahala žestoka propaganda za Dalmaciju, a na čelu su joj dobro poznati agitatori. Za mnoge je postalo pravo zanimanje, da izigravaju Dalmatince. Na svaki način pripremali smo dva rješenja“.⁵⁵ U Ljubljani je zaključeno da se sredinom maja povedu pregovori u Rimu.

Rimskim ugovorom od 18 maja 1941 odredene su granice između NDH i područja Dalmacije koje je priključeno (anektirano) Italiji.⁵⁶

Na pregovorima u Rimu zaključene su i odredbe o vojnoj saradnji. Operacisko područje 2 talijanske armije protezalo se (grubo uzeto) od jadranske obale do linije Ljubljana—Karlovac—Mrkonjić Grad—Konjic—Bileća, a bilo je podijeljeno na dve zone. Anektirani dio Dalmacije Talijani su nazvali „I zonom“. U unutrašnjosti NDH od te zone pa do demarkacione linije talijanskonemačkih snaga protezala se „II zona“,⁵⁷ koja je bila navodno pod vlašću NDH, a ustvari pod kontrolom talijanskih trupa.

Dekretom talijanske vlade od 20 maja uspostavljen je Guvernorat za Dalmaciju (Governo della Dalmazia) sa sjedištem u Zadru.⁵⁸ Guvernorat je držao građansku

⁵⁴ Galeaco Čano, *Dnevnik*, Zagreb 1950, 237.

⁵⁵ Isto, 238.

⁵⁶ Prema čl. 1 Ugovora priznati su kao sastavni dijelovi Italije: svi otoci zadarskog otočja; područje obuhvaćeno linijom koja polazi od rta Prvlaka, dostiže planinski kanal, slijedi njegovu unutrašnju trasu do Novigradskog Mora, njegovom gornjom obalom, zahvatajući Bukovicu i izbija na r. Krku ispod s. Padene, obuhvata cijelo područje Šibenika i Trogira, te grad Split, uključivši predgrađe a isključivši otoke Brač i Hvar; otoci Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka i ostali manji koji leže oko njih; otoci Korčula i Mljet... (Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, str. 506, broj dokumenta 225. (Cit. Zbornik V/1 506, dok. 225).

⁵⁷ Vidi primedbu (fusnotu) 52.

vlast preko prefektura Zadar, Split, i Kotor. Prefektura Zadar obuhvatala je područje od o. Premude do rta Ploče, sa 179.858 stanovnika. Prefektura Split od rta Ploče do granice NDH (između Splita i Omiša), sa 109.052 stanovnika. Prefektura Kotor od granice NDH (j-i od Cavtata) do Bara, sa 33.802 stanovnika.⁵⁹ Dužnost guvernera Dalmacije preuzeo je 8 juna Duzepe Bastianini (Giuseppe Bastianini). Prefekture su se dijelile na kvesture koje su svoju izvršnu vlast sprovodile preko komesara javne sigurnosti i komesara talijanskih općina.⁶⁰

Guverner Dalmacije i prefekti provincija imali su pod svojom komandom Dobrovoljnju miliciju javne sigurnosti (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale — MVSN), bataljone kraljevskih karabinjera, finansijske straže, policijske jedinice, a često i legije crnih košulja.⁶¹

Okupatorska vlast se mogla osloniti samo na pojedince iz rukovodstva predratnih političkih stranaka (HSS, JRZ, JNS), malobrojne pristalice Ljotićevog „Zbora“, četničke i ustaške elemente i malobrojne talijanske porodice, koje su 1919 godine optirale za Italiju i sada se, u danima okupacije, povratile u Dalmaciju, kao i na Talijane koji su poslije 1918 godine ostali u našoj zemlji.⁶²

⁵⁸ Poslije okupacije Dalmacije talijanska vlada je za upravljanje anektiranim pokrajinama obrazovala Civilni komesarijat za Dalmaciju koji je pretvoren u Guvernorat (AVII k. 3/52).

⁵⁹ Enciklopedia Italijana 1938—1948, 766.

⁶⁰ Arhiva Guvernorata za Dalmaciju — AVII.

⁶¹ Legije crnih košulja (skvadristi) ulazile su u sastav regularnih trupa, ali su na području Dalmacije često stavljane na raspolaganje guverneru, naročito za vrijeme t. zv. „čišćenja“, kada je vršen masovan teror nad narodom.

⁶² Između dva svjetska rata u Dalmaciji (bez Zadra) je živjelo 1084 talijanskih podanika, doseljenih uglavnom za vrijeme austrougarske vladavine i okupacije Dalmacije u toku Prvog svjetskog rata. Austrijske vlasti su favorizovale Talijane i koristile ih u borbi protiv slovenskog življa. 1911 godine oni su dobili 5 poslaničkih mjesta u Dalmatinskom saboru sa autonomskom strankom (narod ih je zvao „Tolomaši“). Politička platforma autonomaške stranke, bila je i redentistička, sa jasnim aspiracijama Talijana na dalmatinsku obalu. Bivše jugoslovenske vlasti nisu ništa učinile da se spriječi protivjugoslovenska djelatnost ove manjine i, prirodno, ona je pozdravila dolazak talijanskog okupatora i potpuno mu se stavila u službu. Tako je, naprimjer, talijanski podanik Nikola Fafonja Garjin imenovan za komesara mjesnog faša i Trogirske općine, po čijim direktivama su izvr-

Pojedinci iz rukovodstva HSS, naročito oni koji su bili u državnom aparatu bivše Jugoslavije, imali su mogućnosti da daju važne podatke okupatoru, pa su to i činili. Otvorena saradnja HSS naročito je došla do izražaja poslije uspostave NDH i poznatog proglaša dr Vlatka Mačeka kojim poziva pristalice stranke HSS na saradnju sa Pavelićem.⁶³ Tako je Luetić primio dužnost velikog župana Cetine, Sinčić David župana župe Bribir-Sidraga, Delonga ustaškog tabornika u Sinju, Marić u Kninu, Skelin u Drnišu, Vulić u Muću itd. Od pojedinačnih okupatorskih saradnika isticao se Paško Kaliterna u Splitu. Na području atara Sinja, Imotskog, Drniša i Metkovića seoska zaštita, formirana od pristalica HSS, razoružavala je grupe jugo-solvenskih vojnika i predavala ih okupatoru. Ona je u s. Rupama, na Šubićevcu (gradski park iznad gimnazije) u Šibeniku, na Vagnju, te u selima Lišanima i Kruševu kod Bukovice, otvarala vatru na grupe vojnika, koje su se sklanjale da ne padnu Talijanima u ruke ili odlazile svojim kućama odnoseći oružje da ga sakriju za „bolje dane“. U Makarskoj su pokušali da zadrže u zatvoru osuđenike, uglavnom komuniste, radi predaje novom gospodaru. U Imotskom pristalice HSS listom su prišle ustaškom pokretu, formirajući prve jedinice ustaške vojnica.⁶⁴

Katolički kler, uostalom kao i u drugim krajevima Hrvatske, zloupotrebljavajući religiozna osjećanja naroda pretvorio je crkve u propovijednice kulta „katoličke Italije“. Ocjenjujući okupaciju Dalmacije povoljnom za svoj rad, Vatikan šalje svoje emisare da, u sporazumu sa ita-

šeni mnogi zločini, koji su ga uvrstili među najokorelijе zločince u našoj zemlji. On je imao čitavu mrežu špijuna u koju su bili uključeni svi Talijani. U Šibeniku je porodica Skoton bila nosilac talijanske obavještajne službe, a takvih porodica bilo je manje-više u svim gradovima Dalmacije.

⁶³ Zbornik V/1 497, dok. 220.

⁶⁴ Pod parolom borbe protiv velikosrpske hegemonije HSS je stekla izvjestan uticaj u narodu, koristeći ga za utiranje puta ustaškom pokretu.

lijanskim civilnim vlastima, upregnu crkveni aparat u rad na fašizaciji anektiranih krajeva. O tome se u jednom izvještaju prefekture u Splitu kaže:

U razgovoru koji sam imao sa Vel. oficijalom Dr Domenikom Franze iz reda Male braće, kojem je Vatikan dao zadatak da prouči držanje pripadnika reda u Dalmaciji prema nama (fašističkoj Italiji — D. P.) taj mi je kazao da ne bi bilo politički uputno poslati u Hrvatsku ili drugdje svih 150 fratara koji žive na anektiranom teritoriju. Narod bi se mogao uz nemiriti i optužiti nas da smo ga izolovali od onih koji su mi mogli dati duhovnu zaštitu... Don Merlo zagovara dublje proučavanje situacije klera u Dalmaciji od strane jednog crkvenog velikodostojnika iz Vatikana...⁶⁵

U Dalmaciju su stizali i drugi mnogobrojni specijalisti iz svećeničkog staleža, emisari, kardinali i drugi predstavnici Vatikana, svi sa jednim ciljem — talijanizacija i fašizacija Dalmacije.

Okupator nastoji da okupi sve one koji mu mogu poslužiti za ostvarenje svojih ciljeva. Prefekt Paolo Zerbino u svom izvještaju o političkoj situaciji na području prefekture Split u jesen 1941, pored ostalog, kaže:

Stanovništvo, mada terorizirano, nije dalo nikakav znak saradnje... Stoga sam pozvao u palatu upravnih vlasti biskupa, glavnog pravoslavnog svećenika, bivše banove, bivše političare iz Beograda i šefove profesionalnih organizacija, industrijalce, zemljoradnike i trgovce. Svi su me uvjeravali u njihovu dobru volju za saradnju...⁶⁶

Uporedo sa mjerama okupatora biskup Bonifačić uputio je poslanicu vjernicima u kojoj uime „Hristove vjere“ poziva narod na mir i slogu, na poslušnost vlasti „koja nam je od Boga data“. To je imalo za cilj da se mase „urazume“, da ne idu putem oružane borbe — već da slušaju okupatora, koji u Dalmaciji sprovodi politiku fašizacije i talijanizacije.

Okupacija je u Dalmaciji otvorila poglavljje prisilne talijanizacije domorodačkog življa. Ukinuta su dalmatinska imena gradova i uvedena talijanska. Knin je dobio naziv Tenin, Split — Spalato, Sinj — Segniano, itd. Mijenjana

⁶⁵ Zbornik V/2 427s, dok. 154.

⁶⁶ Zbornik V/2 357, dok. 133.

su i osobna imena. Okupator je preko matičnih ureda zabranio registracije sa hrvatskim imenima. Talijani prisilno mijenjaju i slovenska prezimena. Zabranjena je službena upotreba domaćeg jezika, a nasilno je potiskivan i iz privatnog govora. U jesen 1941 otvorene su osnovne škole, ali ne kao hrvatske već isključivo kao talijanske. Za učitelje su određeni mlađi fašistički oficiri sa kraćim pedagoškim kursevima, ili učitelji iz Italije kojima je naša sredina bila tuda, isto kao što su te škole bile tude našoj djeci. Nastava u tim školama odvijala se isključivo na talijanskom jeziku i prilagodena je fašističkoj ideologiji. U srednjim školama postupalo se nešto obazrivije, ali i one su reorganizovane. Pored toga, pristupilo se formiranju profašističkih organizacija. Talijanska omladinska fašistička organizacija „Ballila“ trebalo je da od dalmatinske djece stvori janičare.

*

Ekonomsko-privredno stanje anektirane Dalmacije bilo je vrlo teško. Saobraćaj je bio preopterećen vojnim transportima, a pomorski gotovo paralizovan. Industrija je stavlјana u pogon, ali ne za proizvodnju robe široke potrošnje, već je radila za ratne potrebe Osovine. Eksplatacija ribe vršila se modernije, ali bezobzirno i sa težnjom da se iz našeg mora izvuče sve. Tehnički daleko bolje opremljena i od države znatno pomagana talijanska preduzeća „Arigon“, „Amplea“, „Pesca“, potisnula su naše ribare sa tržišta.

Ekonomsko stanje je pogoršano i dolaskom velikog broja izbjeglica. Ispred ustaškog terora u Lici i Bosni u anektirane krajeve Dalmacije izbjeglo je u junu i julu 1941 oko 18.000 ljudi, žena i djece, koji su, i pored teškog ekonomskog stanja, bratski i toplo primljeni od naroda Dalmacije.

Prihodi od poljoprivrede, inače mali, još više su opali. Ratni uslovi i opšta nesigurnost su znatno uticali na poljoprivredne rade. Seljaci i poljoprivredni radnici su otišli u ropstvo ili su se morali sklanjati pred terorom. Stoga

su prihodi od zemlje te godine opali za preko 34% u odnosu na one iz 1939 godine, iako je okupator išao na to da pojača eksploataciju. On je organizovao čitavu mrežu raznih trgovackih poduzeća, direkcija i filijala preko kojih je vršio svestranu pljačku. Samo u 1941 godini u Kninskoj krajini otkupljeno je drveta u visini od 17 miliona lira.⁶⁷ A pod izgovorom obezbjedenja komunikacija i garnizona Talijani su posjekli 216 vagona šume. Direkcija „Adria-Boksit“ izvezla je samo 1941 godine 419 vagona boksita, a tvornica „Dalmatienne“ 116 vagona karbita, soli i polufabrikata.⁶⁸ Poduzeće za trgovinu stokom i stočnim proizvodima otkupilo je, od maja do decembra 1941, preko 9.000 grla sitne i krupne stoke. U istom razdoblju samo u Italiji je upućeno 14.270 grla stoke,⁶⁹ što znači da je preko pet hiljada grla opljačkano od naroda.

Ovakvo teško ekonomsko stanje Talijani su obilato koristili u političke svrhe. Osigurano snabdevanje (aprovizaciju) koje je bilo vrlo mizerno, dobijali su samo oni koji su pripadali nekoj fašističkoj organizaciji. Na odbijanje starješina sela Bilišane, Karin, Zelengrad, Bruška i Dobropoljci (kotar Benkovac), da prime dužnosti u uslovima okupacije, Talijani su odgovorili oduzimanjem osiguranog snabdijevanja i obustavom prodaje živežnih namirnica tim selima. Oni su preko „uglednih“ Srba u Benkovcu i Buvkovici od avgusta 1941 dijelili hranu samo onim izbjeglicama koje su se prijavile u četničke jedinice ili su dale svoj potpis na molbama da se anektiraju i oni krajevi Dalmacije koji su bili u sastavu II talijanske zone. U Splitu, Šibeniku i Trogiru pokušavaju da garantiranom snabdijevanju daju human karakter, naime da spasavaju narod od gladi. Ove fašističke mjere nisu se razlikovale od onih koje su oni već bili primjenili u Etiopiji i Albaniji.

⁶⁷ Izvještaj Kotarske komisije Knin za utvrđivanje ratne štete i zločina okupatora, br. 106 od 7 XI 1946.

⁶⁸ Izvještaj PNO za Dalmaciju br. 39/17 VII 1946, Split.

⁶⁹ Nouva Economica 4, Milano AD—V — 1942.

Ustaška vlast u krajevima Dalmacije koji su Rimskim ugovorom dodijeljeni NDH bila je čisto formalna i sračunata na propagandne svrhe. Razne njene forme i prava brzo su se rađali, da bi se još brže ugasili. Okupator je primjenjivao mjere koje odgovaraju njegovim interesima. Ustaška građanska vlast, u pravom smislu te riječi, nije ni postojala. Uz pomoć okupatora i uz njegovu podršku na vlast je došla grupica najobičnijih konfidenata, bez sopstvenog političkog ubjedenja, ali zato pripremljena i sklona na svakojake, pa čak i na najteže i najbrutalnije zločine. Zbog toga se o njoj ne može govoriti kao o nečem samostalnom, specijalno „ustaškom“, pogotovu ne u Dalmaciji, gdje je sva vlast pripadala Talijanima.

Ustaška vlast u Dalmaciji „djelovala“ je preko oružanih formacija domobrana i oružnika, kroz stranački pokret „ustaša“, organizovan po uzoru na talijanske skvadriste, i preko civilne vlasti — župskih ispostava. (Domobranskih jedinica u Dalmaciji bilo je u maju 1941 relativno malo. One su uglavnom formirane prisilnom registracijom vojnih obveznika, sa oficirskim kadrom bivše jugoslovenske vojske.)

Najviša civilna ustaška vlast bila je „Vrhovna oblast za unutarnju upravu“ u Zagrebu. Pod njom su bile velike župe, osnovane ustaškom „odredbom“ od 10. juna 1941. Velika župa Bribir Sidraga, sa sjedištem u Kninu, bila je najmanja: samo dva kotara, Drniš i Knin. Sa radom je započela 10. juna 1941 godine.⁷⁰ Prvi župan bio je dr Ante Nikolić iz Šibenika. Velika župa Cetina, sa sjedištem u Omišu, počela je sa radom 12. juna 1941. Obuhvatala je kotare Brač, Hvar, Imotski, Makarska, Omiš i Sinj. Prvi župan bio je Luetić.⁷¹ Velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku, obuhvatala je kotare Bileću, Capljinu, Dubrovnik, Gacko, Ravno, Stolac, Trebinje i grad

⁷⁰ Spomen knjiga prve obljetnice NDH, Zagreb, 1942, 79.

⁷¹ Luetić je 1944 pao u ruke dalmatinskih jedinica. Vojni sud 8 korpusa osudio ga je na smrt; strijeljan je u Splitu 1944 kao težak ratni zločinac.

Dubrovnik. Formiranjem župa, ustaše su formirale nove kotare Drniš i Omiš, a na Hvaru i novu općinu Stari Grad.

Izvršnu i upravnu vlast župe su sprovodile preko kotarskih uprava i seoskih općina. Kotarskih uprava na teritoriji Dalmacije bilo je 9 od kojih je kotar Metković pripadao župi Hum sa sjedištem u Mostaru. Seoskih općina bilo je 32 i dva upravna grada.

Prve oružničke jedinice NDH u Dalmaciji organizovane su maja 1941. Mjesto žandarmeriskih stanica formirane su oružničke postaje. Posade su sačinjavali bivši žandarmi, registrovani obveznici i razni agenti i saradnici bivšeg policiskog aparata. U maju je formirana u Kninu 2-ja oružnička pukovnija, pod komandom pukovnika Josipa Bojića. Oružnička satnija je formirana na sektoru župe u Omišu.⁷² Ona je bila neposredno pod županom kao samostalna jedinica, a njeni vodovi su raspoređeni u kotarima Omiš, Hvar, Brač, Makarska i Vrgovac. U kotaru Metković formiran je oružnički vod, pod komandom satnije iz Mostara. U Dubrovniku je vod oružnika raspoređen po stanicama bivše jugoslovenske žandarmerije. Početkom ljeta 1941 bilo je u Dalmaciji preko 1.000 oružnika i 1037 ustaša u stranačkim oružanim formacijama.⁷³ Ali je to bio neznatan broj u odnosu na cijelokupno stanovništvo.

Ustaška organizacija se dijelila na stožere pri župama, tabore pri kotarskim upravama i logore. Tabori su bili u Kninu (50 ustaša),⁷⁴ Sinju (37 ustaša), Drnišu (48 ustaša), Vrgorcu (22 ustaša) i Dubrovniku (35 ustaša). Ustaški pokret, kao politička stranka, oslanjao se dobrim dijelom na katoličko svećenstvo.

U Splitu je 2 maja 1941 formirana 2 domobranska pukovnija koja je nešto kasnije reorganizovana. Istog mjeseca formirana je 15 domobranska pukovnija od tri

⁷² Komanda satnije nalazila se 2 maja 1941 u Splitu, pa je vjerovatno kasnije premještena u Omiš.

⁷³ Spomen knjiga druge obljetnice NDH, Zagreb, 1943.

⁷⁴ Ova grupa je izvršila nečuvena zverstva, paljevine, ubistva i pljačke.

bojne (bataljona), rasporedene u Kninu (u srpskim selima Golubiću i Strmici), Gračacu i Sinju. U Kninu i Sinju su formirana juna 1941 i popunidbena zapovjedništva (vojni okruzi). Njihovo djelovanje od prvog dana bilo je svedeno na same gradove i na nekoliko obližnjih sela.

Prema raspoloživim podacima Talijani su u Dalmaciji imali 98.000 vojnika, podoficira i oficira, pripadnika finansiske straže, jedinica vazduhoplovstva i mornarice, kraljevskih karabinjera, legija crnih košulja i policiskih snaga. Od naoružanja su imali 4.300 topova, 160 aviona, 56 tenkova, 68 oklopnih kola, preko 9.000 motornih vozila i raznog drugog vojnog materijala. Pored italijanskih postojale su dvije domobranske pukovnije sa 4.000 vojnika i oko 1.200 oružnika. Civilna vlast raspolagala je sa oko 400 ustaša i sa 350 općinskih policajaca.⁷⁵

⁷⁵ Podaci uzeti iz bojnih relacija talijanske II armije i 19 autotransportnog korpusa (AVII).

II

RAD KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA DALMACIJU U PRIPREMAMA ZA ORUŽANI USTANAK

1. STANJE U PARTISKOJ ORGANIZACIJI DO APRILA 1941

U partiskoj organizaciji u Dalmaciji vladalo je godinama sektaštvo i frakcijska borba, kojoj se stalno i uporno suprotstavljao mlađi partiski kadar; on je, uprkos frakcijske borbe, uspio da mobiliše i okupi oko Partije široke mase naroda. Na općejugoslovenskim parlamentarnim izborima, održanim 11 decembra 1938, Partija je izišla sa jedinstvenom listom SRN (Stranka radnog naroda) u okviru Udružene opozicije. U Primorskoj banovini (osim Dubrovnika) glasalo je, pod snažnim uticajem Partije, za Udruženu opoziciju 158.428 ili 78% birača, za listu JRZ 42.781 ili 21% glasača, a za listu Ljotića 2.387, odnosno 1% birača.⁷⁶

Iduće godine na općinskim izborima Partija je odnijela još veću pobjedu. U općinama Sinj, Vis, Trogir i Omiš, kandidati KP su dobili apsolutnu većinu, te je vlast u općinama prešla u ruke komunista.⁷⁷

Značajan je uspjeh Partije u slanju dobrovoljaca u Španiju. O tome kaže jedan sačuvani dokumenat: „Sa

⁷⁶ „Novo Doba“ 2182, Split, 16 XII 1938.

⁷⁷ Općinski vjećnici, članovi KP u Trogiru i Visu, odbili su da polože zakletvu kralju, pa su dekretom sreskog načelstva u Splitu razriješeni dužnosti, a na njihova mjesta postavljeni su pripadnici HSS, koji su na općinskim izborima imali poslije komunista najviše glasova.

teritorije ove banovine (Primorske — D. P.) nedostaju podaci o boravku 196 osoba, koje se prema uviđaju sreskih načelstava vjerovatno nalaze u bjekstvu preko granice i koje su uzele aktivno učešće u građanskom ratu u Španiji. Dostavljamo Vam raspis i opis osoba po spisku kako slijedi...⁷⁸

Komunistička partija u Dalmaciji imala je daleko veći uticaj na radničku klasu nego sve ostale političke partie zajedno. Ona je potpuno držala u svojim rukama sindikalne organizacije Ujedinjenog radničkog sindikalnog Saveza Jugoslavije (URSSJ-a) u kojima je bilo učlanjeno 67% radnika u Dalmaciji, dok je njen uticaj na sindikate NRS (Nezavisni radnički sindikati) bio veoma jak. Preko sindikalnih organizacija „od 1935 do 1940 godine na području Oblasnog odbora URSSJ organizovano je 263 štrajkačkih organizacija od kojih je URSS vodio i organizovao 198, a svi ostali sindikati 65. U radničkim štrajkovima uzelo je učešća 88% organizovanih radnika“.⁷⁹

Politička partija „Stranka radnog naroda“ (SRN) bila je potpuno pod uticajem Partije. SRN je ušla u sastav Udružene opozicije (UO), pa je Partija preko nje sprovodila snažnu političku aktivnost unutar UO. U nekoliko navrata sprovedene su masovne političke demonstracije, od kojih je najznačajnija ona u Splitu, održana 27. jula 1938 prilikom posjete pretsjednika kraljevske vlade Milana Stojadinovića, u kojoj je uzelo učešća 4.000 gradana Splita i uže okoline. Između policije i demonstranata došlo je do žestoke borbe, u kojoj je poginuo 1 policajac, a 12 demonstranata teže ranjeno.⁸⁰

I pored svega toga stanje unutar partiske organizacije bilo je veoma slabo. U Partiji su carovali stari frakcionaši Vicko Jelaska, Ivo Marić i Baljkas. „Politika ove grupe dovela je do takove protuslovne situacije u Dalmaciji, da je 1938 godine ondje bio uprkos ogromnom uticaju Partije na najšire narodne mase, uticaju koji je sigurno u Hrvatskoj

⁷⁸ Raspis Primorske banovine br. 482 od 29 VIII 1938 (Arhiv Vojnog muzeja JNA, 107).

⁷⁹ „Naše Novine“ 104, 3 III 1940 (Gradska čitaonica u Šibeniku br. A/1942).

⁸⁰ „Novo Doba“, 28 VII 1938 (Narodna biblioteka — Beograd, AG XII/k. 105).

bio najveći, upravo smiješan mali broj članova Partije (svega oko 400)⁸¹. Ova frakciska grupa vodila je kurs za likvidaciju Partije, suprotstavljujući joj „Stranku radnog naroda“. Frakcionaši su imali snažan autoritet u splitskoj partiskoj organizaciji, koja je bila najuticajnija. Sproveđeći sektaštvu i familijarnost, oni su uspjeli da u partisku organizaciju uvuku sebi odane ljude. Zbog toga je i borba sa frakcionašima bila veoma teška.

✓ U septembru 1939., odlukom CK KPJ smijenjen je Pokrajinski komitet Dalmacije, a Jelaska, Baljkas i Marić, zbog veze sa trockističkim i drugim sumnjivim elemen-tima, nediscipline, grupaštva i nepokoravanja odlukama Partije, isključeni su iz redova KPJ.⁸² CK KPJ je izvršenje ove odluke poverio Edvardu Kardelju i Mirku Bukovecu. Na njihov prijedlog sazvana je iste jeseni u Splitu Pokrajinska partiska konferencija, na kojoj je izabran novi PK na čelu sa Vickom Krstulovićem. Izborom novog PK i isključenjem frakciske grupe iz Partije, započeo je proces snažne borbe za konsolidaciju partiske organizacije u Dalmaciji koja je naročito bila oštra i relativno duga u srednjoj Dalmaciji. Govoreći na V Kongresu KPJ o stanju partiske organizacije u ovom periodu u Dalmaciji, drug Tito je dao sledeću ocijenu:

Drugi slučaj, težak za konsolidiranje Partije, bio je u Dalmaciji. Tamo je u rukovodstvu bila zasjela poznata trojka Jelaska—Marić—Baljkas. Zbog tih ljudi, tamo je u većini partijskih organizacija vladala nedisciplina, opportunizam, sektaštvu i familijarnost u najgorem smislu. Partijsku organizaciju u Dalmaciji smatrala su ta trojica svojom prćijom i onemogućavali su njenu konsolidaciju. U partijskom rukovodstvu igrale su vrlo važnu ulogu rodbinske veze i korumpiranje pojedinaca. Sve je to otežavalo sređivanje stanja u partijskim organizacijama u Dalmaciji. Tek poslije svestrane pomoći i energičnih mjera od strane KPJ i KPH, uspjelo se, uz pomoć zdravog

⁸¹ Referat V. Bakarića na II Kongresu KPH, održanom 21—25 novembra 1948 („Naprijed“ 58, 1 XII 47).

⁸² Saopštenje CK KPJ („Proleter“ 4 i 5, 1 V 1939).

*članstva i srednjeg partijskog rukovodećeg kadra, da se organizacija sredi i uspostavi potpuno jedinstvo.*⁸³

Pokrajinska partiska konferencija nije značila samo konsolidaciju Partije i borbu protiv frakcijske grupe, već se ubrzo veoma pozitivno odrazila i na politički rad. Krajem 1939 i u 1940 godini vrlo uspješno je organizovala nekoliko političkih protesta i štrajkova. Među njima je najvažniji štrajk obalskih radnika u Splitu 1939 godine. Preko 800 radnika jednovremeno su stupili u štrajk. Njima su se pridružili i radnici drugih struka. Štrajkači su izišli na obalu i javno tražili da se poštuju njihova prava. Žandarmerija i policija su upotrebile silu. Radnici su se povlačili prema rejону Varoš, zabarakadirali se u Križevoj ulici i sa barikada davali otpor odredima žandarma tokom čitavog dana. Od žandarskih hitaca poginuo je Vice Buljanović, radnik brodogradilišta „Jug“. Njegov sprovod, uprkos intervenciji žandarma i policije, pretvorio se u još masovnije demonstracije. U sprovodu je uzelo učešća oko 15.000 gradana Splita, koji su nad otvorenom rakom slušali oproštajne govore radničkih prvoboraca — komunističkih prvaka.

Poslije isključenja iz Partije Jelaske, Baljkasa i Marića, CK KPJ je poduzeo snažne mјere za jačanje partiske organizacije u Dalmaciji. U julu 1940 dolaze u Dalmaciju članovi CK KPJ Tito, Edvard Kardelj, Ivan Milutinović, Miha Marinko, Boris Kidrič, Vladimir Popović, Ivan-Lola Ribar, Rade Končar i Marko Orešković⁸⁴ i rade na konsolidaciji Partije. U Makarskoj je organizovan politički kurs CK KPJ, kojim rukovodi drug Krsto Popivoda.⁸⁵ Drug Tito ostaje u Dalmaciji oko mjesec dana i prisustvuje partiskoj konferenciji grada Splita, 19. jula, na kojoj

⁸³ Tito, Politički izveštaj na V Kongresu KPJ (V Kongres Komunističke partije Jugoslavije 21—28. jula 1948, stenografske beleške, „Kultura“, Beograd 1949, 43).

⁸⁴ Drago Gizdić, **Dalmacija 1941**, Zagreb, 1957, 86.

⁸⁵ Prilog istoriji radničkog pokreta za kotar Makarska (AVII reg. br. 119 k. 1604).

je izabran novi Mjesni komitet.⁸⁶ On lično rukovodi pripremama za pokrajinsku partisku konferenciju, koja je održana 2 avgusta te godine u kući braće Amižić kod sela Stobreća. Drug Tito je otvorio konferenciju kojoj je prisustvovalo 26 delegata iz svih partiskih organizacija u Dalmaciji. Podneseni su referati o organizacionim pitanjima, o političkim zadacima, o radu Partije među omladinom i sindikatima i radu sa ženama. Izabrano je novo pokrajinsko partisko rukovodstvo i donesena rezolucija od naročitog značaja za konsolidaciju i učvršćenje partiske organizacije u Dalmaciji. Konferencija je imala istoriski značaj. Ona je potvrdila svoju saglasnost po pitanjima odluke CK KPJ o isključenju frakcijske grupe iz redova Partije. Istaknuta je jača potreba čvršćeg saveza radnika i seljaka, kao i neophodnost da partiska organizacija snažnije prodire na selo. Ocijenjeno je da snažan uticaj koji je Partija imala na radničke mase nije dovoljno iskorišćen za jačanje partiske organizacije, čemu je, do konferencije, glavni uzrok ležao u frakcijskim borbama, sektaštvu, zanemarivanju ideoološkog rada i slabljenju same partiske organizacije. Konferencija je osudila nesređeno organizaciono stanje Partije, gdje se bila uvriježila familijarnost. Istaknuti su organizacioni principi novih partiskih celija, naročito po poduzećima, o smjelijem primanju Partiji odanih novih kadrova. U komitetima je izvršena podjela rada i zavedeno kolektivno rukovođenje.

U rezoluciji je podvučena nužnost jake partiske discipline, zavodenja čvršće konspiracije i jačanja odgovornosti komunista. Kritika, koja je do partiske konferencije bila zanemarena, postala je elementom stila partiskoga rada. Rezolucija je ukazala na dotadašnje slabosti u ideoško-političkom radu, na nužnost sistematske izgradnje partiskog kadra, čije teoretsko znanje nije zadovoljavalo potrebe Partije u Dalmaciji.

Konferencija je oštro osudila sektaštvu po pitanju žena i omladine, a u rezoluciji je istaknuta potreba da se prema ženama i omladini zauzme pravilan stav.

⁸⁶ Prilog istoriji radničkog pokreta grada Splita (Arhiv Muzeja NOB u Splitu, 612).

10. U Dalmaciji se primjećuje i kod samih komunista podcjenjivanje uloge žene u borbi radničke klase. Potrebno je izvršiti prekretnicu u tom pogrešnom shvaćanju. Treba uvlačiti pojedine radne žene u Partiju i pomagati njihov rad na okupljanju i borbi radnih žena.

11. Partijske organizacije i partijski forumi moraju pružiti svestranu pomoć komunističkoj omladini i njenom razvitku. Sve članove Partije treba upoznati s partijskom linijom u omladinskom pitanju.

12. Akciju za pomoć žrtvama reakcije i za njihovo oslobođenje, protiv koncentracionih logora i opću borbu protiv bijelog terora moraju partijske organizacije pojačati i proširiti po cijeloj pokrajini. Naročito moraju partijske organizacije nastojati na organizacionom učvršćenju i povezivanju te akcije.

13. Partijske organizacije i Pokrajinski odbor nemaju danas finansijskih sredstava, da bi mogli razviti široki partijski rad. Zato je potrebno što prije postaviti Partiju finansijski na čvrste noge. Osim urednog ubiranja članskih uloga, potrebno je organizirati široku akciju za sakupljanje priloga za Partiju među simpatizerima i širokim radnim masama.

14. Konferencija konstatira punu jedinstvenost pri donošenju svih odluka na konferenciji. Konferencija izražava puno povjerenje CK KPJ i CK KPH i izjavljuje da će partijska organizacija u Dalmaciji uložiti sve svoje snage u pravcu likvidiranja nezdravog stanja, koje je vladalo u Dalmaciji i da će svim silama nastojati da partijska organizacija u Dalmaciji bude u prvim redovima u borbi za boljševizaciju naše Partije⁸⁷.

Izabran je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju od sedam članova. Za političkog sekretara izabran je Vicko Krstulović, a za organizacionog Ivan Amulić. Konferencija je zadala konačan udarac frakciskoj grupi Jelaska—Marić—Baljkas i započela završnu fazu konsolidacije partiske organizacije u Dalmaciji. PK, izabran na ovoj konferenciji, poziva na svoje sastanke i sekretare okružnih komiteta, instruktore pri PK i istaknutije partiske radnike. Tako je njegovim sastancima prisustvovalo i do 20 partiskih radnika koji su ustvari pretstavljali plenum PK. Koncem 1940 godine pri PK je formirana, po direktivi CK KPJ, *vojna komisija* od 3 člana, na čijem je čelu bio Ivo Lučić-Lavčević. Neposredno poslije formiranja, tj. koncem novembra iste godine, komisija je održala savjetovanje

⁸⁷ Materijali za ideološko-političko vaspitanje, VIII, Politička uprava JNA 1946, 109.

delegata partiskih organizacija iz Šibenika, Solina, Splita, Makarske, Brača i Korčule. Na savjetovanju je donesen zaključak da se pri svim okružnim i mjesnim komitetima Partije formiraju vojne komisije koje će raditi na jačanju duha otpora u vojsci, a u slučaju agresije na Jugoslaviju, iz redova Partije i njenih simpatizera regrutovati dobrovoljce za vojsku. Komisije će uz pomoć SKOJ-a obučavati omladinu u rukovanju oružjem i pripremati je za vojne dužnosti.⁸⁸

Paralelno sa organizacionim učvršćenjem, partiske organizacije sprovode široku političku aktivnost. PK izdaje 1. septembra iste godine svoj list „Borba radnog naroda“. Toga dana (godišnjica napada Njemaca na Poljsku) organizovane su masovne demonstracije širom Dalmacije. Uslijed porasta ugleda radničke klase u Jugoslaviji, vlada Cvetković-Maček donijela je ukaz 5. septembra kojim se zatvaraju kulturni domovi radničke klase na teritoriji banovine Hrvatske. Nešto kasnije, novim ukazom od 31. decembra iste godine, raspušteni su URSS-ovi sindikati. Na ove mjere Partija u Dalmaciji odgovara protestnim štrajkovima. Tako je 18. oktobra organizovan generalni štrajk u Splitu, a tri dana kasnije u Šibeniku. Novi val štrajkova ponovo je izbio januara 1941., kada su nosioci režima htjeli da radnicima nametnu HRS-ove sindikate umjesto zabranjenih URSS-ovih. U Splitu, Šibeniku i Gružu (Dubrovniku) štrajkovi su trajali deset dana. Seljaštvo je masovno pomagalo štrajkove. Na poziv Partije, seljaci nisu iznosili na tržnice svoje proizvode za sve vrijeme štrajka.

Vrlo uspješne ekonomski štrajkove organizovala je Partija u prvim danima 1941. godine. Takvi štrajkovi su vodenici po svim mjestima Dalmacije, a najzapaženiji su: u Šibeniku (tvornica „La Dalmatiennes“), u Solinu i Sv. Kajo, na izgradnji unske pruge Knin-Bihać, gdje je uzealo učešća oko 2.000 radnika, u tvornicama „Dugi Rat“ i „Cetina“ u Omišu, itd. Nije bilo radničkog kolektiva koji nije bio prožet otvorenom borbom za svoja ekonomski i socijalna prava. Takva politička aktivnost podigla je brzo ugled Partije u očima naroda. Kada je Partija povela borbu protiv nasilja i špekulacije u Hrvatskoj banovini,

⁸⁸ Vicko Krstulović, usmeni izvor.

ogroman dio naroda bio je na njenoj strani. Činjenice su nedvosmisleno govorile da je Partija izrasla u snažnu političku silu, sposobnu da povede narodne mase u borbu za njena prava.

Kada je 25 marta 1941 vlada Cvetković—Maček prištupila Trojnom paktu, Pokrajinski komitet Partije sazvao je sastanak komiteta u kući Stipe Bagata u Splitu. Donešena je odluka da se na području Dalmacije organizuju političke demonstracije koje su se poslije 27 marta pretvorile u antifašističke. Najsnažnije demonstracije izbile su 28 marta u Splitu, Šibeniku, Solinu i Sinju. Val nezadovoljstva u Dalmaciji bio je toliko jak, da je Uprava banovine Hrvatske svojim dekretom od 2 aprila zabranila demonstracije na području Dalmacije, uperene ma protiv koga. To je razumljivo, kada se ima u vidu da je demonstracije organizovala Partija i da su one manifestirale antifašističko raspoloženje narodnih masa u Dalmaciji.

¶ Pri Pokrajinskom komitetu je marta 1940 obrazovan i Pokrajinski odbor *Narodne pomoći* kojim su rukovodili Andrija Božanić i Jerko Ivančić. Pokrajinski odbor Narodne pomoći imao je zadatku da prikuplja materijalna sredstva i stvara fond za izdržavanje članova Partije u ilegalnosti, pomaganje porodica drugova koji su bili na izdržavanju kazne i radničkih porodica za vrijeme štrajkova. Kada je počela oružana borba 1941 godine formirani su i akcioni odbori za opskrbljivanje partizana. Prema prijedlogu sekretara KPH, Rade Končara, ovi su odbori rasformirani.⁸⁹

Za rad po sindikalnim pitanjima u radničkim sindikatima, poslije ukidanja URSSJ, septembra 1940, formirana je stalna komisija pri Pokrajinskom komitetu. Njen zadatku je bio da organizira radništvo i da ručkovodi borbom za

⁸⁹ O tome Končar kaže: „Ovdje je postojao odbor za opskrbljivanje partizana izvan Narodne pomoći. Njega smo raspustili. PK (misli se na Pokrajinski odbor. — D. P.) Narodne pomoći smo reorganizirali. Uključili smo samo nove ljude, od starog PK ostao je samo jedan (Andrija Božanić — D. P.). Do sada su bile veze s provincijom vrlo slabe. Ja sam opširno obrazložio novom odboru PK za Narodnu pomoć važnost i značaj Narodne pomoći i toga da ona funkcionira...“ (Zbornik V/1 221, dok. 74).

poboljšanje životnih i radnih uslova. Iste godine formirana je i komisija za rad sa ženama u čiji su sastav ušle: Ivanka Ninčević, Karla Njegovan, Marija Cecić, Marija Bubalo i Nada Marović. Dolaskom Rade Končara u Dalmaciju ova je komisija raspuštena. Od tada je ženama neposredno rukovodila partiska organizacija. Končar o tome kaže:

...Postoji također jedna komisija žena, ali kako sam čuo od drugova nisu ni one postavile svoj radni program na dobru bazu. Radile su na pripremanju pojedinih akcija žena. To je nepravilno; naime, čitava Partija mora da radi na okupljanju žena i također da rukovodi akcijom žena; dok je komisija žena savjetodavni organ prema PK, ona može također održavati sastanke, i treba podupirati akcije, ali ne tako kao da je to isključivo njezina dužnost. U MK Partije mi smo također uveli širu djelatnost žena. Čini mi se da stvar sa ženama stoji tu mnogo bolje nego u Zagrebu uprkos tome što tako rade. Do sada nisam imao sastanak sa komisijom žena, ali čim to bude moguće, svakako ću ga održati i s njima potrebne stvari prodiskutirati...⁹⁰

Do Pokrajinske partiske konferencije nije postojalo jedinstveno omladinsko rukovodstvo u Dalmaciji. SKOJ-em su rukovodili okružni i mjesni komiteti Partije preko okružnih i mjesnih komiteta SKOJ-a. Na toj konferenciji je zaključeno da se formira Oblasni komitet SKOJ-a. Izvršavajući odluke PK, održana je, 28 marta 1941, prva Oblasna konferencija SKOJ-a, kojoj je prisustvovalo 30 delegata iz svih okruga (izuzev Knina). Na konferenciji je konstatovano da u Dalmaciji ima oko 4.000 skojevac. Izabran je Oblasni komitet SKOJ-a od 7 članova i prihvaćen program rada, sa osnovnim zadacima: organizaciono učvrstiti SKOJ; formirati okružne i mjesne komitete pri odgovarajućim komitetima Partije; organizovati aktive po selima i gradovima; pri aktivima formirati simpatizerske grupe; organizacije SKOJ-a da sarađuju i sa vojnim komisijama pri partiskim komitetima, sakupljajući oružje i municiju, formirajući udarne grupe i radeći na obuci omladine.⁹¹

⁹⁰ Zbornik V/1 222, dok. 74.

⁹¹ Neda Marović-Stefanović. (Pismena izjava u AVII).

2. PRIPREME USTANKA I PRVE AKCIJE UDARNIH GRUPA

KPJ je ulagala veliki napor da pojača otpor jedinica bivše jugoslovenske vojske u borbi protiv zavojevača. Ovdje ćemo iznijeti samo neke primjere aktivnosti komunista Dalmacije u ovom periodu.

Na osnovu poznatog stava CK KPJ, PK za Dalmaciju dao je direktivu da se članovi Partije dobrovoljno javljaju u vojsku. MK Partije u Splitu uputio je po grupama preko 200 dobrovoljaca u jedinice ratne mornarice i Dinarske divizije, ali su oni, kao i ostali dobrovoljci, bili odbijeni, iako vojna mobilizacija nije uspjela i mnoge jedinice su ostale nepotpunjene.

Komunisti iz Knina, pod rukovodstvom Vlade Despota,⁹² Drniša i Bukovice, te partiske jedinice rezervista 83 puka, veoma su zaslužni što su se jedinice Jadranske divizije najduže održale i povukle u Bosnu, nadajući se da će bar tamo biti organizovan otpor.

Okružni komitet (OK) Makarske organizovao je 6 aprila odlazak u vojsku omladinaca-dobrovoljaca. U makarskoj luci na brodu „Bled“ ukrcala se grupa od 300 mladića dobrovoljaca i mobilisanih obveznika, spremna da isplovi za Metković, gdje je namjeravala da stupi u ratne jedinice. Odlazak se pretvorio u političku manifestaciju i narodno veselje. Dobrovoljci su obasipani cvijećem i skupa s narodom stalno klicali slobodi i nezavisnosti svoje zemlje. Uzalud su žandarmi razgonili narod, koji se bratimio s vojskom od Makarske do Metkovića i pokazao spremnim da brani svoju nezavisnost. Po dolasku u Metković, umjesto da im se da oružje i da se upute na front, dobrovoljci su internirani u posebne kasarne.

Okružni komitet za Šibenik (sjevernu Dalmaciju) uputio je, 12 aprila u 11 časova, 70 mladića na čelu sa Nikolom Sekulićem-Bunkom, članom Komiteta, na ratne brodove koji su se nalazili usidreni u luci. Sekulić je pregovarao sa komandantima plovnih jedinica i iznio im mišljenje Komiteta da se sproveđe anketa o dobrovoljnem ostajanju na brodovima onih koji žele da nastave borbu, a one koji nisu spremni da se bore, odmah iskrcati i

⁹² Poginuo u borbama za Livno 15 XII 1942.

posade popuniti dobrovoljcima. Brodovi sa tako reorganizovanom i popunjrenom posadom trebalo je da isplode iz zaliva i podu u pravcu Boke Kotorske, jer se pronijela vijest da tamo mornarica pruža otpor.

Pored toga, OK je uputio delegaciju, uglavnom od članova Partije, komandantu Šibenika, sa zahtjevom da narodu podijeli oružje da bi mogao braniti svoj grad. Komandant, general Pavlović, se tome suprotstavio, svakako u težnji da jedinice i opremu preda Talijanima.⁹³

Mjesni komitet (MK) Sinja, partiske organizacije na Braču, Gradski komitet u Dubrovniku i ostale partiske organizacije u Dalmaciji poslale su grupe dobrovoljaca u vojsku.

To je bio jedan od najvažnijih vidova rada partiskih organizacija u Aprilskom ratu. No nije za potcenjivanje ni politička djelatnost među masama u pravcu podizanja uvjerenja u mogućnost i nužnost borbe protiv okupatora i njegovih slugu u zemlji izdaje, 15 aprila, „Proglas narodima Jugoslavije“ u kome ocjenjuje situaciju u Hrvatskoj, nastalu stvaranjem takozvane „Nezavisne Države Hrvatske“ i daje perspektivu jugoslovenskim narodima i ukazuje na put ka slobodi. U proglašu se, pored ostalog, kaže:

Hrvatski narode!

Ta gospoda tebi pričaju, da su ti izvojštala slobodu i nezavisnost pomoću Hitlera i Musolinija. Vjeruješ li ti to? Pamtiš li ti, da je ikada u tvojoj tisućgodišnjoj mukotrprnoj historiji, u tvojim teškim časovima bio tebi prijatelj i zaštitnik — njemački, mađarski, talijanski ili koji drugi osvajač? Ne! Nikada. Naprotiv, uvijek, su te oni porobljavali i onda iskorišćevali. Uvijek su te nastojali međusobno zavaditi da bi onda lakše tlačili. Uvijek su ti osvajači težili da zagospodare tvojim plodnim ravnicama i šumama, težili su da ti oduzmu divnu Dalmaciju — divno Jadransko More. Uvijek su hrvatska gospoda i vlastela bili ti koji su te prodali tvojim porobljivačima da bi onda sama mogla lakše piti tvoju krv. Evo, takvu nezavisnost pripremila su tebi hrvatska gospoda...⁹⁴

Oslanjajući se na proglaš CK KPJ od 15 aprila, PK KPH za Dalmaciju izdaje 22 aprila proglaš u kome, pored ostalog kaže:

Narode Dalmacije!

Vjekovni neprijatelj našeg naroda provalio je u našu zemlju i zaveo u sunčanoj Dalmaciji najernji teror reakcije. Fašistički proždrljivci, koji drže u svirepom kapitalističkom ropstvu nje-

⁹³ Izjava (u AVII) Nikole Sekulića — Bunka.

mačko-italijansku radničku klasu, koji su porobili mnoge narode i prolili more krvi provalili su i u našu izdatu zemlju, spremni da od vas naprave najgore roblje koje će služiti njihovom gospodstvu. Mi se ne plašimo terora ni progona, a naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo svoju hladnokrvnost, da još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u jedinstvenu narodnu frontu i svi ko jedan dignemo svoj glas protesta. Sada nije čas sitnjim razmiricama stranačke strasti. Stanimo ko jedan na branik svoje otadžbine u borbu za bolju i srećniju budućnost...⁹⁵⁾

Narod Dalmacije se odazvao pozivu Partije. Partiske organizacije postaju aktivnije. One organizuju prikupljanje i sklanjanje oružja i ostalog ratnog materijala ostavljenog od bivše jugoslovenske vojske, ispisivanje parola protiv okupatora, crtanje partiskih simbola na istaknutim mjestima, formiranje udarnih grupa i diverzantske i sabotažne akcije.

Prvog maja je rad partiskih organizacija došao vidno do izražaja. Gotovo u svim mjestima i selima Dalmacije proslavljen je Prvi maj. U Šibeniku su po ulicama bile ispisane parole protiv fašizma i za borbu protiv okupatora. Na katedrali Sv. Jakova, na gradskom prilazu „Baldekin“ i na ulazu u tvornicu aluminijuma „Lozovac“ istaknute su crvene zastave. U Splitu su udarne grupe prebrisale mnoge talijanske natpisе, istakle crvene zastave po gradu i ispisale parole na istaknutim mjestima i pri-lazima. Praznik rada, uprkos jakih talijanskih snaga, proslavili su radni ljudi u znaku protesta protiv okupatora i povezivanja narodnih masa sa Partijom.⁹⁶

Na sastanku Pokrajinskog komiteta, 17. maja Vicko Krstulović je saopštio direktive o pripremama za oružanu borbu, donesene na sednici CK KPJ održanoj 12. maja u Zagrebu. Analizirana je situacija u Dalmaciji na osnovu koje je PK doneo zaključke o sprovodenju priprema Partije za oružani ustanak. Pored ostalih zaključaka donesena je odluka o formiranju udarnih grupa koje su ovde-ponde već postojale.

⁹⁴ Zbornik V/1 5s, dok. 1.

⁹⁵ Arhiv istoriskog odeljenja CK SKJ, M/2019

⁹⁶ D. Gizdić, 145 s.

Poslije ovog sastanka porasla je aktivnost partiskih organizacija, naročito u formiranju udarnih grupa i sklanjanju oružja i druge ratne opreme, na čemu je rađeno i ranije.

Udarne grupe su formirane pretežno preko vojnih komisija, od članova Partije, skojevaca, Partiji bliskih ljudi (simpatizera) i patriota, antifašista. Imale su specijalne borbene zadatke, sabotažne i diverzantske akcije, od napada na pojedina lica, na grupe talijanskih vojnika, podoficira i oficira, pa do diverzantskih akcija većeg obima.

Najbrojnije i najjače udarne grupe djelovale su u Splitu. Na mjestu zvanom Špinut, pod Marjanom, 7 maja je formiran i „udarni odred“. Ovaj udarni odred brojao je oko 60 ljudi, koji su živjeli kod svojih kuća, a predviđeno je da se skupljaju samo po potrebi — kada bi se održavale boračke konferencije ili izvodile jedinstvene akcije. Međutim, koncem maja, odred je rasformiran odlukom PK, jer se pokazao preglomaznim, mada nije izveo ni jednu jedinstvenu akciju. Umjesto odreda formirane su tri udarne grupe: Varoš, Dobri—Manoš i Lučac. U junu je MK Split formirao udarnu grupu jačine voda, koja je trebalo da izvodi akcije na širem području Splita. Krajem jula pri mjesnim komitetima Splita, Solina, Trogira i Kaštela djelovalo je ukupno 17 udarnih grupa. Udarne grupe u Splitu djelovale su tokom čitavog rata — sve do konačnog oslobođenja grada. One su bile najbolje organizovane. Svaka partiska celija imala je udarnu grupu. U gradu je formirano krajem jula i nekoliko omladinskih grupa. Udarnim grupama je bio obuhvaćen i veliki broj gradana.

U drugoj polovini maja formirana je udarna grupa od 11 ljudi na otoku Braču. Njom je u početku rukovodio Benko Matulić, a kasnije Josip Marinković-Bepo. Koncem maja ona je izvela akciju na oružničku postaju u Bolu. Zaplijenjeno je 16 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 20 bombi, 4.000 metaka i vojnička oprema za 12 ljudi.⁹⁷

U Šibeniku su formirane tri udarne grupe. Najjača je bila grupa srednjoškolske omladine, koja je već 27 maja izvela akciju na talijansku trgovinu „Inchiostro“ u glavnoj ulici grada.

⁹⁷ Sjećanje Benka Matulića, kapetana bojnog broda (AVII).

Juna su formirane udarne grupe u s. Baćini i u s. Gorjaci (kod Makarske). One su brojno stalno rasle a nicale su i nove, tako da je u avgustu udarna grupa u s. Baćini brojala 30 boraca, a u s. Gorjaci 10 boraca, u s. Redovići (kod Vrgorca) 10 boraca.

Pri Mjesnom komitetu Solina formirane su tri udarne grupe. Pored njih u ovom bazenu postojao je veći broj specijalnih diverzantskih grupa. Željeznička pruga Split—Zagreb razrušena je prvi put 29 juna 1941 kod mjesta Sv. Kajo (zapadno od Solina) zbog čega je saobraćaj obustavljen 28 sati. Vrlo često su napadani i ometani neprijateljski transporti.

Kod sela Mravince (istočno od Solina) 4 jula je napadnut voz kojim su transportovani talijanski vojnici. Sudaran baćene su dve bombe na transportni voz na željezničkoj stanici u Solinu. Od 1 do 15 jula razrušena je sedam puta cesta na relaciji Split—Sinj kroz zaseoke Rupotina i u Majdanu kod Klisa.

Pri mjesnoj partiskoj ćeliji na otoku Mali Iž formirana je udarna grupa od 5 članova, koja je 4 jula izvršila akciju na djelove bersaljerskog bataljona.⁹⁸

Udarna grupa u kotaru Benkovac formirana je prvih dana jula i izvela je diverzantsku akciju — presjekla telegrafske i telefonske stubove na putu Benkovac—Obrovac. O ovoj diverziji jedan talijanski izvještaj kaže:

Noću između 1 i 2 tek. nepoznati su pri dnu prepilali telegrafske i telefonske stubove na putu Benkovac—Obrovac prouzrokovavši prekid veze.

Nakon izvršenog izviđanja od strane karabinjera ustanovljeno je da su izvršioc dela sabotaže poreklom Hrvati: Verkić Milan od oca Toma, od 29 godina; Verkić Šimun, od oca Toma, od 17 godina; Verkić Marko, od oca Ante, od 23 godine i Verkić Rade, od oca Ante, od 20 godina, u čijem su stanu pronađeni: pištolj koji se spreda puni (kubura), jedna kama, razasuti meci za vojničku pušku i jedan par makaza za obrezivanje voćki.

Gore spomenuti uveče 4 tek. bili su uhapšeni i danas u zoru 6 tek. bili su strijeljani od strane garnizona Benkovac, zajedno sa grčko-pravoslavnim seljacima: Čupaz Ilijem pok. Stevana, od 30 godina i Stenjajić Spasom pok. Simeuna od 45 godina. Prilikom izvršene premetačine od strane karabinijera i vojnika na-

⁹⁸ Sjećanje Karla Žuića, narodnog poslanika za kotar Zadar, usmeni izvor.

pred rečenog garnizona, pronađeno je kod svakog po jedna vojnička puška sa municijom.⁹⁹

U Kaštelima dejstvovala je udarna grupa od 9 ljudi. Ona je porušila 12. jula 3 propusta na željezničkoj pruzi Split—Labin. Nekoliko dana kasnije, porušila je 5 metara pruge u blizini željezničke stanice Kaštel Stari.¹⁰⁰

U mjestu Rupotina diverzanti su 14. jula posjekli 10 stubova i nekoliko sprovodnika linije Split—Otočac.¹⁰¹

U Trogiru i obližnjim selima (Seget i Marina) formirane su dvije udarne grupe sa ciljem razvijanja akcije u gradu i okolini. Pod rukovodstvom Jozeta Lozovine-Mosora, formirana je u Donjem Segetu, udarna desetina od 7 boraca naoružanih puškama i jednim avionskim mitraljezom. Ona je svakog dana držala sastanke na kojima se, pored praktičnih pitanja, izvodila borbena obuka i politička nastava.¹⁰²

Grupe su vršile stalne prepade na saobraćajne veze između Kaštela i s. Labina, a takođe su sjekle telegrafiske stubove između Divulja, Trogira i Šibenika. A 18. jula, u blizini Kaštel-Starog, presjekle su na više mjesta snop električnih sprovodnika na liniji Šibenik—Split i stubove između Trogira i Šibenika. Sutradan su presjekle ponovo vezu između Trogira i Splita i Trogira i Šibenika. Ova je veza do 4. avgusta prekinuta još četiri puta.

U tvornici „La Dalmatiennes“ (u Šibeniku) formirana je pod rukovodstvom Paška Trlaje udarna grupa radnika koja je 25. jula izvršila akciju na vazdušnu pumpu u tvornici feromangana u Šibeniku. Akcija je potpuno uspjela i rad je u čitavoj tvornici obustavljen za nekoliko dana.

Udarna grupa splitskih lučkih radnika presjekla je 30. jula „telegrafske i telefonske veze između Splita i Dalmacije (sa otocima). Ova — zbog veličine štete — jeste jedna od najtežih sabotažnih akcija“,¹⁰³ javljaо je tih dana Štab 2. talijanske armije.

⁹⁹ Zbornik V/1 322, dok. 121.

¹⁰⁰ Zbornik V/1 319, dok. 118.

¹⁰¹ Pismeni podaci preživjelih rukovodilaca NOB-e iz Kaštela. (AVII, fasc. 20, k. 167.)

¹⁰² Jozef Lozovina-Mosor, pismeni podaci za istoriju KPJ (AVII). Lozovina je odlikovan ordenom narodnog heroja.

¹⁰³ Zbornik V/1 319, dok. 118.

Koncem jula održan je sastanak Pokrajinskog komiteta partije u Splitskom polju. Na sastanku je između ostalog zaključeno da se udarne grupe formiraju i po selima, da kompromitovani drugovi predu u ilegalnost, i organizuju grupe ilegalaca; da se pojača aktivnost na sakupljanju oružja i ostalog materijala i da se smjelije primaju u članstvo Partiji odani drugovi.¹⁰⁴

Sprovodeći odluku PK, neke partiske organizacije formirale su nove udarne grupe. Tako je pri Mjesnom komitetu Biograd na Moru 31. jula formirana udarna grupa od 7 članova, koja je 1. avgusta izvela akciju rušenja telefonskih stubova između Benkovca i Šibenika.¹⁰⁵

U kotaru Knina, po obližnjim brdima Dinare i Promine, živio je veliki broj Srba izbjeglica, većinom neoružanih seljaka koji su u pripremama za oružanu borbu protiv okupatora i u samoj borbi vidjeli jedini izlaz iz teške situacije i svoj spas od ustaškog pokolja. Od ovog stanovništva nisu formirane posebne udarne grupe, već su tamo upućeni drugovi koji su imali da rade na pripremama za oružani ustank. Većina ovog naroda uzeće učešća u ustanku Kninske krajine o čemu će biti kasnije riječi.

Partiska organizacija u Dubrovniku nije formirala udarne grupe. Razlog leži u njenim subjektivnim slabostima.

Udarne grupe u okolini Sinja nisu izvodile oružane akcije, već su se uglavnom orijentisale na održavanje veza i na pripreme za stvaranje jačih partizanskih jedinica. Takav rad i skoro stroga ilegalnost takoreći ih je potpuno odvojila od naroda, jer su pripadnici grupa živjeli u planinama van naselja, uglavnom oko Vagnja (tt 1203) i na Kamešnici. Baš u to vrijeme u srpskim selima na području Sinja i Vrlike nastupilo je, zbog ustaških zločina, previranje što se itekako moglo iskoristiti za oružanu borbu. Da su udarne grupe razvile svoju aktivnost među ugroženim stanovništvom, pridobile bi ga uza se, brojno

¹⁰⁴ V. Krstulović, usmeni izvor.

¹⁰⁵ Zbornik V/1 320, dok. 118.

narasle, i stvorile potrebne preduslove za brz razvoj NOP u ovom kraju. MK KPH za Sini nije se snašao, niti je umeo da iskoristi nastalu situaciju na svom terenu. Zbog toga je PK u nekoliko navrata slao u ovaj kraj svog člana Andriju Božanića sa zadatkom da sredi stanje u partiskoj organizaciji i da pruži pomoć MK pri stvaranju oružanih jedinica. O tome PK kaže:

U toku jula mjeseca počele su se formirati manje partizanske grupe u okolini Sinja, Omiša, Solina i drugih mesta. U to vrijeme stajala je pred Partijom zadaća, da na bazi jedinstvenog nacionalnog oslobodilačkog fronta okupi sve narodne slojeve i povede ih u borbu za protjerivanje okupatora iz naše zemlje i uništenje njegovih slugu ustaša. PK čim je bio obavešten o formiranju partizanskih grupa u pomenutim krajevima, zaključio je da drug Majki,¹⁰⁶ član PK pode u Sinjsku Krajinu, obide sve grupe, poradi na njihovom proširenju i dade im uputstva šta i kako da rade: da ruše ceste i železničke pruge, skidaju telegrafske i telefonske žice, napadaju železničke transporte i drugo.

Drug Majki otisao je 26 VII, a vratio se natrag u Split 7 VIII.¹⁰⁷

U Makarskom Primorju postojali su u to vrijeme povoljni uslovi za pripremu oružane borbe. Čitav Makarski kotar pripojen je NDH i na ovom području bilo je ukupno 72 oružnika (žandarma) i vrlo mali broj ustaških povjerenika. Ipak, pripreme su se slabo izvodile. Sela sjeverno od Biokova i u općini Metković ostala su zapostavljena, a narod prepušten ustaškom uticaju, te je stanovništvo u zagorskim selima ostalo pasivno. Prva udarna grupa na području Makarske formirana je 15. jula na Biokovu od grupe bjegunaca iz ustaškog zatvora u Makarskoj.

Pored navedenih udarnih grupa, na teritoriji Dalmacije formirano je niz omladinskih grupa od 3 do 5 omladinaca sa osnovnim ciljem: obučavanje u rukovanju oružjem. Obuka je izvodena po privatnim stanovima. Grupe su se obučavale i u upotrebi raznih tehničkih sredstava za izvođenje diverzija i sabotaža. Tokom jula završilo je ovu

¹⁰⁶ Ilegalno ime Andrije Božanića, danas kontra-admiral.

¹⁰⁷ Arhiv Istoriskog odeljenja CK SKH, 1628.

obuku oko 60 omladinaca i mnogi od njih su uvršćeni u udarne grupe.

Udarne grupe nisu bile organski povezane, već su dejstvovalle pojedinačno. Akcijama grupa su rukovodili partiski mjesni i rejonski komiteti preko za to odredenog druga. Članovi grupa su imali utvrđene lozinke i znakove za međusobno sporazumjevanje i uspostavljanje veze. U Splitu je udarnim grupama rukovodio i PK, a kasnije i sekretar CK KPH Rade Končar. Izbor objekta za napad vršio je rukovodilac grupe ili su zadaci dobijani od rukovodstva partiske organizacije ili od pojedinih partiskih celija koje su davale prijedloge za pojedine akcije.

Borci udarnih grupa nisu stalno nosili sa sobom oružje, već su ga dobijali na određenim mjestima ili ga je donosilo unaprijed određeno lice pred samu akciju.

Medusobni odnos ljudi po grupama bazirao se na širokom drugarstvu i razumjevanju. Grupe su bile svjesni i disciplinovani borbeni kolektivi u kojima je do maksimuma bilo zastupljeno jedinstvo i vladalo besprekorno drugarstvo. Akcije su se smatrali redovnim partiskim zadatkom, a svaki pojedinac je mogao da ispolji svoju odvažnost, hrabrost i dovitljivost. Uspješne akcije su pretstavljale najubedljiviji materijal i najbolje sredstvo za politički rad u masama, čijem su raspoloženju one i odgovarale.

Sabotažne akcije, koje je Partija organizovala po preduzećima, pretstavljale su posebnu aktivnost.

U Splitu su svakodnevno vršene masovne sabotaže. Radnici su inicijativno izvodili akcije i sabotirali posao. Ove su sabotaže pretstavljale jedinstven stav naroda Splita prema okupatoru i njegovim mjerama. Na ove akcije talijanska prefektura i policiski aparat odgovarao je kravim represalijama: masovnim hapšenjem, strijeljanjem i interniranjem. Uprkos teroru, akcije nisu jenjavale. One su postajale sve krupnije i sve brojnije. U željezničkoj ložionici je 29. jula izvršena sabotaža na lokomotivama koje su čekale na opravku. Zidovi kotla su otvoreni i željezo sastrugano do te mjere da su morali prsnuti čim lokomotiva dobije polovinu potrebnog parnog pritiska. Od

29. jula do 4. avgusta na četiri lokomotive eksplodirali su kotlovi poslije vožnje od desetak km.¹⁰⁸

Sabotaže su sprovodene po svim kolektivima, na električnim postrojenjima, lučkim uredajima, brodogradilištima, radionicama, ustanovama itd. Okupator se na svakom koraku sretao sa djelima sabotaže, koje su bile isključivo uperene protiv Talijana i njihovih pomagača u Dalmaciji. Talijani su primorani da sve glavne objekte, garaže, magacine, industriju osiguraju jakim stražama, ali djela sabotaže nisu mogli spriječiti. Od sabotaže postepeno se prelazilo na otvorene napade. U Vinarskoj ulici u Varoškom rejonu (u Splitu), bačena je prva bomba na talijanske vojнике; teško je ranjen jedan karabinjer. Bombu je bacio Indo Mrković. Poslije ove akcije Talijani su izvršili prvo masovno hapšenje u Splitu. Ali to nije omelo izvodenje novih akcija.

*

Partija je tokom jula povela narodne mase i u aktivnu političku borbu koja je za fašizam bila gotovo nepoznata: „Usprkos fašističkog režima buknuo je u splitskom brodogradilištu štrajk radnika. Nove su okupatorske vlasti bjesnile, ali su bile prisiljene popustiti. Radnici su izvojevali povišicu od 45 do 50%. U brodogradilištu je zaposleno oko 700 radnika...“¹⁰⁹

U Splitu je demonstriralo oko 300 žena, zahtijevajući poboljšicu životnih uslova, ističući parole „Dajte nam kruha“, „Smrt špekulantima“. Ove demonstracije organizirao je MK Partije, preko odbora AFŽ-a.

Na inicijativu Partije formirani su po svim nadleštvinama odbori za pomoć. Odbor ljekara za pomoć narodu prikupio je najneophodnije hirurške instrumente i izvjesnu

¹⁰⁸ Izvještaj prometnog kontrolora Split od 2. VIII 1941 kaže: „Lokomotiva koja je vukla vlak 1078 natovaren talijanskim autima pokvarila se i ostala na pruzi Kaštel—Labin, te je radi ovog obustavljen promet vlakova za 16 sati. Sutradan isti slučaj ponovio se sa vlakom 1011, jer je takođe uslijedio kvar lokomotive na pruzi Solin—Kaštel Šućurac. Kako su ovo u posljednje vrijeme učestali slučajevi, pretpostaviti je da se radi o dijelima sabotaže.“ (AVII fasc. 218, k. 97).

¹⁰⁹ Zbornik V/1 51, dok. 15.

količinu medikamenata. Odbori narodne pomoći Splita razvili su vrlo široku aktivnost. Već od prvih dana okupacije ovi su odbori izdržavali oko 100 drugova u ilegalnosti i isto toliko nezbrinutih splitskih radničkih porodica. Pored toga velikom broju porodica davao je djelimičnu pomoć. Za slanje prikupljene pomoći, raznog materijala i opreme u Splitu su organizovani posebni kanali. Oni su isli na Manuš, Poljud, Vranjic, Solin i s. Rupotina. Preko odbora Narodne pomoći samo u prvim danima okupacije prikupljeno je 700.000 lira, preko 100 tona hrane i ostalog materijala.¹¹⁰

U periodu priprema za oružanu borbu, maj—jul, prikupljene su i velike količine oružja i druge ratne opreme.

Tako je sakupljeno u Šibeniku i okolini 400 pušaka, do 15 puškomitrailjeza, oko 1.000 ručnih bombi i 15.000 puščanih metaka. Oružje i ostali ratni materijal sakriveno je po privatnim kućama i u zato specijalno izgrađenim bunkerima u polju. Na terenu Vodice prikupljeno je i pohranjeno 80 pušaka, 4 puškomitrailjeza, 30 revolvera i 400 ručnih granata i dosta municije. Osim spomenutih mjesta na čitavom području sjev. Dalmacije takođe je prikupljeno mnogo oružja i municije. Na području Biograda na Moru prikupljeno je i pohranjeno 30 pušaka, 3 sanduka bombi, 2 sanduka municije i 15 pištolja.¹¹¹

U kotaru Benkovac, pored oružja koje su seljaci sakupili, partiska organizacija je prikupila 14 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 15 sanduka municije i 3 sanduka ručnih bombi. Na teritoriji općine Kistanje udarne grupe su sakupile oko 50 pušaka, nekoliko puškomitrailjeza, 11 sanduka municije i nekoliko sanduka bombi.

Pod rukovodstvom Mjesnog komiteta u Splitu organizovana je čitava mreža za prikupljanje oružja i ostalog materijala. Sakupljeno oružje čuvalo se po privatnim stanicima ili u zemunicama u Splitskom polju. Jedan dio oružja prikupljenog za vrijeme preuzimanja vlasti Talijana od ustaša (poslije Rimskog ugovora), čuvan je u kući Josipa Ružića na Firulama i u kući Jerka Ivančića na Špinatu.

¹¹⁰ Edo Santini, usmeni izvor.

¹¹¹ Nikola Sekulić-Bunko, izjava u AVII.

U Solinskom basenu na inicijativu Partije prikupljene su 72 puške, 4 puškomitraljeza, nekoliko sanduka municije, 98 pištolja i 600 bombi.¹¹²

Na inicijativu Mjesnog komiteta u Sinju, partiska organizacija je prikupila 37 pušaka, 11 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 30 sanduka municije i 10 sanduka ručnih bombi.¹¹³

Na otoku Braču prikupljeno je 16 pušaka, 2 puškomitraljeza, 20 bombi, 4.000 metaka i vojnička oprema za 12 ljudi.¹¹⁴

Na inicijativu Okružnog komiteta Makarske, prikupljeno je u samom gradu 65 pušaka, 3 puškomitraljeza, 10 sanduka bombi i ostale ratne opreme i jedna radiostanica. U selima oko Makarske partiske organizacije su prikupile 15 pušaka, jedan mitraljez i 2.000 puščanih metaka.

Partiska organizacija u Metkoviću, uz pomoć skojevskih aktiva u mjestima Metković, Slivno, Komin, Kula, Podgradina i ostalim selima, prikupila je 65 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1.500 puščanih metaka i 200 komada bombi.¹¹⁵

Partiska organizacija u Imotskom sakupila je 12 pušaka, 10 revolvera, 500 metaka i 30 bombi.

Od aprila do stvaranja prvih partizanskih odreda, OK SKOJ-a organizirao je političke kurseve kroz koje je prošlo 68 članova. Na kursevima su držali predavanja izgrađeni komunisti. Svi slušaoci su sa uspjehom završili kurseve i ospozobili se za skojevske rukovodioce, pretežno za sekretare skojevskih aktiva.¹¹⁶

Pored priprema za oružanu borbu, koje su se manifestovale u prikupljanju oružja i opreme, formiranju i akcijama udarnih grupa, sabotažama, organizacionom učvršćivanju partiskih organizacija, neposrednom političkom radu u narodu i sl., Partija je nastojala da se poveže

¹¹² Pismeni podaci učesnika (AVII 172, k. 16).

¹¹³ Veći deo ovog oružja prebačen je prvih dana ustanka na područje Livna, Bosanskog Grahova i Gračaca.

¹¹⁴ Pismeni podaci učesnika (AVII 173, k. 22).

¹¹⁵ Pismeni podaci učesnika (AVII 175, k. 26).

¹¹⁶ Neda Marojević-Stefanović, pismeni podaci (AVII).

i sa gradanskim političkim partijama, koje su postojale i pre rata, naročito sa Hrvatskom seljačkom strankom (HSS), u cilju stvaranja zajedničke platforme za borbu protiv okupatora. Međutim, njihova je izdaja, sem časnih izuzetaka, bila duboka i potpuna, što će se vidjeti u periodu priprema kao i u toku razvoja ustanka.

Gradanske političke stranke nisu nominalno postojale, jer su Talijani zabranili rad svih političkih stranaka na teritoriji Dalmacije. Međutim, ostali su organski obrisi stranaka, preko kojih se vršio uticaj na stranačke pristalice. Taj uticaj najjače su ispoljavali stranački prvaci koji su pod okupacijom održavali vrlo uske međusobne dodire. Zbog toga se PK KPH za Dalmaciju njima najprije i obratio. Najjači politički uticaj, naročito među seljačkim masama, imala je HSS. Od prvog dana okupacije, a naročito u julu i avgustu 1941, Pokrajinski komitet pokušao je da uspostavi dodir sa prvacima HSS u Splitu, na prvom mjestu sa Paškom Kaliternom.¹¹⁷ On je međutim dugo vremena izbjegavao na razne načine bilo kakve razgovore i tek je drugom polovinom jula pristao na razgovor sa članovima PK KPH za Dalmaciju: Ivanom Lapčevićem i Ivanom Amulićem. O tome je PK izvjestio CK KPH:

... Imali smo jedan razgovor s Paškom Kaliternom, ali on neće uopće ništa da čuje o saradnji na akcijama i mišljenja je, da mi provodimo ludačku politiku i da hoćemo glavom kroz zid. Njegovo je mišljenje, da radnici i namještenici treba da pristupaju u „Dopolavoro“¹¹⁸ i druge fašističke organizacije, s time da ne budu otpušteni... Mi smo također u pregovorima s drugim funkcionerima HSS-a. Također se i Sime Poduje¹¹⁹ odlučio razgovarati s nama. Danas navečer smo imali s njim sastanak; kako izgleda oni su pripravni saradivati u pitanjima škole i bojkota, novina, itd...¹²⁰

¹¹⁷ Paško Kaliterna je bio Mačekov čovjek i istakao se u borbi protiv naprednih elemenata, pa je kao takav uživao veliki ugled kod najreakcionarnijih rukovodilaca HSS.

¹¹⁸ „Dopolavoro“ („Poslije rada“) fašistička radnička organizacija, preko koje je okupator, vezujući zaposlenje i garantovano snabdijevanje za upis u ovu organizaciju, nastojao da okupi oko sebe što veći broj radnika.

¹¹⁹ Funtioner HSS, pristupio NOP poslije kapitulacije Italije.

¹²⁰ Zbornik V/1 186, dok. 59.

Putem Paška Kaliterne pošli su i ostali funkcioni-
neri HSS.

Mjesni komitet KP za Split organizirao je jula štrajk u brodogradilištu „Jug“ i u Elektropreduzeću,¹²¹ ali je izvjestan broj pristalica HSS na čelu sa Lukom Čulićem¹²² bio protiv štrajka i vodio otvorenu političku borbu protiv štrajkaša. Neki drugi rukovodioci HSS, kao što je Zvonimir Patraelo,¹²³ sarađivali su sa talijanskim prefektom Zerbinijem. Oni su pokušali da obrazuju „nove“ sindikalne organizacije koje su trebale da se otvorenno stave u službu talijanskih policiskih vlasti. Zahvaljujući jedinstvenom otporu radnika, do organizacije takvih sindikata nije ni došlo.

Slično držanje rukovodilaca HSS bilo je i u ostalim krajevima Dalmacije.

U Kninu rukovodioci HSS Šime Dogan¹²⁴ i Ivan Kurtović¹²⁵ otvoreno su pristupili ustaškom pokretu. Oni su organizovali delegaciju kninskih „Hrvata“ koja je 12. juna 1941 posetila Antu Pavelića, moleći ga da se u Knin pošalju oružane snage.

U Dubrovniku rukovodilac HSS Mate Jeričević¹²⁶ odmah je pristupio ustaškom pokretu, a već 28. juna položio zakletvu i postao jedan od njihovih glavnih funkcionera u taboru. Njega su u antinarodnoj politici podupirali i ostali prvaci HSS. Prezsjednik kotarske organizacije HSS Dubrovnika, dr. Ante Kačić odmah po Aprilskom ratu prilazi Paveliću. Zastupnik HSS, prof. Roko Mišetić igrao je ulogu „neutralca“, radeći sve vrijeme na tome da mase ne pristupaju NOR-u i sprovodeći instrukcije Mačeka.

U Omišu pretstavnik HSS dr Luetić odazvao se pozivu Mačeka i od prvog dana se stavio u službu ustaša

¹²¹ Isto, 184.

¹²² Prezsjednik HRS-a (Hrvatski radnički sindikat) u Splitu. Za vrijeme tzv. NDH prišao ustašama (Zbornik V/1 184, dok. 59).

¹²³ Pobjegao u Italiju poslije njene kapitulacije 1943.

¹²⁴ Prezsjednik općine u Kninu 1941. Osuđen zbog saradnje sa okupatorom.

¹²⁵ Činovnik u Kninu, uhvaćen poslije kapitulacije Italije, osuđen i strijeljan zbog saradnje sa okupatorom.

¹²⁶ Trgovac iz Dubrovnika, osuđen zbog saradnje sa okupatorom.

i, po obrazovanju velike župe Cetine u Omišu, primio se dužnosti velikog župana na kojoj ostaje sve do konca rata, ističući se zlodjelima i masovnim istrebljivanjem naroda.¹²⁷

Istaknutog funkcionera HSS u Makarskoj Stipu Matijevića Pavelić je imenovao „doglavnikom“ i on aktivno radi na pridobijanju za NDH pojedinaca i organizacija pripadnika HSS na području srednje Dalmacije. Istaknuti funkcioner HSS u Dalmaciji Josip Berković je imao vidnu ulogu među ustašama u Aprilskom ratu.¹²⁸

Partiska organizacija je svim silama radila da pristalice HSS odvrati od njihovog kukavičkog i izdajničkog rukovodstva i da ih uvrsti u redove boraca protiv okupatora. Na ovakav poziv Partije odazvali su se neki pošteni rođoljubi iz redova HSS i od prvog dana išli ukorak sa komunistima u borbi protiv okupatora.¹²⁹

Na izdajničke pozicije prešle su i ostale gradanske političke stranke i partije. Bivše pristalice Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), pop Sergije Urukalo,¹³⁰ dr Uroš Desnica¹³¹ i bivši ban dr Mirko Bujić¹³² prvog dana su uspostavili kontakt sa Talijanima, radi zajedničke borbe protiv komunista.

Pristalice JRZ i nacionalistički elementi iz Kninske krajine, pred ustaškim terorom, sklonili su se u anekti-

¹²⁷ Vjesnik hrvatske jedinstvene nacionalnooslobodilačke fronte br. 3 od 29 novembra 1941.

¹²⁸ Zbornik V/1 52, dok. 15.

¹²⁹ Tako je Pavao Krce, seljak iz s. Jabuke, kotar Sinj, u NOB bio pretsjednik Pokrajinskog NOO za Dalmaciju. Sada u penziji.

¹³⁰ Pravoslavni svećenik koji od prvog dana okupacije saraduje sa Talijanima. Kao narodni neprijatelj osuđen je na smrt i strijeljan septembra 1943.

¹³¹ Dr. Uroš Desnica, poslanik u staroj Jugoslaviji, nudio je nakon kapitulacije Jugoslavije saradnju Talijanima, podnoсеći im, zajedno sa Nikom Novakovićem-Longom i drugim istaknutim velikosrbima Kninske krajine, peticiju da Italija anektira dijelove Dalmacije, Like i Bosne koji su naseljeni Srbima.

¹³² Dr Mirko Bujić, ban Primorske banovine u bivšoj Jugoslaviji, radio je na formiranju tzv. građanskog bloka u Splitu, sa ciljem da se pristalicama HSS, Samostalne demokratske stranke (SDS) i Jugoslovenske nacionalne strane (JNS) spreči da priđu NOP-u.

rane krajeve Dalmacije, uglavnom u Kistanje i Benkovac. Oni su se odmah povezali sa talijanskim vojnim vlastima i od njih dobijali znatnu materijalnu pomoć. Pod pokroviteljstvom komandanta 3 bataljona 152 puka divizije „Sassari“ prebačeni su u Kistanje i nacionalistički elementi iz Like: Pajo Omčikus, Stevo Radenović i drugi. Oni su se u Kistanjama povezali sa pristalicama Nike Novakovića zvanog Longa¹³³ i jula 1941 izdali zajednički letak kojim pozivaju srpski narod da saraduje sa talijanskom vojskom. Ovaj letak je štampan u talijanskoj štampariji u Zadru, a rasturale su ga talijanske vojne vlasti, naročito u onim krajevima koji su Rimskim ugovorom priključeni Pavelićevoj Hrvatskoj. Tada se po okolnim brdima oko Knina i u južnoj Lici nalazilo oko 15.000 Srba izbjeglih ispred ustaškog terora. Izbjegli narod bio je spreman da se oružanom borbom suprotstavi ustaškom teroru. Talijanske vojne vlasti plašile su se oružane borbe naroda, pa su preko šake nacionalističkih i izdajničkih elemenata nastojale da borbeno raspoloženje srpskog življa iskoriste za svoje ciljeve. Srbima su govorili da su Hrvati krivi za sve njihove nedaće, nukajući ih na aktivan protest protiv Nezavisne Države Hrvatske, jer su se teško mirili sa odredbama Rimskog ugovora, pošto su htjeli da anektiraju čitavu Dalmaciju, a srpske izbjeglice iskoriste kao pristalice te politike. Za takvu politiku zalagali su se i neki bivši srpski političari a naročito bivši senator u Kninu dr Niko Novaković-Longo. Šta više, on je nastojao da Talijani anektiraju područja Like, Bosne i Dalmacije, naseljena Srbima. Da bi svoje političke ciljeve sprovodio što udobnije stalno se nastanio u Zadru, sredinom jula 1941, odlazeći često u Italiju, gdje je bio primljen i u talijanski kraljevski dvor, smatrajući sebe „vodom Srba u Dalmaciji“. Poslije prvog povratka iz Italije, koncem jula 1941, Novaković aktivno radi na stvaranju četničkih jedinica, reflektirajući na položaj glavnog komandanta četnika.

¹³³ Niko Novaković senator u staroj Jugoslaviji. Za vrijeme okupacije povezao se sa Talijanima, čineći im razne usluge, zbog čega je uživao njihovo povjerenje i materijalnu pomoć. Za vrijeme okupacije otišao u Italiju gdje je ostao sve do 1952 godine, kada se vratio u Knin i tu umro.

Plašeći se oružanog otpora naroda, talijanske vojne vlasti nastojale su da čvrsto uza se privežu što veći broj bivših političkih prvaka, pa je, na intervenciju talijanske prefekture iz Zadra, 23. jula održan sastanak nacionalističkih pretstavnika u Benkovcu. Sastanku su prisustvovali pop Momčilo Đujić, Vlada Novaković, Stevo Radenović,¹³⁴ Pajo Omčikus,¹³⁵ pop Ilija Zečević,¹³⁶ dr Uroš Desnica i druge pristalice Jugoslovenske radikalne stranke. Sa strane talijanske prefekture prisustvovao je poručnik Emilio Orkoli (Emilio Orcoli).¹³⁷

Bivše građanske političke stranke (osim HSS koja se po pitanju Dalmacije solidarisala sa vladom NDH) tražile su aneksiju Dalmacije u kojoj će okupatorska vlast povesti energičnu borbu protiv Komunističke partije i rođoljubivih elemenata. Pojedini službenici iz državnog aparatā bivše Jugoslavije stavili su se u službu okupatora, u čemu su se naročito isticali sreska načelstva i upravni organi. Žandarmi (iz Kistanja, Djevrske, Lišana, Karina, Obrovca, Zemunika, Bribira, Skradina, Benkovca itd.) položili su zakletvu na vjernost Kraljevini Italiji i stupili aktivno u službu okupatora. Njih su talijanske vlasti koristile u prvom redu kao dobre poznavaoce terena, ljudi i prilika. Zahvaljujući tome talijanske prefekture u Zadru i Splitu vrlo brzo su došle do tačnih podataka za kompromitovane članove Partije i istaknute rodoljube.

¹³⁴ Trgovac iz Srba (Lika), kasnije saradnik popa Đujića u Kninu.

¹³⁵ Trgovac iz Like, kasnije komandant četničkog puka, poginuo u borbi protiv partizana 1942.

¹³⁶ Sveštenik iz Benkovca, osuđen kao saradnik okupatora i strijeljan.

¹³⁷ O tom sastanku poručnik Orkoli javlja u svom izvještaju od 2. avgusta 1941 da je sastanak održan u prijateljskom duhu i da su ti emigranti „prihvatili našu sugestiju i vratice se u svoje krajeve, gdje će raditi onako kako ste Vi Ekselencijo zahtjevali, tj. radit će da se Kninski i Gračački rez sjedini pod Kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali, da je naša i njihova politika zajednička, jer nam preti ubistvena opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansisku i materijalnu pomoć čiju sumu ćete Vi odrediti. U prilogu Vam šaljem letak, da ga Vi korigirate i povratite kolonelu Ciplli, koji će ga dostaviti gospodinu Omčikusu“. (AVII, ranije k. S-20 — 14).

Ovako pomognute talijanske vlasti su se brzo spremile za borbu protiv Komunističke partije.¹³⁸

3. ORGANIZACIONO STANJE PARTIJE U PERIODU PRIPREME USTANKA

U periodu priprema za ustanak, maj—jul, partiske organizacije su se prilagođavale novim uslovima i organizaciono se učvršćivale.

Pokrajinski komitet (PK) KPH za Dalmaciju je imao na svojoj teritoriji dva okružna komiteta (OK): za sjevernu i južnu Dalmaciju.

Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju obuhvatio je, pored sjeverne Dalmacije (izuzev Drniškog i Kninskog kotara) i sjeverodalmatinskih otoka, područje južno od Šibenika zaključno do s. Rogoznice. Pod njim su se nalazili Mjesni komitet za Šibenik, Mjesni komitet Biograd na Moru, Rejonski komitet (RK) Vodice—Zaton, Rejonski komitet Preko (za štoke na području Zadra) i partiska jedinica na teritoriji Bukovice. Mjesni komitet za Šibenik imao je u gradu dva rejonska komiteta, sa osam partiskih jedinica, 48 članova Partije, 150 kandidata i članova SKOJ-a i oko 100 simpatizera. Rejonski komitet za Vodice—Zaton imao je tri općinska komiteta (Vodice, Prvić Luka—Šepurine i Zaton) od ukupno pet partiskih jedinica sa 57 članova Partije.

RK Preko imao je četiri partiske jedinice: na o. Ižu, Ugljanu, Silbi i Prekom. U junu je član RK Ante Banina uspio formirati u Zadru partisku jedinicu od 5 članova, a to je bila prva partiska organizacija na ovom dijelu dalmatinskog područja koji je Rapalskim ugovorom pripao Italiji. Tako je RK Preko imao koncem jula 5 partiskih jedinica sa 26 članova KP.

Mjesni komitet Biograd na Moru nije imao u svom sastavu rejonske komitete već samo pet stalnih partiskih jedinica sa 37 članova Partije i 70 kandidata i članova SKOJ-a i grupu od tri kandidata Partije u Benkovcu.

¹³⁸ Talijani su pristupili racijama, po gradovima i mjestima zaveli policiski čas, otpočeli sa izdavanjem novih ličnih karata, ustrojili kartone za „sumnjive“ elemente, itd.

U Kistanjama je formirana u julu partiska jedinica od 3 člana koja je stalno rasla. Ovdje je radio i aktiv SKOJ-a od 12 članova. U kotaru Knin tada nije postojala partiska organizacija, jer su neki raniji članovi, poslije dolaska Talijana, prešli na anektiranu teritoriju, što je uslovilo reorganizaciju partiske organizacije. Tek u avgustu ponovo je formirana partiska čelija u Kninu.¹³⁹

U blizini Drniša nalazi se rudarski basen Siverić-Drniš, gdje je bila partiska čelija od 6 članova. Na ostaloj teritoriji Drniškog kotara nije postojala nijedna partiska organizacija. Čelija je bila vezana za Mjesni komitet Šibenika. U njoj je vladalo sektaštvo u pogledu prijema u Partiju odanih radnika. Čelija se bila začaurila, a to se negativno odrazilo na političku aktivnost u rudarskom basenu i na mobilizaciju seljačkih masa ovog kraja za borbu protiv okupatora, koje su početkom 1941 godine stajale pod izvjesnim uticajem HSS.

Na području srednje Dalmacije okružni komitet nije bio formalno organizovan, ali je MK Split u suštini vršio ulogu okružnog komiteta, pomažući MK u Solinu, Trogiru, Kaštelu, Sinju i Omišu.

MK u Splitu imao je 6 članova (sekretar komiteta bio je Edo Santini). Imao je tri rejonska komiteta. Pod prvim rejonskim komitetom nalazilo se osam partiskih čelija i to: čelija radionice željezničkog i pomorskog saobraćaja, čelija užeg rejona grada (u kojoj su se nalazili obrtni radnici), druga čelija u užem rejtonu grada (u njoj su se nalazili radnici i činovnici), čelija u centru grada (obrtni radnici), čelija obalskih radnika, čelija na Bačvicama, čelija na sektoru Gripe i Lučac i čelija koja je obuhvatila prostor od Balkanske ulice do nove bolnice i vodovoda. U drugom rejonskom komitetu nalazile su se tri partiske čelije: dvije u brodogradilištu „Jug“, a jedna u mehaničkim radionicama i garažama. Treći rejonski komitet rukovodio je trima partiskim čelijama u selima Žrnovića, Donje Sitno i Stobreć (nedaleko od Splita) u kojima je bilo 23 člana.

¹³⁹ U novembru je formiran Mjesni komitet. Tada je na području Knina bilo svega 13 članova Partije. Takode je formiran i Mjesni komitet SKOJ-a koji je u svom sastavu imao 5 skojevskih aktiva od ukupno 47 članova.

U Splitu se nalazilo 200—230 članova Partije, oko 20 kandidata i oko 500 simpatizera.¹⁴⁰ Postojao je i Okružni komitet SKOJ-a od 5 članova Partije koji je formiran na oblasnoj konferenciji SKOJ-a, 28 marta 1941. Ovaj komitet je imao u svom sastavu mjesne komitete u Trogiru, Kaštelima, Solinu i Omišu, a sam je vršio funkcije Mjesnog komiteta SKOJ-a u Splitu. Najjača skojevska organizacija bila je među radničkom i srednjoškolskom omladinom.

Mjesni komitet u Solinu imao je 6 članova. Na njegovom području nalazilo se 16 partiskih celija sa 68 članova Partije (52 radnika, 11 namještenika i 5 domaćica).¹⁴¹ Kandidati i simpatizeri na području ovog komiteta bili su raspoređeni u šest aktiva. Radnička omladina (106 omladinaca) bila je raspoređena u nekoliko simpatizerskih grupa.

Pod Mjesnim komitetom za Kaštelle i Trogir nalazilo se 6 partiskih celija sa 39 članova Partije, 28 simpatizera i 83 člana SKOJ-a. Ovaj komitet je septembra podijeljen na Mjesni komitet za Kaštelle i Mjesni komitet za Trogir.¹⁴²

Mjesni komitet u Sinju, gdje je uticaj Partije na okolno stanovništvo bio veoma jak,¹⁴³ rukovodio je sa 13 celija koje su brojale 130 članova Partije, 97 simpatizera i 130 članova SKOJ-a.¹⁴⁴ Partija se uglavnom oslanjala na seljački živalj. Organizacije nisu bile čvrsto povezane sa Mjesnim komitetom, čiji su pojedini članovi ispoljavali izvjestan oportunizam koji se odražavao i na partisku organizaciju. To će, kao što ćemo vidjeti, dovesti do raspuštanja i Mjesnog komiteta i partiskih celija na ovom području.¹⁴⁵

U Omišu se nalazio Mjesni komitet sa 7 članova Partije. Partiska organizacija je imala 12 celija sa 79 članova Partije i 28 članova SKOJ-a, pretežno industriskih

¹⁴⁰ Mate Bilobrk i Edo Santini, usmeni izvor.

¹⁴¹ Gizdić, 155.

¹⁴² Izjava Stipe Markovića (AVII).

¹⁴³ Na izborima 19. maja 1940 komunisti su u Sinjskoj krajini dobili apsolutnu većinu.

¹⁴⁴ Zabilješke Andrije Božanića koje lično čuva.

¹⁴⁵ Materijal partiske komisije PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941 (dokumenat kod autora).

radnika. Omiška partiska organizacija ima svjetlige revolucionarne tradicije i ona je jedna od najstarijih partiskih organizacija u Dalmaciji. Zahvaljujući organizacijskoj čvrstini, revolucionarnoj tradiciji i visokoj svijesti ove organizacije, radništvo Omiša bilo je pod vrlo jakim uticajem Partije tako da je stanje na ovom području bilo više nego povoljno za oružanu borbu.¹⁴⁶

U Južnoj Dalmaciji (Biokovsko-neretljanski okrug) nalazio se Okružni komitet sa sjedištem u Makarskoj. Ovo područje bilo je pod snažnim uticajem Partije još prije rata.¹⁴⁷ Na Biokovu su bile ove partiske organizacije: s. Veliko Brdo — 4 člana Partije, 1 kandidat i 45 simpatizera; s. Baška Voda — 8 članova Partije, 4 kandidata, 28 simpatizera; s. Puharić i s. Makar — 12 članova Partije, 9 kandidata, 36 simpatizera; s. Podgora — 14 članova Partije, 10 kandidata, 42 simpatizera; s. Igrane — 11 članova Partije, 5 kandidata, 15 simpatizera; s. Živogošće — 15 članova partije, 17 kandidata, 28 simpatizera, s. Makarska — 35 članova Partije, 10 kandidata, 30 simpatizera; s. Dražetić — 3 člana Partije, 6 kandidata, 16 simpatizera; s. Vlaka — 2 člana Partije, 3 kandidata, 8 simpatizera; s. Kotezi — 1 član Partije, 1 kandidat i 3 simpatizera; s. Gradac — 18 članova Partije, 14 kandidata, 72 simpatizera; s. Brist — 8 članova Partije, 5 kandidata, 10 simpatizera; s. Baćina — 32 člana Partije, 12 kandidata, 100 simpatizera; s. Rogotin-Plina — 3 člana Partije, 2 kandidata, 8 simpatizera. Na čitavoj teritoriji Okružnog komiteta bilo je 19 partiskih celija sa ukupno 202 člana Partije, 168 kandidata i 664 simpatizera.¹⁴⁸

U Imotskom kotaru nalazile su se samo dvije partiske celije sa svega 8 članova. Uticaj Partije na mase bio je veoma slab. Pod uticajem HSS i katoličkog klera ustaše su prvih dana stvorile svoja uporišta i izvršili izvesnu mobilizaciju politički nesvjesnih seljaka.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Podaci Joze Radobolje (AVII).

¹⁴⁷ U Makarskoj je pod rukovodstvom Krste Popivode 1940 godine, u strogoj ilegalnosti, održan partiski kurs CK KPJ. Na njemu je bilo 25 odabranih slušalaca iz svih krajeva Jugoslavije.

¹⁴⁸ Građa za istoriju NOB Biokovsko-neretljanskog okruga; — od dvanaest preživjelih prvoboraca sa područja Biokova (AVII).

¹⁴⁹ Izjava druga Pavla Loze (kod autora).

Na otoku Braču održano je 27 jula 1941 prvo partiski savjetovanje kome su prisustvovali predstavnici partiskih organizacija iz s. Sutivan, s. Pučišća, s. Selca, mesta Milna i Nerežića i s. Bola. Savjetovanje je održano pod rukovodstvom člana PK Iva Lavčevića-Lučića (kasnije narodnog heroja). Na njemu su postavljeni zadaci pred sve partiske organizacije da intenzivno rade na daljem organizacionom proširenju i učvršćenju Partije i na pripremama za oružanu borbu. Podvučeno je da se treba orijentisati na radničku klasu i siromašne ribarske elemente. Prema podacima sa savjetovanja, partiska organizacija na otoku Braču brojala je 59 članova i 14 partiskih celija.¹⁵⁰

Slično političko stanje bilo je na otoku Hvaru, gdje je uticaj Partije na narodne mase bio jak. Partiska organizacija imala je 16 celija i 108 članova Partije. Komunisti su bili raspoređeni: u općini Stari Grad 45 članova, u općini Hvar 48 članova, u općini Vrbovska 15 članova.¹⁵¹ Uprkos ovako brojne partiske organizacije rad na pripremama ustanka na otoku Hvaru tekao je odveć tromo. Partisko rukovodstvo nije se najbolje snašlo u novonastalim dogadjajima.

Na otoku Korčuli postojao je Mjesni komitet sa 18 partiskih celija, 107 članova Partije, 142 člana SKOJ-a i jakim simpatizerskim grupama. U junu Talijani su uhapsili istaknute partiske radnike Marina Cetinića, Nikolu Magličku, Ivana Milata i druge. Neki su izbjegli hapšenje i prešli u ilegalnost, po šumama, nastavljajući rad po čitavom otoku. Ova ilegalna grupa na čelu sa Vukom Milatom, Matom Gavranićem i Franjom Jaričevićem, vršila je, pored političkog rada, i diverzantske akcije. Paralelno sa radom na stvaranju ilegalnih — udarnih grupa, Partija je vodila odlučnu borbu protiv oportunista Mate Gavranića i Antuna Bosnića, koji su ometali pripreme za borbu.¹⁵²

¹⁵⁰ Podaci iz rada grupe učesnika NOR-a sa Brača (AVII).

¹⁵¹ Podaci Andre Kovačevića i ostalih prvoboraca sa o. Hvara (AVII).

¹⁵² Podaci iz radova grupe preživjelih učesnika NOR-a sa Korčule.

Maja 1941 na Visu je postojao Mjesni komitet. Partiska organizacija je radila na pridobijanju ljudi za Partiju, prikupljanju oružja, opreme i sanitetskog materijala i na širenju propagande.¹⁵³ Partiska organizacija, iako brojno mala, imala je veliki autoritet u masama i veliki broj simpatizera. U s. Visu je postojala partiska čelija od 9 članova, u Komiži od 8 članova, i u ostalim mjestima Visa još 16 članova. Pored partiske organizacije djelovala je organizacija SKOJ-a od 23 člana. Skoro u svim mjestima postojale su simpatizerske grupe od kojih je najjača bila u Komiži — 9 članova. PK je u junu 1941 uputio na Vis svog člana Andriju Božanića. On je prenio nove direktive za rad i mnogo doprineo na učvršćivanju partiske organizacije. Prvih dana mjeseca jula povедena je odlučna borba protiv oportunističke grupe na čelu sa Pavlom Kučićem, koja je raskrinkana i isključena iz Partije.¹⁵⁴

U Dubrovniku je postojao Mjesni komitet Partije od 6 članova na čelu sa sekretarom Martinom Klarićem. U gradu je djelovalo 6 čelija sa 31 članom.¹⁵⁵ Bilo je i oko 20 kandidata i veći broj simpatizera (nisu bili formirani u grupe, ali su vršili razne zadatke po direktivama Partije). Postojao je i Mjesni komitet SKOJ-a od 6 članova. Dužnost sekretara je vršio Milan Prizmić. U gradu se nalazilo i nekoliko skojevskih aktiva sa oko 40 skojevaca.

U selima Župe Dubrovačke, u neposrednoj okolini grada, nalazila se partiska čelija od 4 člana. U Cavtatu je postojala grupa skojevaca i dva kandidata, kao i grupa gimnazijalaca koji su pohadali školu u Dubrovniku, a ranije su bili nacionalisti, pa su se sada opredijelili za

¹⁵³ Avgusta mjeseca iz vile „Masarik“ na Visu otpremljeno je oko 150 kg sanitetskog materijala. Partiska organizacija uspostavila je dobru vezu sa Pokrajinskim komitetom preko trabakule „Sv. Nikola“ i preko jednog mornara na parobrodu „Bakar“. Kuriri su išli kao putnici i prenosili materijal u vrećama brašna, u žitu i na razne druge načine.

¹⁵⁴ Izjava Andrije Božanića (AVII).

¹⁵⁵ Iako brojna, partiska organizacija u Dubrovniku nije bila jedinstvena i zbog oportunizma izvjesnih drugova iz MK radila je vrlo slabo zbog čega će kasnije PK uputiti na rad u Dubrovnik svog instruktora Matu Bilobrka (izjave preživjelih učenika NOR-a iz Dubrovnika i Mate Bilobrka, AVII).

borbu protiv okupatora. U selima Čiplići i Duba Partija je imala vrlo jak uticaj. U s. Duba postojala je grupa od 5—6 skojevaca, a jedna grupa u s. Čiplići. U Grudi je postojala partiska jedinica od 4 člana, skojevski aktiv od 5 članova i 3 kandidata. Preko ove organizacije održavana je veza sa Hercegovinom. U ostalim selima Dubrovačkog kotara bilo je po 1—2 simpatizera ili člana SKOJ-a koje su sekretari aktiva ili partiske jedinice susjednih sela držali na ličnoj vezi.¹⁵⁶

Na teritoriji čitave Dalmacije, u periodu pripreme za oružanu borbu, partiska organizacija brojala je 1250—1270 članova Partije, 1.360 kandidata i preko 4.000 članova SKOJ-a. Medutim, Talijani i ustaše raspolagali su jakim snagama — preko 98.000 vojnika, podoficira i oficira, pripadnika finansijske straže, jedinica vazduhoplovstva i mornarice, kraljevskih karabinjera, legija crnih košulja i policiskih snaga.

Ako bi prvih dana avgusta 1941 partiska organizacija u Dalmaciji sprovela masovni ustanak, mogla je da naoruža maksimum 2.000 boraca, i to samo pješadijskim naoružanjem (puškama, puškomitrailjezima i ručnim bom-bama), te bi odnos u živoj sili bio 1 : 50 u korist okupatora. Takvo okupatorovo preim秉stvo nije dozvoljavalo никакve pomisli za masovni ustanak naroda Dalmacije. Valjalo je pronaći pogodne forme i izabrati spremna taktička dejstva koja će parirati brojnu nadmoć okupatora. Doduše, politička preim秉stva bila su potpuno na strani Partije. Talijani i ustaše nisu uspijeli stvoriti u Dalmaciji političko uporište, preko koga bi širili svoj uticaj u narodu. Ono malo saradnika, vrbovanih među pristašama ranijih političkih partija i katoličkog klera, pretstavljalо je političku dekadencu u novonastalim dogadjajima, pa su se njihove političke usluge ograničile na akcije špijunaže ili deplasirane manifestacije. Političke manifestacije, preko kojih su oni služili Italiji, ostale su bez podrške masa, i imale su oblik stranačkog asketizma uskog kruga ljudi. Snažnu paralizu talijanske politike Komunistička partija u Dalmaciji uspješno je pripremila baš u pripremama za oružanu borbu.

¹⁵⁶ Izjava Mate Bilobrka (AVII).

III

USTANAK U KNINSKOJ KRAJINI

1. USTAŠKA VLAST U KNINU

Vlade kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske žurile su se da što prije uspostave gradansku vlast na dodijeljenim im područjima Dalmacije. Na stvaranju vojnih formacija NDH u Kninu radi pukovnik Zgaga (ranije načelnik vojnog okruga). Početkom maja 1941 organizovao je prve domobranske jedinice u Kninu,¹⁵⁷ a uz pomoć župnika Buljana Leonarda i Ivana Šimića, te ustaša Ante i Nikice Marića, 16 maja formirao je ustaški tabor u Kninu.¹⁵⁸ Međutim, sve do Rimskog sporazuma, ustaše u Kninu nisu vršile gradansku vlast. U Knin je 29 maja stigao Juco Rukavina sa grupom od 18 ustaša.¹⁵⁹ Njemu je povjeren zadatak da na području Knina i Drniša formira ustaške jedinice. Uz pomoć ustaških dobrovoljaca iz Šibenika, 4 juna u Kninu je reorganizovan ustaški tabor pod zapovjedništvom Nikole Ikice. Tabor je imao 48 ustaša, naoružanih puškama i sa 4 puškomitrailjeza.¹⁶⁰ Par dana kasnije (9 juna) uz pomoć domaćih ustaša fra Petra Berkovića, Marka, Jurice i Maćote Skelina, formiran je ustaški tabor u Drnišu,¹⁶¹ a 11 juna formiran je u Kninu ustaški stožer, koji je u svome sastavu imao 2 tabora

¹⁵⁷ AVII 2/1—10, k. 23.

¹⁵⁸ AVII 2/3—27, k. 85 a.

¹⁵⁹ AVII 517—1, k. 61.

¹⁶⁰ AVII 2/1—9, k. 234.

¹⁶¹ AVII 3/5—1, k. 63.

i samostalni ustaški logor u s. Oklaj. Za zapovjednika ustaškog stožera određen je stožernik Roša Marko.¹⁶²

Paralelno sa formiranjem ustaških organizacija stvarali su se i upravljeni organi ustaške vlasti. Župa „Bribir i Sidraga“, koncem juna, formirala je ispostave u kotarskim oblastima Knina i Drniša.¹⁶³ Kotarska oblast Knin imala je na svome području dvije općine, općinu Knin i općinu Promina.¹⁶⁴ Kotarska oblast Drniš imala je samo općinu Drniš. Naredbom Ministarstva unutrašnjih poslova NDH od 20. juna, osnovana je „Župska redarstvena oblast“ u Kninu,¹⁶⁵ pod rukovodstvom ravnatelja redarstvene službe Juce Rukavine.

Ustaška vlast na području Knina se oslanjala na 2-gu oružničku pukovniju, pod zapovjedništvom pukovnika Josipa Bojića,¹⁶⁶ i 15 pješadijsku domobransku pukovniju, pod zapovjedništvom pukovnika Jurija Čordašića.¹⁶⁷ Hrvatski narod Knina nije pomagao ustašku vlast koju je osjećao tudom, stranom interesima hrvatskog naroda. Stoga se formiranje ustaške vlasti u Kninu odvijalo bez učešća naroda. Njene organizacione forme i zakonske sankcije sprovode se silom, uz pomoć okupatora. Ustaški župan Ante Nikolić o tome je pisao 16. avgusta 1941 slijedeće: „Istina je da se kninski Hrvati osjećaju Hrvatima; to njihovo hrvatstvo bilo je daleko od misli Nezavisne Države Hrvatske, ustaša i Poglavnika; jer oni nijesu nikad dozvoljavali u svojoj sredini napredak ustaške misli i nikada nijesu voljeli Poglavnika.“¹⁶⁸

Dvije vlasti, talijanska i ustaška, na području Dalmacije, iako su se paralelno razvijale, nisu rasle bez me-

¹⁶² AVII 33/2—8, k. 234. Na području Knina u to vrijeme bilo je ukupno 108 ustaša.

¹⁶³ Kotarska oblast Drniš formirana je dekretom vlade NDH br. LVII-520 Z. p. od 26 VI 1941 (AVII 2/5—1, k. 87).

¹⁶⁴ Općina Promina odvojena je od katastarske oblasti Drniš dekretom vlade NDH br. CCLXII-1133 Z. p. od 26 VIII 1941 („Spomen knjiga prve obljetnice NDH“ 82).

¹⁶⁵ Dekret Ministarstva unutrašnjih poslova br. CCLV-1817 Z. p. od 20 VI 1941 (AVII 8/3—1, k. 134).

¹⁶⁶ AVII 39/5—15, k. 195.

¹⁶⁷ AVII 33/2—8, k. 234. Obe ove pukovnije poslije potpisivanja Rimskog ugovora dislocirane su u širem rejonu Knina.

¹⁶⁸ AVII 3/5—7, k. 195.

đusobnih trzavica, koje su redovno išle na štetu naroda. Prema sporazumu obiju vlada, 30 juna 1941 formirana je u Zagrebu komisija za razgraničenje.¹⁶⁹ Kao najhitniji zadatak komisije bio je određivanje granice prema Dalmaciji. U prvoj fazi rada izbio je sukob oko mjesta Obrovca. Jedni su tvrdili da, prema odredbama Rimskog ugovora, Obrovac pripada Italiji, drugi NDH. U Obrovcu je vladala napetost, gotovo vanredno stanje, u kome je narod podvrgnut teroru čas ustaških oružnika, čas talijanskih karabinjera.¹⁷⁰ Intervencijom talijanskih vlasti, spor je riješen na štetu ustaša. Na imperativni zahtjev talijanskih predstavnika, komisija je ukinula carinske dažbine između Italije i NDH na području Dalmacije, čime su Talijani želili proširiti svoje privredno područje na štetu NDH.¹⁷¹

Ukidanjem carinskih dažbina stvoren je još veći haos u ionako teškom privrednom stanju sjeverne Dalmacije.¹⁷² Nedozvoljena trgovina i malverzacija je rasla na štetu naroda. Tako je napr. „Banca Dalmata di sconto“ 23. juna 1941 izdala zadarskom trgovcu stokom, Eugenio Duca-u, zajam od 1.000.000 jugoslovenskih dinara za kupovinu stoke.¹⁷³ On je pred sam ustanak, tj. u vrijeme ustaškog terora, pod zaštitom talijanskih vojnih jedinica, obilazio zapadna sela Kninske općine: Žagrović, Padjene, Oton, Plavno, Radljevac, Golubić i Strmicu, kupujući krupnu

¹⁶⁹ Vladu NDH u ovoj komisiji pretstavlja je dr Košak, a talijansku vladu Volpi di Misurata (Volpi di Missurata) (AVII 2/2—1, 234).

¹⁷⁰ Krilno oružničko zapovjedništvo u Kninu pokušalo je uspostaviti oružničke postaje u s. Krupa, s. Maslinica, s. Kruščića i u mjestu Obrovac bez formalnog odobrenja Talijana. Talijanske vlasti spriječile su formiranje ovih postaja silom, razoružavši sve oružnike osim onih u s. Krupa (AVII 2/1—7, k. 234).

¹⁷¹ Izvještaj Povjereništva za razgraničenje Ministarstvu spoljnih poslova NDH br. 93 od 19 VII 1941 (AVII 11/2—4, k. 234).

¹⁷² Time su privredni pregovori između vlade NDH i vlade Italije postali gotovo bespredmetni. Zbog toga je Ministarstvo privrede vlade NDH, u svojoj pretstavci od 19 VII 1941, zahtjevalo od Ministarstva vanjskih poslova da se odgode privredni pregovori dok se ne riješi pitanje granice (AVII 5/1—7, k. 234).

¹⁷³ AVII 6/1—5, k. 234.

stoku u bescijenje.¹⁷⁴ Ista banka je, 3. jula, dala pozajmicu od 15,000.000 dinara veletrgovcu žitom Sisgoreu Antoniju iz Ankone, koji je na isti način kupovao žito po Kninskoj i Drniškoj općini.¹⁷⁵ Na zahtjev komandanta 6. armiskog korpusa, „Banca Dalmata di sconto“ ustupila je diviziji „Sasari“ 38,000.000, diviziji „Bergamo“ 27,000.000 i Štabu 6 korpusa 48,000.000 dinara za nabavku hrane sa područja NDH.¹⁷⁶

Pod trgovackim poslovima, na područje NDH, među ugrožene srpske mase, nagrnula je čitava vojska varalica, koji su težak položaj naroda koristili za lično bogaćenje. Takvih je najviše bilo sa talijanske teritorije.¹⁷⁷

2. TEŠKO STANJE NARODA KNINSKE KRAJINE

Odmah po uspostavljanju vlasti ustaše su započele masovnu pljačku i fizičko istrebljenje srpskog življa. Prema ranijoj odluci ustaškog Državnog ravnateljstva u Zagrebu su 11. juna 1941. na području župe Bribir—Sidraga zatvorene sve trgovine sa odjećom, obućom i manufaktturnom robom, čiji su vlasnici bili srpski trgovci. Odlukom komandanta divizije „Sasari“ od 14. jula, odobren je ovaj

¹⁷⁴ Do 20. VI 1941 izvršena je zamjena jugoslovenskog dinara za lire i kune. Primljene dinare „Banca Dalmata di sconto“ bacila je na tržište na području NDH, jer je dobro poznavala situaciju u ovom kraju. Narod je sa stokom izbjegao po šumama. Stoka se nije mogla hraniti, pa su vlasnici bili prisiljeni da je prodaju bilo zašto. I prodavali su je u bescenje. Za vola srednje ugojena, Talijani su plaćali oko 1.500 dinara. Međutim, taj novac nije više imao monetarne vrijednosti i u trgovinama se njime nije moglo ništa kupiti.

¹⁷⁵ AVII 1/1—3, k. 176.

¹⁷⁶ AVII 3/5—26, k. 537.

¹⁷⁷ Službenik tajne policije Lataura Bruno primao je od ugroženih Srba iz s. Strmice sve vrijedne predmete (zlato, nakit, srebro) pod izgovorom da će povjeritelje prebaciti na anektirano područje Dalmacije, a primljene vrijednosti povratiti u s. Kistanje ili u Benkovcu. Lakovjerni, kakvih je u ovoj teškoj situaciji bilo dosta, plaćali su svoju lakomislenost, jer ono što su povjerili službeniku Latauru Brunu nisu nikad više primili natrag (AVII 4/1—15, k. 134).

akt ustaške vlasti.¹⁷⁸ Naredbom ustaškog župana od 15 juna otpušteni su iz državnih i općinskih ustanova, te od privatnih poslodavaca, svi Srbi-službenici, odnosno radnici.¹⁷⁹ Naredbom župske redarstvene oblasti od 24 juna, zatvorene su i stavljene na raspolaganje ustaškim vlastima sve pravoslavne crkve.¹⁸⁰ Domobransko Mjesno zapovjedništvo izdaje naredbu, 28 juna, kojom se pozivaju svi bivši aktivni oficiri i podoficiri jugoslovenske vojske da se prijave vojnim vlastima zbog odvođenja u zarobljeništvo.¹⁸¹ Ove i druge naredbe imale su za cilj da se srpski narod obespravi i stavi pod udar ustaškog zakona.

Sprovodeći takve zakonske odredbe, koje su direktno uperene protiv srpskog naroda, ustaše, najprije posebno, a zatim masovno, sprovode fizičko istrebljenje Srba. Početak masovnog zločina najavio je ravnatelj župske redarstvene oblasti Juco Rukavina govorom na ustaškom zboru održanom 12 juna u Drnišu.¹⁸² Ustaški odred pod zapovjedništvom stožernika Nikole Ikice je 15 juna u selima Žagrović, Golubić i Plavno, uhvatio 62 seljaka-Srbina i odveo ih u zatvor u gradsku tvrđavu u Kninu.¹⁸³ Zatvorenici su podvrgnuti užasnim mukama punih osam dana. Polumrtve i izmrcvarene zatvorenike odvezli su u Prominu, gdje su poklani i bačeni u Bratovsku jamu.¹⁸⁴ Druga grupa od 52 Srbina odvedena je kamionima prema Lici i na putu Knin—Gračac poubijana.¹⁸⁵ Noću 19/20 juna, ustaški odred, pod zapovjedništvom načelnika općine Knin Frana Arapovića, uhapsio je 76 Srba i strpao ih u zatvor

¹⁷⁸ Pretstavnik divizije „Sasari“ u ustaškoj župi Bribir—Sidraga poručnik Gvido Lučić-Rochi, saopštavajući odobrenje komandanta divizije generala Furio Montičeli velikom županu dr Anti Nikoliću, zahtjevao je da se samo sa zatvorenih radnji skine natpis „Ponova“, koji je značio konfiskaciju imovine (AVII 4/5—2, k. 195).

¹⁷⁹ AVII 17/5—1, k. 136.

¹⁸⁰ AVII 6/2—1, 136.

¹⁸¹ AVII 35/17—2, k. 186. Ovom pozivu odazvao se mali broj bivših jugoslovenskih oficira i podoficira.

¹⁸² Gizdić, 173.

¹⁸³ AVII 6/15—2, k. 2007.

¹⁸⁴ AVII 4/30—1, k. 2007.

¹⁸⁵ Gizdić, 175.

redarstva, gdje su izloženi strašnim mukama. Ustaše su ih polijevale vrelom vodom, rašijecale tijelo nožem, a u otvorene rane stavljale so, usijanim klijestima čupale su žrtvama meso, vadile zlatne zube, lomile ruke i noge. Poslije četiri dana najodvratnijeg mrvarenja, polumrtve odvezli su u Prominu i tamo ih sve poklali.¹⁸⁶ U rano jutro 22. juna ustaški odred pod komandom poručnika Šarića opkolio je s. Polaču. Ustaše su tada ubile 8 ljudi i 4 djeteta, a odvele u pravcu s. Kijeva 29 seljaka, koji su ubijeni po vrtačama Dinare.¹⁸⁷ Na području općine Vrlika, po selima Civljane, Cetina i Uništa, od 25. juna do 16. jula ustaše su ubile 127 seljaka, među kojima 49 žena. U općini Promina, od 29. juna do 10. jula, ustaše su ubile 39 Srba,¹⁸⁸ a na području općine Drniš u isto vrijeme ubijeno je 86 muškaraca, 27 žena i 19 djece.¹⁸⁹

Prvih dana jula ustaška ubojstva zahvatila su sela Vrbnik, Ljubač, Kovačić i Strmicu, gdje je do 12. jula ubijeno 67 Srba, među kojima 14 žena, većinom djevojaka koje su ustaše prethodno silovale, zatim masakrirale, a neke i žive zapalile.¹⁹⁰

Na području Knina ustaše su zapalile 8 škola, 3 crkve, 96 kuća i 116 domaćinskih zgrada.¹⁹¹ Pored toga, pljačkana je ili uništavana sitna i krupna stoka, pokućstvo, žito i ostale domaćinske zalihe. Uništavani su usijevi, voćnjaci i stočna hrana. To je bila prava varvarska hajka na život, životna dobra i kulturu srpskog stanovništva Kninske krajine. Pljačkom imovine srpskog stanovništva rukovodila je „Župska isopstava ponove“, na čelu sa poznatim ustaškim agentom Markom Žuljom.¹⁹² Gospodarski

¹⁸⁶ Izvještaj Državne komisije za ratne zločine, sveska 48—59. Interesantno je napomenuti da su ovi zatvorenici prevezeni na stratište talijanskim kamionima 151 ppuka div. „Sasari“ (AVII 8/28—1, k. 1956). U ovoj grupi zatvorenika ubijen je i Jovo Cvjetković, jedini u to vrijeme član Partije u Kninu (njega je Juco Rukavina lično poznavao sa robije), i Đuro Martić, simpatizer KP.

¹⁸⁷ Izjave preživjelih rukovodilaca ovog kraja (AVII 30—1, k. 2007).

¹⁸⁸ Saopštenje Državne komisije za ratne zločine, sv. 48—49.

¹⁸⁹ AVII 28—2, k. 2009.

¹⁹⁰ Izvještaj Kotarske komisije za zločine okupatora i njegovih slugu br. 96 od 17. III. 1946 (AVII k. H. G. 209).

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² AVII 5/4—2, k. 63.

fond, stečen pljačkom, ustaška vlast koristila je za izdržavanje svoje vojske, za potrebe državnog aparata, ustaške stranke i domobranstva. Posebnim fondovima „Ponove“ pokrivani su politički i obavještajni izdaci.¹⁹³

Teško stanje naroda Kninske krajine, stvoreno okupacijom, a znatno pogoršano ustaškim terorom, odvijalo se u okvirima dvolične talijanske politike. Poslije stupanja na snagu Rimskog ugovora Talijani su imali u Kninu 151-vi pješadijski puk divizije „Sasari“, 24 artiljeriski divizion 6 armiskog korpusa i četu karabinjera.¹⁹⁴ Pod zaštitom tih snaga ustaše su vršile zločine. Talijanima nije bilo u interesu da se ustaška vlast na području Knina raspade pod udarcima narodnog ustanka.¹⁹⁵ Zato upočetku oni odobravaju ustaške represalije protiv srpskog naroda, a u nekim slučajevima direktno pomažu ustaške odrede u hvatanju srpskog življa. Tako je napr. jedan odred 97 legije crnih košulja, pod zapovjedništvom poručnika Minucio Gacini (Minuzzio Gazzini) 17 juna 1941 učestvovao u hapšenju Srba u s. Strmici.¹⁹⁶ Prema odredbama Zagrebačkog dogovora od 6 juna 1941, ustaške vlasti na nerazgraničenom području Dalmacije bile su obavezne da sve svoje zakonske odredbe podnose na uvid talijanskim vojnim vlastima.¹⁹⁷ Ustaške naredbe i odluke u suštini su pravni nosioci masovnog zločina, moralnog i

¹⁹³ Iz fondova „Ponove“, stvorenih pljačkom srpskog naroda, ustaše su plaćale i kninske četnike. U izvještaju Velike Župe Bribir-Sidraga br. 16/185 pored ostalog piše: „Jučer sam trima glavnim vodama četnika, koji su u borbi protiv partizana i to: popu Momčilu Đujiću, Branku Bogunoviću i Mani Rokviću dao svakome po Kn 100.000.— radi organizacije borbe protiv partizana i pomoći njihovim suborcima“ (AVII 12/6—1, k. 195).

¹⁹⁴ AVII 38/16—2, k. 195.

¹⁹⁵ Za vrijeme zločina u Kninu su bile slijedeće domobranske snage: 2 oružnička pukovnija dislocirana na području župe Bribir-Sidraga i župe Cetina (u Kninu je dislociran samo vod oružnika). 15 domobranska pukovnija, dislocirana u Kninu. Ona je 31. jula imala slijedeće brojno stanje: 14 oficira, 26 podoficira i 569 domobrana (ukupno 609 ljudi). AVII 2/13a.—4, k. 118.

¹⁹⁶ AVII 5/6—2, k. 195.

¹⁹⁷ AVII 38/16—2, k. 195.

materijalnog uništavanja srpskog stanovništva. Sve te odredbe odobravane su i podržavane od talijanskih vlasti.

Prvi ustaški odred formiran je na anektiranom području Dalmacije u Šibeniku od 37 ljudi pod zapovjedništvom Marka Roše, 29. maja 1941., a talijanskim kamionima prebacio se u Knin. Juco Rukavina, tvorac ustaških organizacija i ravnatelj Župske redarstvene oblasti u Kninu, preko Obrovca i Bukovice (anektiranog područja) prebacio se u Knin talijanskim saobraćajnim sredstvima.

Prema srpskim ugroženim narodnim masama Talijani se pretstavljaju i kao prijatelji, koji sažaljevaju narodne patnje i stradanja. Pod zaštitom vojnih jedinica, oni prihvataju narod koji bježi ispred ustaškog pokolja i odvode ga na anektirano područje Dalmacije. U vojnim kasarnama „Preparandija“ Talijani prihvataju izbjegle Srbe sa područja Kninskog polja 19. juna i kamionima ih odvode za Kistanje i Benkovac.¹⁹⁸ Od 20. do 26. juna prihvataju izbjegle Srbe iz Knina kod kasarni na Sinobadovoј Glavici i odvode ih takođe za Kistanje.¹⁹⁹

Talijani prividno spasavaju srpski narod ispred ustaša, jer se boje da ne izbjegne po šumama, organizuje se i pode u oružanu borbu za odbranu svoga života. Oružana borba naroda pretvoriće se u rat za nacionalno oslobođenje. Borba naroda objediniće srpski i hrvatski narod u rat protiv okupatora: „Srbi će se dići na oružje, a to su dobri ratnici, koje mi nećemo biti u stanju lako umiriti. Oni će u prvoj redu porušiti prugu koja ide preko Like i Knina za Dalmaciju, a ta je pruga od interesa za talijanske oružane snage“. Tako je prividno spasavanje srpskog naroda objasnio 14. avgusta 1941. načelnik Štaba divizije „Sasari“ Gazzino Gazini (Gazzino Gazzini) ustaškom županu Anti Nikoliću.²⁰⁰

Ovlašćenjem srpskog naroda na anketirano područje Dalmacije Talijani su, računajući na pomoć velikosrpskih elemenata, predvidali da će od Srba — izbjeglica „stvoriti neku rezervu na ovom području, koja će im poslužiti

¹⁹⁸ AVII 2/1—9, k. 234.

¹⁹⁹ AVII 4/1—6, k. 238.

²⁰⁰ AVII 3/5—4, k. 195.

uvijek kad im to ustreba.²⁰¹ Oni su nerado gledali spregu NDH sa Hitlerovom Njemačkom, bojeći se u prvom redu za svoje pozicije na Balkanu.²⁰² Zbog toga su želili steći povjerenje onog dijela stanovništva, koji je okupacijom bio najviše ugrožen. To su bile mase srpskog naroda koje je trebalo zaplašiti, a za to su dobro došle ustaše, pa su zbog toga Talijani podržavali njihova zlodjela. Ugroženi srpski narod trebalo je odvratiti od oružane borbe. On je trebalo jedino da posluži osvajačkim interesima talijanskog fašističkog militarizma. Zbog toga su Talijani „spasavali“ srpske izbjeglice, prevozeći ih kamionima u Kistanje i Benkovac.

Srpski narod Kninske krajine, zaplašen ustaškim zlodjelima, sklanjao se po obližnjim šumama, a dijelom na anektirano područje.²⁰³ Život po šumama bio je veoma težak; ishrana je bila oskudna, djeca i žene živjeli su pod vedrim nebom. Narod je bio u stalnom strahu od eventualnih ustaških napada. Oružja je bilo malo, a i to nije bilo pravilno raspoređeno. Pojedinci su ga ljubomorno čuvali za odbranu ličnog života. Postepeno se stvaralo vojničko obezbjedenje naroda po šumama, ali ne formiranjem vojnih jedinica, već postepenim udruživanjem naoružanih seljaka. Najjači logori odbjeglog naroda formirani su na planini Orlovici iznad s. Plavna, zatim na planini Plješevici poviše s. Golubića i na Koritima sjeverno od s. Topolja. U sve tri ove planine izbjeglo je oko 1700 duša, među kojima oko 600 ljudi sposobnih za oružje sa oko 80 vojničkih i isto toliko lovačkih pušaka.²⁰⁴ Planine su bile ipak branjene. Osmatrači su isturani daleko

²⁰¹ AVII 7/5—7, k. 195. Dr Niko Novaković-Longo je, s dozvolom talijanskih vlasti od 26 V 1941, sakupljaо po selima Kninske krajine potpise, moleći vladu Italije da se općina Knin priključi anektiranom dijelu Dalmacije. Kao protuuslugu nudio je Talijanima formiranje srpskog dobrovoljačkog odreda u sastavu talijanskih oružanih snaga.

²⁰² AVII 39/5—10, k. 195.

²⁰³ Do početka ustanka iz Kninske krajine izbjeglo je na anektirano područje Dalmacije oko 4.000 Srba. U drugoj polovini juna na područje sjeverne Dalmacije izbjeglo je oko 6.000 osoba iz Knina, Drniša, Like i Bosanske Krajine (Gizdić, 176).

²⁰⁴ Pisana izjava preživjelih rukovodilaca ovog kraja (AVII 30/28—1, k. 2007).

prema Kninu. Padinama brda krstarile su naoružane patrole,²⁰⁵ a prilazi, staze i klanci posjedani su zasjedama (busijama). Spontano, kroz duge razgovore izbjeglica snažno je izvirao neorganizovani politički rad, jer na području Knina u to vrijeme nije bilo članova KP, a velikosrpski elementi sklonili su se daleko od naroda, po Zadru, Benkovcu i Šibeniku. Spontanu političku aktivnost diktirali su napredni elementi i Partiji bliski ljudi (simpatizeri). Na Orlovici za starješinu logora narod je izabrao Glišu Opačića — simpatizera KP.²⁰⁶ Na Plješevici najuglednija ličnost među izbjeglicama bio je Duro Zelembaba, radnik iz Beograda. Dogovorima i razgovorima narod je dolazio do spoznaje da samo oružanom borbom može da osigura svoj opstanak. Do logora su dopirale vijesti o borbama na svjetskom ratištu, a drugom polovinom jula dočulo se o oružanom ustanku u Srbiji, Crnoj Gori i Hercegovini. Te radosne vijesti su u izmučenom narodu stvarale samopouzdanje i postepeno skidale teški zastor strahovite patnje. To su bile male krijesnice u gustom mraku zla i stradanja.

3. DIZANJE USTANKA — ORUŽANE BORBE

U narodu je rasla misao o neophodnosti oružane borbe. SK za Drvar drugom polovinom jula uputio je svoga člana Peru Boltića na teren Bosanskog Grahova da radi na stvaranju gerilskih odreda.²⁰⁷ Srbi iz logora na planini Orlovici 24. jula povezali su se preko Nina Đumića u s. Trubaru sa Perom Boltićem,²⁰⁸ koji se na njihov poziv prebacio na planinu Orlovicu tokom noći 26/27. jula. Tu je bilo riječi o stvaranju gerilskog odreda, a iste večeri je zaključeno da Glišo Opačić pređe na Plješevicu i tamo formira gerilski odred. To je bio prvi dodir na-

²⁰⁵ Patrole su bile obično od 3 čovjeka, od kojih je samo jedan imao pušku, a ostali vile i kose.

²⁰⁶ Puginuo kao partizan 1942.

²⁰⁷ Pripremajući se za oružani ustank OK za Drvar tokom jula 1941 radi na stvaranju gerilskih odreda, koji su trebali da postanu jezgro oružane borbe (Zbornik IV/1, 168, dok. 77).

²⁰⁸ Izjava Nine Đumića (AVII k. 2007).

roda Kninske krajine sa organizatorima ustanka, sa predstavnicima Partije. Sutradan, 27 jula, užurbano su vršene pripreme za oružani ustank. Međutim, 26 jula uništen je ustaški auto na putu Drvar—Bosanski Petrovac. SK za Drvar donio je odluku da se započne sa ustankom 27 (nedjelja) jula rano ujutro, jednovremenim napadom na Drvar, Oštrelj i Bosansko Grahovo.²⁰⁹ Obaviješteni o ustanku oko Drvara, ustanici s. Plavna, Žagrovića, Golubića i Topolja, 28 jula (ponedeljak) prekinuli su sve telefonske veze ovih sela sa Kninom. Toga dana oko 9 sati ustanici s. Plavna napali su oružničku postaju u tom selu.²¹⁰ Vanrednim zalaganjem Nine Dumića slomljen je otpor domobranksih oružnika oko 11 sati. U isto vrijeme pristiže grupa ustanika sa terena Bosansko Grahovo. Objedinjene ustaničke snage poduzimaju pokret prema s. Otonu i ž. st. Pribudić, sa namjerom da spriječe pristizanje pomoći ustaškim snagama u Kninu i uspostave dodir sa ustanicima u Lici. Oko 16 časova ustanici su zauzeli ž. st. Pribudić, porušili prugu i produžili pokret u pravcu s. Otona. U 18 časova ustaški voz iz Gračaca naišao je na porušeni dio pruge i survao se u vrtaču. Poginulo je 5, a ranjeno 30 oružnika²¹¹ iz sastava 2 pukovnije. Ustanici su se po-

²⁰⁹ Zbornik IV/1 169, dok. 77.

²¹⁰ Izvještaj „Velike župe Bribir-Sidraga“ br. 66 od 6 VIII 1941 (AVII 39/5—15, k. 195).

Drago Gizdić u svom dnevniku „Dalmacija 1941“ na str. 219 navodi da je ustank u s. Plavnu započeo 27 jula. Međutim, opisujući ustank na teritoriji župe „Bribir-Sidraga“, župan Ante Nikolić u navedenom izvještaju za 27 juli doslovno kaže sledeće: „Na području ove Velike župe nije izbila nigdje nikakova pobuna sve dotle dok pobunjenici (misli se na ustanike kotara Bos. Grahovo — D. P.) nijesu došli nad Kninom, tj. do Strmice, Zrmanje, Plavna... U ponedeljak 28 srpnja t. g. dolazile su vijesti da se pobunjenici u velikom broju približuju ovoj župi. Tad se počela pobuna dizati i na području ove župe i to: Strmica, Plavno, Golubić...“ I ostala ustaška dokumenta navode da je ustank započeo u ponedeljak 28 jula (AVII 2/5—1, k. 61a; 1, 2 i 3 k. 85a; k. 134, k. 195 i k. 135). Smatram da je za dan ustanka u s. Plavnu tačan datum 28 jul. U izjavi preživjelih rukovodilaca s. Plavna se navodi da je ustank počeo u ponedeljak 29 jula (AVII k. 2007). Ovde je očigledno greška jer ponedeljak je bio 28, a ne 29 jula, kako pišu preživjeli ustanici.

²¹¹ AVII 39/5—15, k. 195.

vratili u Plavno, jer je primljena vijest da se prema Plavnu kreću jake snage domobrana.

Zapovjedništvo 15 domobranske pukovnije u Kninu obaviješteno o ustanku u Bosanskom Grahovu, 27 jula u 10 časova uputilo je 1 satniju 1 bojne pravcem s. Strmica — s. D. Tiškovac da izvidi situaciju i spriječi širenje ustanka na području Knina.²¹² Oko 13 časova kod D. Tiškovca satnija je naišla na žestok otpor ustanika, pa je bila prisiljena da se povuče u s. Strmicu.²¹³ U pravcu s. Strmice upućene su 28 jula još dvije satnije novaka 15 pukovnije,²¹⁴ ali su i one naišle na otpor ustanika s. Golubića i Strmice u rejonu Crnog Vrha, te su sve tri domobranske satnije bile prisiljene da se povuku u pravcu s. Golubića.

I ostala zapadna sela Kninske općine digla su se 28 jula. Ustanici Mokrog Polja, pod rukovodstvom Špire Bjedova, bez borbe su zauzeli oružničku postaju Mokro Polje i tom prilikom zarobili 4 domobrana.²¹⁵

Noću 28/29 na zahtjev Župske redarstvene oblasti u Kninu, ustaški logor u s. Kijevu, skupa sa oružnicima ove postaje, obezbjedioao je komunikaciju Knin—Sinj i jedinu telegrafsko-telefonsku vezu župe Bribir-Sidraga sa NDH. Oko 24 časa te noći ova grupa opkolila je i napala s. Polaču. „Mirno stanovništvo našli su na spavanju i nemoćno da se odupre ustaškom nasilju, te odveli 48 ljudi i žena i zaklali ih.“²¹⁶ Nakon toga, odmah po povlačenju ustaša, digao se na ustanak i narod s. Polače. Uzoru 29 jula izvršene su pripreme za napad na oružničku postaju u s. Plavnu.

Ustanici s. Polače su 29 jula, dijelom snaga prešli u odbranu zaposjedajući položaje prema s. Kijevu, a di-

²¹² AVII 5/9—2, k. 135.

²¹³ Zbornik V/1 137, dok. 137.

²¹⁴ Ustaška dokumenta ne navode kojoj su bojni pripadale ove satnije.

²¹⁵ Komandir oružničke postaje Andrija Bodiroža dogovorio se sa ustanicima da uveče 28 jula opkole i napadnu žandarmarsku postaju, a da oružnici (rezervisti) neće dati otpor. Nakon preuzimanja oružja domobrani su pušteni kućama. Bodiroža Andrija je početkom 1942 godine stupio u partizane.

²¹⁶ Zbornik V/1 306, dok. 113.

jem snaga izvršili napad na oružničku postaju u s. Polači. Uhvaćeno je i razoružano 12 oružnika.²¹⁷ Tog dana po likvidaciji oružničke postaje, ustanići su formirali četu od oko 300 boraca, od kojih 50 naoružanih vojničkim puškama. Komandir ustaničke Polačke čete bio je Jovan Milivojević, krojački radnik.²¹⁸

Istoga dana digli su se na ustankak seljaci iz sela Biskupija i Vrbnik, ali nisu vodili borbe, već su zapo-sjeli okolne položaje, spremni da ih brane od eventualnog ustaškog napada.²¹⁹ Ustanici iz s. Mokrog Polja i grupa iz s. Oćestova, pod rukovodstvom Obrada Kneževića, izvršili su pokret u pravcu s. Gornji Ervenik. Ovoj grupi kod mjesta Lončarice pridružila se grupa ustanika iz s. Kučevića, kao i pojedinci ranije izbjegli na anketirano područje Dalmacije.²²⁰ Objedinjene ustaničke snage izvršile su napad na s. Gornji Ervenik, koje je branio ustaški logor (48 ljudi) pod komandom župnika Iva Kranca. Napad je započeo u 12 časova 29. jula i trajao je do 5 časova 30. jula, kada je skršen otpor ustaša.²²¹ Ubijeno je 5 ustaša. Talijani su prihvatali ustaše u mjestu zvanom Butiga i razoružali 17 ustanika koji su gonili ustaše.

U selima Krupa i Golubić ustankak je izbio 29. jula uzoru. Ustanici su se prikupljali u šumi Arančića ograde. Do 6 časova prikupilo se oko 250 ustanika, među kojima je bilo 48 naoružanih vatrenim oružjem, a ostali alatkama. Za vodu ustanka izabran je iguman manastira Krupe Savatije Mažibrada.²²² Odmah po prikupljanju, ustanići vrše pripreme za napad na oružničku postaju u s. Krupa.

Ustanici s. Plavna formirali su 29. jula Gerilsku četu Plavno od oko 250 boraca. Komandir čete je bio Obrad

²¹⁷ Zbornik, tom V, k. 1, dok. br. 113. Ustanici su pravilno postupili prema žandarmima: zlikovce izveli pred narodni sud, a ostale pustili.

²¹⁸ Ustanici su se borili pod crvenom zastavom. Na kapama su imali crvenu zastavu sa petokrakom zvijezdom, srpsom i čekićem.

²¹⁹ AVII 8/9—2, k. 2007.

²²⁰ AVII 3/5—1, k. 195.

²²¹ AVII 30/5—1, k. 195.

²²² Savatije Mažibrada je postao izdajnik, pa je kao takav streljan 1942 u Drvaru.

Bojanić, a zamjenik komandira Nina Đumić. Glavnina čete spustila se prema s. Golubiću, a djelovi u pravcu ž. st. Plavno kojima su se pridružili ustanici s. Otona i s. Radljevca, te su bez borbe zauzeli ž. st. Plavno. Po dolasku glavnine Gerilske čete Plavno u s. Golubić formirana je Gerilska četa Golubić, od oko 150 ljudi. Komandir čete je bio Duro Zelembaba.²²³

Sela Topolje i Kovačić digla su se na ustanak 29. jula. Ona nisu vodila borbu, već se stanovništvo povuklo prema Dinari, pa je na mjestu zvanom Korita formirana četa od oko 200 boraca. Komandir čete je bio Boško Dešić.²²⁴ Dijelovi čete istoga dana zaposjeli su položaje na padinama Plješevice i uspostavili taktičku vezu sa Gerilskom četom Golubić.

Selo Žagrović postepeno se dizalo na ustanak. Ustali su zaseoci koji se graniče sa s. Plavnom 28. jula, a 29.-og ustalo je cijelo selo. Ustanici su bili podjeljeni u dvije grupe. Dio sela nazvan Gornji Žagrović povezao se sa ustanicima s. Plavna i borio se u sastavu Gerilske čete Plavno. Ustanici iz Donjeg Žagrovića okupili su se u šumi Šumlijine livade i istoga dana formirali ustaničku četu pod komandom Milana Šumljije. Ovog dana četa je zaposjela položaje prema Kninu sa namjerom da brani selo od eventualnih napada ustaša.

U Vrličkoj krajini 29. jula ustanici su likvidirali oružničku postaju u s. Uništa i tom prilikom ubili 16 oružnika, a zajedno sa ustanicima s. Cetine napali su ustašku seosku miliciju u s. Glavaš. Pod uticajem ustanka u s. Uništima i s. Cetina djelimično su se digla na ustanak i sela Civljane i Maovice. Ustanici ovih sela 29. jula posjedaju položaje za odbranu svojih sela od eventualnog ustaškog napada.

Istočna sela Vrličke općine takođe su zahvaćena oružanim ustankom. Ustanici s. Koljane i s. Bračev Dolac likvidirali su ustašku miliciju u s. Bračev Dolac i istoga dana uspostavili dodir sa ustanicima s. Sajković iz Bosanske Krajine, na mjestu zvanom Troglav.²²⁵

²²³ AVII 30/29—1, k. 2.007.

²²⁴ Izjave preživjelih rukovodilaca s. Kovačića (AVII, k. 2007).

²²⁵ AVII 4/5—2, k. 232.

U Kninskoj krajini 29. jula situacija je veoma povoljna po ustanike. Likvidirane su oružničke postaje na širokom području od s. Padjena do s. Braćev Dolac, pa je na taj način čitavo Podinarje bilo u rukama ustanika. Oslobođeno je 18 sela sa preko 20.000 stanovnika. Oni su uspostavili tijesnu saradnju sa ustanicima u Bosanskoj Krajini. To je ustvari bilo jedinstveno oslobođeno područje od s. Golubića do Bosanskog Petrovca. Oslanjajući se na duboku oslobođenu pozadinu ustanici vrše pripreme za jača dejstva prema Kninu. Snage ustanika naglo rastu na području Knina iznoseći oko 2.000 ljudi. Ali su te snage bile slabe za dejstva većih razmijera, jer su bile neobjedinjene, bez jedinstvenog rukovodstva. Ustanici pojedinih sela doduše su medusobno saradivali, ali saradnja nije bila kompaktna, jedinstvena i vodena iz jednog centra. Ustaničke jedinice su bile vojnički neorganizovane, slabo naoružane, bez discipline i za rat potrebne stege.

I pored toga, položaj domobransko-ustaških snaga u Kninu bio je veoma težak. Snage 15 pješadijske pukovnije su bile razvučene na frontu širokom, preko 30 km, sa slabim rezervama u Kninu. Dijelovi 2 oružničke pukovnije koji su bili raspoređeni po Kninskom kotaru razbijeni su likvidacijama oružničkih postaja. U Kninu je zadržana samo jedna satnija pod komandom satnika Lava Grubića.²²⁶ Ustaše su prisiljene da pređu u odbranu na liniji s. Žagrović—s. Golubić—s. Potkonje.²²⁷ Situacija je za ustaše u Kninu bila kritična. „Popodne (misli se na 29. jul — D.P.) sa svih naših strana od vojske i ustaša, dolazili su porazni izvještaji... Pobunjenici su se sve više množili, sve više približavali ka Kninu i postali sve više drskiji.“²²⁸

U takvoj situaciji, komandanti 15 pješadijske i 2 oružničke pukovnije obratili su se Talijanima za pomoć. Komandant 151 pješadijskog puka divizije „Sasari“ obećao je da će braniti grad Knin napominjući, „ali mi Vam ne možemo jamčiti ni za Vaše gradanske ni vojničke vlasti,

²²⁶ AVII 2/5, k. 195.

²²⁷ Zbornik V/1, dok. 137.

²²⁸ Izvještaj velikog župana Bribir-Sidraga upućen poglavniku Anti Paveliću 6. VIII 1941 (AVII 39/5—2, k. 195).

ni za Vaše živote u gradu.²²⁹ Oko 18 sati 29. jula ustaše su primile vijest da su ustanici iz s. Polače i s. Biskupije prodrli prema s. Kosovo, postepeno opkoljavajući ustaše sa južne strane Knina. „Ostao je još jedini izlaz na Vrbanik, preko Promine“.²³⁰ U takvoj situaciji veliki župan odlučio je da se župski ured premjesti u Drniš, a u tom pravcu povukli su se glavni dijelovi 15 pješadijske pukovnije. U Kninu je zadržana 1 bojna, sa zadatkom da se u slučaju potrebe i sama povuče u pravcu Drniša.²³¹ I ona se oko 24 časa 29. jula, povukla južno od Knina, tako da toga dana nije bilo ustaško-domobranskih snaga u gradu.

Noću 29/30. jula Talijani dovlače u Knin nove snage: dijelove 152 pješadijskog puka, 2 bataljon 25 pješadijskog puka divizije „Bergamo“, artiljerisku grupu 6 armiskog korpusa.²³² Oni nastoje obezbijediti Knin, a u isto vrijeme vrše pripreme za potpuno preuzimanje gradanske i vojne vlasti na teritoriji Knina.

Tridesetog jula 15 domobranska pukovnija povratila se u Knin ali ne poduzima neke značajne akcije prema ustanicima.²³³ Ona je, zbog situacije u Lici, predveće dobila zadatak da glavnim snagama dejstvuje u pravcu Gračaca.²³⁴

Ustanici, zbog iznesenih slabosti, ne vrše nikakva dejstva u pravcu Knina. Glavnim snagama prelaze u odbranu, štiteći svoja sela od eventualnog ustaškog napada. Manjim snagama nastavljaju napade na oružničke postaje na području kontrolisanom ustaničkim snagama.

Poslije likvidacije ustaškog tabora u s. Gornji Ervenik, ustaničke snage iz sela Mokro Polje i Očestova, 30. jula, nakon kraće borbe zauzele su oružničku stanicu

²²⁹ AVII, 39/5—7, k. 195. Iz političkih razloga Talijani nisu htjeli da jačim snagama intervenišu protiv ustanika. Oni su žeeli, pretstavljajući se kao prijatelji, da steknu povjerenje ustanika, a u isto vrijeme nastojali su da ustaška vlast dode u takvu krizu, koja će omogućiti pripajanje Knina (važnog saobraćajnog čvorišta) anektiranom području Dalmacije.

²³⁰ AVII 39/5—8, k. 195.

²³¹ Zbornik V/1, dok. 137.

²³² AVII 5/2—1, k. 37.

²³³ Zbornik V/1, dok. 137.

²³⁴ AVII 8/4—2, k. 612.

u Očestovu. Ubijeno je 6, a zarobljeno 6 oružnika.²³⁵ Nakon te borbe formirana je Gerilska četa Mokro Polje od tri voda sa ukupno 120 boraca. Komandir čete je bio Špiro Bjedov.²³⁶

Ustanici iz s. Krupe i s. Golubića napali su 30 jula oružničku postaju kod manastira Krupe.²³⁷ Otpor oružnika slomljen je 1 avgusta poslije podne. Poginuli su 21 ustaša i 1 ustanik, a ranjena 4 ustanika.²³⁸

Ustanicima s. Polače priključili su se 30 jula ustanici iz s. Biskupije i s. Kosovo. Pretstavnici ovih sela istoga dana održali su sastanak na kome je zaključeno da Gerilska četa Polača zaposjedne položaj iznad ceste Knin—Vrlika i brani pravac s. Kijevo—s. Polača; ustanici s. Kosova da posjednu položaje iznad s. Markovac i zatvore pravac s. Kosovo—s. Polača, a ustanici s. Biskupije da posjednu položaj iznad s. Plisko do Biskupiske Glavice i brane pravac Knin—s. Biskupija—s. Polača. Istog dana su upućeni pretstavnici u Bosansku Krajinu da se povežu sa gerilskim snagama u Bosanskom Grahovu. To je bila prva veća koordinacija ustanika u Kninskoj krajini.

Ustanici s. Padjene, ojačani dijelom ustaničkih snaga iz s. Očestova, zauzeli su 31 jula ž. st. Padjene.²³⁹ Domobrani su imali 3 mrtva i 5 ranjenih. Time su konačno oslobođena sva sela zapadne Kninske krajine. Oslobođena teritorija protezala se u krugu oko samog grada Knina od s. Radučića do lijeve obale r. Krke. Jedino komunikacije Zadar—Knin i Knin—Drniš nisu bile u rukama ustanika. Domobranske-ustaške snage u Kninu bile su okružene i bez taktičke veze sa susjednim garnizonima. Zbog takvog stanja komanda Jadranskog diviziskog područja u Mostaru, 31 jula u 8 časova, nareduje Mjesnom domobranskom zapovjedništvu u Sinju, da preko Vrlike dejstvuje u pravcu Knina, oslobodi komunikaciju Sinj—Knin i uspostavi dodir sa dijelovima 2 oružničke pukovnije oko Knina.²⁴⁰ Prema tome naredenju, Mjesno domobransko zapovjedništvo upućuje

²³⁵ Gizdić, 220.

²³⁶ Izjave preživjelih rukovodilaca ovog kraja (AVII k. 2007).

²³⁷ AVII 30/29—1, k. 195.

²³⁸ Zbornik V/1 305, dok 112.

²³⁹ AVII 45/2—4, k. 234.

²⁴⁰ AVII 26/5—1, k. 67.

grupu od 40 domobrana da razbije ustanike u s. Polači, a potom da dejstvuje u pravcu s. Kovačić u cilju oslobođenja pomenute komunikacije. Ovoj domobranskoj grupi sadejstvuje jedna satnija 2 oružničke pukovnije iz Knina, napadajući pravcem s. Kovačić—s. Polača. U borbi koja je trajala čitavo popodne domobrani nisu postigli nikakav uspjeh. Oko 16 časova Gerilska četa Polača prelazi u protivnapad na pravcu s. Polača—s. Kovačić u namjeri da odbaci oružničku satniju iz Knina u pravcu Krčića. U prvom naletu ubijeno je 5, a ranjeno 5 oružnika.²⁴¹ Oružnička satnija bila je prisiljena da se povuče u pravcu Knina.

Cijeneći situaciju u s. Polači teškom, Mjesno domobransko zapovjedništvo Sinj upućuje u 21 čas 31. jula vod oružnika-novaka sa 3 puškomitrailjeza kao pojačanje grupi domobrana.²⁴²

Ovoga dana u ostalim selima oko Knina vlada relativno zatišje.

Velika župa Bribir-Sidraga oko 15 časova ponovo je prenijela svoje sjedište iz Drniša u Knin.²⁴³

✓ U petak 1. avgusta komanda talijanske divizije „Sasari“ prenijela je svoje sjedište iz Šibenika u Knin. Oko 12 sati, u sjedištu divizije održan je sastanak talijanskih i ustaških vlasti. Talijani su energično zahtijevali da se sva vlast na području župe „Bribir-Sidraga“ predala diviziji „Sasari“. ²⁴⁴ Odmah poslije sastanka Talijani su izdali proglašenje u kome se pored ostalog kaže: „Po zapovjeti Ekselencije Zapovjednika II talijanske armije preuzimam svu vojnu i građansku vlast grada i Župe Knin. Hrvatske vlasti podložne su mojim izravnim zapovjedima“.²⁴⁵

Preuzimajući vlast u Kninu Talijani prelaze na drugu etapu svoje političke akcije. Oni su prvom etapom uspijeli da kompromitiraju ustašku vlast, da je pod udarcima ustaških snaga prisile na povlačenje. A sada, kada je sva vlast prešla u njihove ruke, prelaze na razbijanje ustanka

²⁴¹ AVII 2/13a — 2, k. 118a.

²⁴² Isto.

²⁴³ AVII 3/5—1, k. 195.

²⁴⁴ AVII 39/5—11, k. 195.

²⁴⁵ Zbornik V/1 300, dok 109.

smirenjem srpskog naroda. U toj politici oni će se isključivo oslanjati na četnike, koji će vrlo brzo izdati narodni ustanak i postati obične sluge okupatora.

Ustanak u Kninskoj krajini započet 28. jula, stalno je rastao sve do 1. avgusta. „Pobunjenici — po onome kako sam obaviješten — neograničeno vladaju na području od Bos. Grahova pa sve dalje povrh Gračaca—Zrmanje—Strmice do blizu Drvara—Padjena pa sve dalje do Krupe—Mokrog Polja i Žegara do u neposrednoj blizini Knina. Tako isto sa južne i jugozapadne strane od Vrbnika do Podkonja—Kosovo—Biskupije—Polače i Topolja“.²⁴⁶ Kninski narod u ustanku nije imao jedinstveno rukovodstvo, a ustaničke snage bile su pacijepane po pojedinim selima, pa će Talijanima biti olakšano da razjednjene snage razbiju po dijelovima.

4. OPADANJE USTANKA

Neposredno poslije proglaša o preuzimanju vlasti u Kninu, Talijani su 2. avgusta održali sastanak sa predstvincima vojnih i gradanskih vlasti župe Bribir-Sidraga. Zahtjevali su da se jedinice NDH ne smiju kretati van užeg područja grada Knina i da se odmah razoružaju sve ustaško-stranačke grupe koje ne pripadaju vojnim formacijama. Odmah su razoružali sve ustaše osim stožernika Marka Roše.²⁴⁷ Istoga dana, lakim vojnim odredima obilaze s. Biskupiju, s. Vrbnik, s. Golubić, s. Zagrović. Ovi odredi izvidaju ustaničke snage u vojnom i u političkom pogledu. Obilato se koriste lični dodiri, poznanstva i neznatne

²⁴⁶ Izveštaj velikog župana župe Bribir-Sidraga br. 87 od 16 VIII 1941 (AVII 3/5—3, 195).

²⁴⁷ Zahtijevajući razoružanje ustaša, talijani su napravili aferu „od toga, da su 29 VII, nakon odlaska hrvatskih vlasti u podzemlju zgrade divizije (velike župe) našli 15 lješina...“ (Zbornik V/1 352, dok 137). Međutim, u istoj zgradi nalazio se štab 151 pješadijskog puka divizije „Sasari“, a talijansko predstavništvo u župi Bribir-Sidraga, znalo je i ranije za ustaške zločine.

usluge, uspostavljene sa pojedincima — Srbima, iz dana emigracije na anektirano područje.

Talijanska politička taktika veoma je elastična: ustanici se ne razoružavaju (sem pojedinačnih pojava), dozvoljeno im je slobodno kretanje bez oružja na području cijele župe Bribir—Sidraga,²⁴⁸ i da nose srpsku zastavu, da otvaraju pravoslavne crkve, zatvorene za vrijeme ustaša,²⁴⁹ a dozvoljavaju srpskim trgovcima da otvore svoje radnje itd.

Vlast NDH na području Knina iščezava i Talijani nastoje da domobranske snage što pre napuste ovo područje. Vlada NDH zabrinuta je zbog takve talijanske politike. Čim je primila prve vijesti o ustanku, upućuje svoje izaslanike da ispitaju situaciju na području župe Bribir-Sidraga. U Knin je stigao 2 avgusta izaslanik Poglavnikovog glavnog stana, David Sinčić.²⁵⁰ Dva dana kasnije stigao je i izaslanik Ministarstva domobranstva podmaršal Lah. Oba izaslanika rade na sredivanju ustaških prilika u ovom kraju. David Sinčić sreduje organe velike župe, kako bi ovi ponovo postali formalni nosioci vlasti i sposobni partneri jačem talijanskog savezniku. Zbog toga je iz Knina premjestio u druge župe sve ustaške jedinice, raspustio je ustašku organizaciju, zadržavajući samo organe župe i oružnike u Kninu. On propagira pacifikaciju Kninskog kotara i nudi saradnju sa ustancima.²⁵¹ Srbi, činovnici i službenici, ponovo su pozvani na svoja

²⁴⁸ Kao jedina propusnica kod italijanskih vlasti služila je značka irentde: tri žute glave lava na plavom polju (AVII 39/5—15, k. 195).

²⁴⁹ Talijani su pomagali obnovu pravoslavne crkve u Kninu, koja je otvorena 26 avgusta (AVII 50/2—2, k. 234).

²⁵⁰ AVII 6/15, k. 195.

²⁵¹ David Sinčić uspostavio je tjesnu saradnju sa četnicima Kninske krajine, o čemu je i sam pisao u svom izvještaju br. V. T. 15/204 od 27 VIII 1942: „Sad se baš završava u zajedničkoj saradnji (misli se na četnike — D. P.) i uništenje tih partizanskih odreda... Kroz Knin su prolazili i prolaze oružani četnici. Njihove vođe sa oružanim pratinjama šetali su Kninom u društvu sa našim ljudima i sa mnom te našim činovnicima. Dolazili su s bombama i puškama u župu. Priređena je bila večera, gdje su bili njihovi vođe sa mnom i pretstavnicima naše vojske. Dolazili su njihove vođe u moj stan. Dva tri beznačajna incidenta dogodila su se, ali su uzročnici kažnjeni koliko sa moje strane toliko s četničke strane. Svaki je kažnjavao svoje“ (AVII 17/6—10 k. 195).

radna mjesta, a srpski narod dobio je prava materijalne pomoći i garantovanog snabdijevanja.

Podmaršal Lah poduzeo je mjere za sređivanje domobranskih jedinica. Reorganizovana je 15 pješadijska pukovnija. Za komandanta je postavljen potpukovnik Ivanović, a pukovnik Čordašić upućen je u 1 domobrani zdrug.²⁵² Pukovnija je prebačena u Bosnu, a u Kninu je formirana samostalna bojna. Komanda 2 oružničke pukovnije premještena je u Liku, najprije u Gračac a zatim u Gospić.

Tako se na području Knina jednovremeno sprovodila politička ofanziva protiv ustanka, kako sa strane ustaša tako i Talijana. Talijani su imali više uspjeha, ne toliko zbog svoje očite nadmoćnosti, koliko zbog svesrdne pomoći četničkih elemenata, naročito potpisnika Zadarskog proglaša.²⁵³

Pomoć ustanicima Knina pružao je Sreski komitet KP za Drvar preko „Štaba gerilskih odreda za Srez Bosansko Grahovo i okolinu“.²⁵⁴ Ta pomoć bila je slaba i nedovoljna, tako da su se ustaničke jedinice Knina smatrale kao pretstraža glavnim snagama u rejonu Drvara. PK za Dalmaciju tokom ovog ustanka nije pružio direktnu pomoć Kninu, tako da je 2.000 naoružanih ustanika bilo prepušteno samo sebi, jer partiska organizacija Bosansko Grahovo, s obzirom da je Knin bio na području PK za Dalmaciju, nije imala prava da radi na stvaranju organizacije KPJ u Kninu.²⁵⁵ Odlukom štaba gerilskih odreda

²⁵² AVII 39/5—15, k. 195. Premještanje domobranskih jedinica odobreno je od strane komande divizije „Sasari“ 5 VIII 1941.

²⁵³ Proglas koji su 24 jula potpisali velikosrpski elementi u Zadru.

²⁵⁴ Štab gerilskih odreda za Basonsko Grahovo formiran je 22 jula 1941 (Zbornik IV/1 dok. 3).

²⁵⁵ PK za Dalmaciju uputio je Andriju Božanića, člana PK, na ovaj teren već kada je ustanak u Kninu bio u opadanju. Božanić je radio na stvaranju partiske organizacije, dok pitanje ustanka nije najoštire postavljeno. Postojali su dobri uslovi da se kninski ustanak uputi putem NOB-e. Narod je bio raspoložen za borbu, komandiri gerilskih četa, osim Obrada Bojanovića u s. Plavnu, bili su simpatizeri KP, a velikosrpski elementi bili su na anektiranom području. Zbog toga se može zamjeriti PK da nije sagledao značaj ustanaka naroda Kninske krajine i da tome ustaniku nije pružio potrebnu pomoć.

za Bosansku Krajinu, od 4 avgusta 1941, formiran je „Štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu“.²⁵⁶ Za komandanta gerilskih odreda postavljen je Živko Brković, a za zamjenika komandanta Brane Bogunović. Sjedište Štaba gerilskih odreda je u s. Golubiću, a pod njegovu komandu ulaze slijedeće jedinice: Gerilski odred Polača, Kninsko Polje, Golubić i Plavno, te sve ustaničke jedinice na području Kninske općine. Naredbom ovog štaba od 9 avgusta određeno je da se na području Knina reorganizuju gerilski odredi i ustaničke jedinice po odredima i četama.²⁵⁷ Određeno je da se od dosadašnjih jedinica formiraju slijedeći odredi: Gerilski odred Plavno sa dvije čete; jedna u s. Plavno, a druga u s. Zagrović. Za komandanta odreda predviđen je Obrad Bojanović. Gerilski odred Plješevica sa tri čete: Gerilska četa u Koritima, druga u s. Golubiću i treća četa u s. Strmici. Trebalo je da komandant bude pop Momčilo Dujić. Treći gerilski odred, formiran na području Kosovo Polje (istočna sela Kninske općine), nazvan je Gerilski odred Kozjak, a u svome sastavu imao je tri čete: prvu četu u s. Polači, drugu — u s. Biskupija i treću četu u s. Orliću. Komandant odreda je bio Paja Popović.

Reorganizacija jedinica tekla je veoma sporo, zbog lošeg rada samoga štaba, a i zbog slabe discipline jedinica. Gerilski odred u s. Plavnu nije se reorganizovao i on je 11 avgusta imao u svom naoružanju 113 pušaka i 3 puškomitrailjeza.²⁵⁸ U sela, koja su imala ustaničke jedinice, upućeni su pretstavnici štaba iz s. Golubića. To su bili većinom bivši jugoslavenski aktivni podoficiri ili žandarmi, ljudi nezdravih ambicija koji su se brzo osilili i zanemarili svaki zajednički cilj, jer su težili da teška vremena iskoriste kao sjajan momenat za sticanje lične karijere. Tako je ovaj štab u s. Golubiću, mjesto da poveže sve jedinice u Kninskoj krajini, da ih organizaciono učvrsti i osposobi za operativna dejstva, destruktivno dje-

²⁵⁶ AVII 49, k. H. V.

²⁵⁷ AVII 57, k. H. P.

²⁵⁸ AVII 2/5, k. 1611.

lovaо u daljem razvoju ustanka u Kninu.²⁵⁹ Sam štab se brzo povezao sa velikosrpskim elementima koji su već saradivali sa Talijanima. Pod uticajem takvih elemenata, dužnosti komandanata odreda preuzeli su Talijanima bliski ljudi i to pop Momčilo Đurić u s. Strmici i Pajo Popović u s. Biskupiji. Ovom reorganizacijom jedinica udareni su temelji razvoju četničkih formacija u Kninu. Sa reorganizacijom počinje političko previranje u Kninskoj krajini.

Sredinom avgusta Talijani su održali intimni sastanak sa velikosrpskim pretstavnicima iz Knina i južne Like.²⁶⁰ Talijani su tražili da se sprovedu odluke Otričkog sporazuma i dozvoli njihovim snagama slobodan pokret kroz ustanička sela i slobodna trgovina talijanskim pretstavnicima. Oni su i ovom prilikom pružili obećanje da će spriječiti svako daljnje ustaško nasilje.²⁶¹ Većina ustaničkih starješina Knina, pod uticajem četničkih elemenata, udovoljili su traženjima talijanskih vojnih vlasti. Sutradan, 16 avgusta, komanda divizije „Sasari“ uputila je tri odreda pješadije: jedan u pravcu s. Strmice, drugi ka s. Polači i treći južno od Knina preko s. Vrbnika ka Promini.²⁶² Odredima je namijenjena politička uloga: da kod naroda prestave snagu talijanske armije, a kod onih koji su bili za borbu protiv okupatora, da uliju strah i ukažu na beznadežnost puta kojim žele da podu. Ta parada talijanske vojske pomagala je velikosrbima da, stvarajući četničke pozicije, odvrate narod od oružane borbe. Sastanku sa Talijanima prisustvovao je i pretstavnik Živka Brkovića.

Velikosrpski elementi iz Like, Bosanske Krajine i Knina postepeno su pripremali napade na NOP.²⁶³

²⁵⁹ Štab Drvarske brigade imao je namjeru da od jedinica na kninskom području formira svoj 5 bataljon (Zbornik IV/1 dok. 77). Međutim, zbog novonastale situacije na ovom području i lošeg stanja u jedinicama, do formiranja ovog bataljona nije došlo.

²⁶⁰ Sastanak je održan poslije „Otričkog sporazuma“ od 11 VIII 1941, sklopljenog između pretstavnika „Srpskog narodno-oslobodilačkog pokreta za ličke srezove“ i Talijana o nenapadanju (Zbornik, IV/1 39 dok. 13).

²⁶¹ AVII 19/5—2, k. 132.

²⁶² AVII 8/10—2, k. 61a.

²⁶³ Štab Drvarske brigade znao je za izdajnički stav velikosrpskih elemenata, pa je poduzeo odgovarajuće mjere. Znao je ponešto o izdajničkom držanju Živka Brkovića, pa je 21 avgusta

Štab Drvarske brigade slabo je obaviješten o stanju ustanka na području Knina. Krajem avgusta upućen je Stevan Srdić na taj teren, koji je obišao gerilske jedinice u selima Strmica, Plavno i Golubić. Na njegov prijedlog pozvani su pretstavnici ovog kraja na vojno-političko savjetovanje, zakazano za 31 avgust 1941 u Drvaru. Kao najvažnije postavljalo se pitanje borbe protiv okupatora.

Na ovom savjetovanju pretstavnik Knina (Stevan Srdić) u svom izlaganju ukazao je na opasnost koja prijeti ustanku od talijanske i velikosrpske politike.²⁶⁴ Delegati sa terena dali su svečano obećanje da će se boriti protiv Talijana. Tada je rasformiran Štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu,²⁶⁵ a Štabu Grahovskog odreda dato je u zadatku da rukovodi dejstvom gerilskih jedinica oko Kninske Dinare, dok je Gerilski odred Plavno direktno povezan sa Štabom Drvarske brigade.

Uprkos datim obećanjima na konferenciji u Drvaru, pojedini rukovodioци kninskih gerilskih jedinica sve više su saradivali sa okupatorom i razbijali ustankak. Talijani su vještom političkom taktikom, koristeći se uslugama velikosrba, nanijeli ustanku u Kninu ozbiljan udarac.

Prvih dana septembra 1941 gerilske jedinice na području Knina masovno su se raspadele. To momentano osipanje gerilskih odreda pogodovalo je četničkim elementima. Znajući za pripreme talijanske ofanzive na oslobođenu teritoriju Drvara, četnici smjelo pristupaju postepenom formiraju svojih jedinica, najprije na principu obrane sela, a zatim prelaze na vojne formacije.

Gerilski odred s. Plavno u septembru 1941 potpuno je pasivan. Očekujući talijansku ofanzivu na oslobođenu teritoriju, Štab Drvarske brigade 12 septembra naređuje mu da poruši prugu Gračac—Knin na vijaduktu Bender, zatim da danonoćno postavlja zasjede na Deralama, u

naredio da se nad istim povede istraga. U zaštitu Živka Brkovića energično je ustao Boško Dešić, koji je u to vrijeme bio simpatizer KP i komandir Gerilске čete na Koritima. On je imao znatno povjerenje u štabu Drvarske brigade, pa je njegova intervencija imala značaja (AVII 2/5—3, k. 1611).

²⁶⁴ Zbornik IV/1 dok. 70.

²⁶⁵ Komandant odreda Živko Brković stavljen je na raspolaženje štabu odreda za Bosansko Grahovo, gdje je i ranije bio na dužnosti.

rejonu s. Strmica i s. Golubić.²⁶⁶ Medutim, komandant odreda Obrad Bojanić otvoreno se koleba i postepeno prelazi na stranu četnika. Umjesto da dejstvuje prema do bivenom naredenju, on predlaže nove, potpuno beznačajne akcije, daleko od pomenutih komunikacija.²⁶⁷

Talijanska ofanziva na oslobođenu teritoriju Drvara započela je 4. septembra 1941 prođorom iz Knina u Bosansko Grahovo.²⁶⁸ Talijanske snage ušle su u s. Strmicu bez borbe i zalogorovale u podnožju Derala. Komanda gerilskih odreda, na prijedlog operativnog oficira Vlade Cetkovića, donosi odluku da se Talijani napadnu noću 6/7. septembra. Medutim, komandanti odreda (Brane Bogunović, Mane Rokvić, Živko Brković, Momčilo Dujić i dr.), koji su ranije imali veze sa Talijanima i koji su se opredijelili za četnike, te noći izvršili su puč, tako da su oni koji su želili borbu protiv okupatora bili prisiljeni da se spasavaju bježtvom.²⁶⁹ Ujutro, 10. septembra, na mjestu zvanom Stožišta, pučisti su dočekali Talijane sa svečanim izjavama da se srpski četnici neće boriti protiv njih.²⁷⁰ Izdajom četnika grahovski front bio je slomljen.²⁷¹ Talijani su vodili borbu sa partizanskim snagama još punih 15 dana i 25. septembra zauzeli Drvar.²⁷² Oslobođena teritorija bila je ponovo okupirana. Njenom likvidacijom ustanici Kninske krajine konačno su izgubili politički i vojni oslonac. Narod je obuzeo strah za ishod NOB, a oportunitam je stvorio ugodnu klimu za brz razvoj četnika. Koncem septembra konačno su se raspale ustaničke jedinice na području Knina. Ustanak je privremeno slomljen.

²⁶⁶ AVII 47/16, k. 1701.

²⁶⁷ AVII 46/16, k. 1701. U to vrijeme je Gerilski odred s. Plavno imao 97 boraca i 3 puškomitrailjeza sa 4—5.000 metaka (AVII 2/5, k. 1611).

²⁶⁸ AVII 7—7/3, k. 1994.

²⁶⁹ Zbornik IV/1 dok. 222.

²⁷⁰ AVII 8/3—1 k. 537.

²⁷¹ Zbornik IV/1 dok. 222.

²⁷² Zbornik IV/1 dok. 209.

Ustanak naroda Kninske krajine trajao je puna dva mjeseca. U samom početku razvijao se naglo. Za svega dva dana ustala su sva sela Kninske općine. Ustanak u zapadnoj Bosni, naročito oko Drvara, uticao je na razvoj ustanka u Kninu. Sreski komitet KP za Drvar pomaže ustanak u Kninu, ali je ta pomoć ograničena samo na ustanike sela Plavna, Strmice i Golubića. Formiranjem Štaba gerilskih odreda za Kninsku krajинu pružene su mogućnosti velikosrpskim elementima da ustanak pretvore u politički fond svojih aspiracija. Komandant gerilskih odreda Živko Brković, četnički orijentisan, postavlja na rukovodeće dužnosti ustaničkih snaga četničke elemente (Paju Popovića, Momčila Đujića i dr.). Na taj način razorni rad velikosrpskih elemenata dolazi u prvi plan borbe protiv ustanika. Politička taktika Talijana odgovara kombinacijama četnika. Pomoć politici četnika pružena je i od ustaša pacifikacijom Kninske krajine.

Rukovodstvo ustanka u Drvaru nije poduzelo mjere koje bi u nastaloj situaciji na kninskom području najbolje odgovarale. Sporo su se sprovodile mjere reorganizacije jedinica, a jedinice na području Knina više su formalno nego u suštini bile vezane za Štab Drvarske brigade. Budnost i kontrola nad kolebljivim elementima površno se sprovodila, tako da su ti elementi mogli kolaborirati prema uslovima koji su im najviše odgovarali.

Na području Knina, mada je postojalo dosta simpatizera, a naročito napredne omladine, partiske organizacije nije bilo.²⁷³ PK za Dalmaciju nije odmah uočio značaj Knina, a zauzet pripremama na stvaranju prvih partizanskih odreda u Dalmaciji, ustanku naroda Kninske krajine nije pružio potrebnu organizacionu i političku pomoć. Svrstati ustanike u partizanske jedinice, međusobno

²⁷³ Partiska jedinica u Kninu formirana je od 3 člana 1940 godine. Međutim, njen sekretar Branko Tica, državni službenik zbog partiskog rada, premješten je po kazni na o. Preko iste godine. Drugog člana KP, Jovu Cvjetkovića, advokata iz Knina, ubile su ustaše u junu 1941. Time se raspala ova partiska čelija. PK je živio u uvjerenju da na ovom području postoji partiska jedinica, što je bila zabluda.

organski povezane bilo je od odlučujućeg značaja. Talijanskoj, ustaškoj, a pogotovo četničkoj politici, valjalo se suprotstaviti beskompromisnom borborom za nacionalno oslobođenje. Vode ustanka u Kninskoj krajini za to nisu bile dorasle. Raniji političari i ugledne ličnosti, koji su se spregnuli sa okupatorom, imali su u to vrijeme u narodu izvjestan ugled, pa je rad na njihovom raskrinkavanju bio od prvorazrednog političkog značaja. Trebalo je poduzeti energične mjere da se previranje naroda iskoristi za stvaranje partizanskih jedinica i gerilske jedinice postepeno reorganizovati u partizanske.

Objektivne političke uslove (ustaški pokolj) Talijani su vješto iskoristili. Oni se pretstavljaju kao zaštitnici srpskog naroda, a kada je izbio ustanak taktiziraju vanredno oprezno i duboko promišljeno. Ne razoružavaju ustanike, iako su to ugovorom sa NDH primili kao savezničku obavezu, već pregovaraju i sporazumijevaju se sa ustaničkim vodama, a kada su kod ustaničkih snaga stvorili preko četnika svoja politička uporišta, prelaze na vojne operacije.

Takva nesredena politička situacija dovela je do potpunog sloma ustanka u Kninskoj krajini, iako su ustaničke snage pretstavljale ozbiljan faktor oružanog otpora. Za svega 4 dana borbe ustanici su ubili 106, ranili 97 i zarobili 68 domobrana i ustaških oružnika. Od 28. jula do 2. avgusta ustaničke snage su bile svrstane u tri gerilska odreda i 17 seoskih četa, sa oko 2.000 boraca. To je bila snaga koja je zahtijevala punu pažnju.

Poslije rasipanja ustaničkih jedinica mlada partiska organizacija Knina uložila je mnogo truda za njihovo ponovno formiranje. Međutim, politička situacija neposredno poslije ustanka, imala je reperkusije na dogadaje tokom čitavog rata.

Knin je ne samo svojom krivicom postao glavno četničko uporište u Hrvatskoj.

IV

PRVI PARTIZANSKI ODRED U DALMACIJI

A. FORMIRANJE PRVIH ODREDA

1. ZEMALJSKO PARTISKO SAVJETOVANJE

U Zagrebu, 9 jula 1941 održano je Zemaljsko partisko savjetovanje kojemu je prisustvovao i član Politbiroa CK KPJ Edvard Kardelj. Savjetovanje je imalo zadatak da konkretizuje odluku CK KPJ od 4. jula u vezi s otpočinjanjem oružane borbe. Prisustvovao je uime PK KPH za Dalmaciju Vicko Krstulović, politički sekretar PK. Izlažući vojno-političku situaciju, Vicko Krstulović je istakao da postoje uslovi za otpočinjanje oružane borbe na području Dalmacije, naročito u primorskom pojasu gdje je uticaj Partije bio veoma jak. Za prva partizanska uporišta predložio je centralni dio Dinare, sjeverno od Sinja, gdje je trebalo postepeno prebaciti partizanske grupe iz Primorja. Ovaj prijedlog se je zasnivao na slijedećim elementima: na području Dinare (sjeverno od Sinja i Knina) ustaše su vršile teror nad srpskim stanovništvom, te su tamošnje srpske mase bile spremne da se dignu na oružanu borbu protiv ustaša; u Primorju pak, postojala je jaka partiska organizacija sposobna da pokrene narod u oružanu borbu protiv okupatora. Formiranjem partizanskih odreda u Primorju i njihovim prebacivanjem na Dinaru pravilno bi se usmjerila oružana borba srpskih masa, a i ostale napredne mase bile bi povedene u oružanu borbu. Uže područje oko Dinare slabo je komunikativno i rijetko naseljeno, sa ograničenim brojem ustaško-domobranksih i talijanskih snaga, a sve je to pružalo mogućnosti prikri-

venog prikupljanja i lakšeg dejstva mladih partizanskih jedinica. Partizanska baza oko Dinare mogla je imati vrlo važan oslonac na oslobođenu teritoriju Bosne.²⁷⁴

Sa ovim predlogom saglasilo se Zemaljsko partisko savjetovanje i preporučilo da udarne grupe posluže kao jezgro za formiranje partizanskih odreda u Dalmaciji.

Po povratku Vicka Krstulovića u Split, PK za Dalmaciju koncem jula održao je sastanak na kome je zaključeno da se prede na neposredne pripreme za oružanu borbu. CK KPH je poslao u Dalmaciju, početkom avgusta, Pavla Papa-Šilju, člana CK KPJ, i Mirka Kovačevića, kandidata za člana CK KPJ. Oni su 7 avgusta stigli u Split, preko Like, bez većih poteškoća i odmah se povezali sa PK KPH za Dalmaciju.²⁷⁵

Istog dana održan je sastanak PK KPH, kome su prisustvovali Pavle Pap i Mirko Kovačević kao i neki istaknuti članovi partie Splita i Solina.²⁷⁶ Delegati su izložili najnovije direktive CK KPH u vezi sa formiranjem partizanskih odreda. Na osnovu pisma CK KPH, kojeg su donijeli sa sobom, i diskusije, doneta je odluka da se odmah pride formiranju partizanskih odreda u Dalmaciji, u prvom redu od partijaca iz primorskih gradova, i da se isti upute u rejon Sinja i Knina, kako je to predviđeno na Zemaljskom savjetovanju. Riješeno je da se formiraju odredi Splitski, Solinski, Kaštelsko-trogirski (Sinjski), Vodičko-zatonski, Šibenski i Primoštenksi, jačine po 20—60 boraca. Na sastanku je takođe zaključeno da partiske organizacije u Sinju i u Bukovici pristupe dobrovoljnoj regrutaciji ljudstva za odrede i organizuju prihvat odreda iz Primorja.

Odlučeno je da se na područje Šibenika uputi Pavle Pap-Šilja da pomogne OK KPH za Šibenik u formiraju Šibenskog, Vodičko-zatonskog i Primoštenskog odreda. Za formiranje i prebacivanje odreda iz Splita, Solina, Trogira i Kaštela, obrazovana je komisija u koju su ušli Mirko Kovačević, Ivan Amulić, Andrija Božanić-Majki i Bruno Borović. Pored toga PK je dao zadatak Andriji Božaniću da

²⁷⁴ Vicko Krstulović, usmeni izvor; Zbornik V/2 215, dok. 77.

²⁷⁵ Izveštaj Edvarda Kardelja (Zbornik II/2 32, dok. 6); Vicko Krstulović, usmeni izvor.

²⁷⁶ Gizdić, 240.

na području Sinja upozna partisku organizaciju sa zadaćima i odlukama PK i po povratku podnese izvještaj.²⁷⁷

Neposredno poslije sastanka prišlo se ubrzanom radu na formiranju odreda koji su, po odluci PK, već 10 avgusta imali da krenu ka Dinari. Ovako kratko vrijeme za formiranje odreda imalo je krupnih posledica.²⁷⁸

2. SPLITSKI ODRED (Skica 1)

W Komisija za formiranje odreda održala je 8 avgusta sastanak u Splitu,²⁷⁹ na kome je zaključeno da se Split-ski odred formira 10 avgusta. Određenog dana u 20 časova na mjestu zvanom Plokite imali su se sakupiti oda-brani omladinci-partizani, naoružati i formirati odred. Komisija je imenovala rukovodstvo odreda i utvrdila pravac kretanja ka Dinari.

Da bi rad oko formiranja odreda tekao što pravilnije i na vrijeme, komisija je 9 avgusta održala još jedan sastanak u kući Zdenke Šegvić kome su prisustvovali Mirko Kovačević, Andrija Božanić-Majki, Ante Jonić, Bruno Borović i Ivan Amulić. Pretresano je o tome šta je urađeno i šta još treba uraditi. Tom prilikom je Andrija Božanić-Majki zadužen da vodi brigu o materijalnim potrebama boraca predviđenih za odred. Proanalizirani su detaljnije pravac kretanja odreda i mjesta zadržavanja od Splita do Dinare. Odlučeno je da dva druga odmah podu za Sinj i preko tamošnjeg Mjesnog komiteta poduzmu potrebne mjere za prihvat odreda i dalju mobilizaciju novih snaga. Zaključeno je da udarne grupe sa područja Sinja otpočnu dejstva na komunikacije Sinj—Livno i Sinj—Knin,

²⁷⁷ Vicko Krstulović, usmeni izvor; Materijali PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941 o formiranju prvih partizanskih odreda u Dalmaciji (Arhiv CK SKH).

²⁷⁸ Prema usmenoj izjavi Vicka Krstulovića, Marko Kovačević i Pavle Pap donijeli su sobom pismo CK KPH upućeno PK. U pismu je postepeno priprema PK za oružanu borbu osudena kao oportunistička pojava. PK-u i postavljen je rok od tri dana za formiranje odreda. To je bilo fatalno, jer situacija u Dalmaciji nije pružala mogućnosti da se odredi formiraju za tako kratko vrijeme. O tome piše i Drago Gizdić u djelu Dalmacija 1941, 241.

²⁷⁹ Materijali PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941, 726.

da kidaju telegrafsko-telefonske linije i da vrše prepade na ustaške i talijanske snage, kako bi skrenule pažnju neprijatelja na drugu stranu i olakšale prebacivanje Split-skog i Solinskog odreda preko ovog područja.²⁸⁰

Međutim, već tada (u subotu 9. avgusta) pokazalo se da ti odredi neće moći krenuti u zakazano vrijeme. Stoga su Ivan Amulić i Mirko Kovačević pomjerili dan pokreta odreda na 11. avgust u 20 časova, sa čim se složio i PK.

Idućeg dana (10. avgusta) održan je u Splitu još jedan sastanak komisije kome su prisustvovali svi članovi i Paško Mrduljaš. Potvrđene su ranije odluke o formiranju odreda, utvrđen spisak odazvalih omladinaca, formirani vodovi i desetine, određen niži komandni kadar i vrijeme i pravac pokreta. Zaključeno je da odredi od mjesta formiranja do brda Tropošnjik maršuju odvojeno. Udruženi, imali su forsirati r. Cetinu kod s. Košuta i produžiti pokret ka Dinari, gdje su se trebali ujediniti sa Sinjskim odredom, koji je dobio zadatak da aktivnim 'dejstvom na komunikaciju Sinj—Livno i Sinj—Vrlika olakša pokret Split-skog i Solinskog odreda.

Pripreme na formiranju Split-skog odreda odvijale su se veoma brzo. Produžetak od 24 časa nije donio krupnije izmjene. U ponedeljak 11. avgusta predviđeni borci napustili su grad i u grupama dolazili na Plokite (pred-grade Splita), noseći hranu za 1—2 dana. Toga dana formiran je Splitski odred oko 20 časova. Odred je imao dva voda, prvi i treći, dok se drugi vod imao priključiti po dolasku na Kilu (tt 120 istočno od Splita). Komandir odreda bio je Ferdo Santini, a politički komesar Dordano Kurir, no praktično odredom je komandovao Mirko Kovačević. Prema ranijem dogovoru, preostala grupa (drugi vod) trebalo je da pristigne na Kilu do 22 časa, ali je iz nepredvidenih razloga zakasnila. Glavnina odreda je nastavila marš u pravcu Mosora bez drugog voda. Tokom noći, kod Trnavca (k 999), odredu se priključila grupa od 6 boraca iz s. Kućina i s. Mravince. Oko podne 12. avgusta odred je izbio pod Plišivac (k 1077) gdje je u blizini planinskog doma uspostavljen prvi partizanski logor. Oko 16 časova istog dana Bruno Borovčić i Mirko

²⁸⁰ Materijali PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941.

Kovačević održali su sa borcima odreda političku konferenciju. Mirko Kovačević govorio je o značaju Narodnooslobodilačke borbe i o zadacima partizana, predočiv sve poteškoće koje stoje pred njima. Istakao je zadatke i dužnosti boraca partizanski hodreda. Bruno Borović je govorio o potrebi discipline u jedinicama i međusobnom odnosu boraca i starješina. Poslije se razvila živa diskusija. Politička konferencija je potpuno uspjela i pretstavljala je solidnu moralno-političku pripremu odreda. Uveče je nastavljen marš preko Mosora i već slijedećeg dana odred je izbio pred s. Krušvar, gdje je predanio.²⁸¹

Prema planu od 10 avgusta Solinski odred je trebalo da se 13 avgusta združi sa Splitskim odredom kod Tropošnjika (tt 666), sjeverno od s. Krušvara. Međutim, logor odreda su, 12 avgusta, napali Talijani te odred nije uspio da se prebaci preko željezničke pruge Sinj—Split. Rukovodstvo Solinskog odreda pokušavalo je u nekoliko navrata da o tome obavijesti Splitski odred ali bez uspjeha. Najzad je taj zadatak povjeren Tonku Čerini, seljaku iz s. Dicma, starom članu Partije, ali je on 13 avgusta ranjen iz zasjede u neposrednoj blizini Klisa i zarobljen.²⁸²

Splitski odred nije ništa znao o suđbini Solinskog odreda. Pošto je utvrdio da se Solinski odred ne nalazi u blizini Tropošnjika (tt 666) i nije dobio vezu sa braćom Despotović u s. Krušvaru, Splitski odred je 13 avgusta naveče nastavio marš preko s. Košute. Zamorena noćnim maršem, izvršenim preko mosorske vrleti, bez hrane i vode, kolona se sporo kretala. Seljaci su sa nepovjerenjem gledali na prve partizane. Oni tada u borcima Splitskog odreda nisu vidjeli klicu velike borbe koja će donijeti potpunu nacionalnu i socijalnu slobodu. Seljaci su se većinom ustezali da pomognu iscrpene borce, plašeći se represalija ustaške milicije, koja je tih dana haraćila po selima. Pred terorom ustaša članovi Partije iz ovih sela prešli su u ilegalnost. To je olakšalo ustašama da preko svojih došnika doznaju pojedinosti o pokretu odreda. Stoga su ustaše pojačale budnost a sve oružničke postaje stavljene su u strogu pripravnost. Uopće, ustaške i okupatorske vla-

²⁸¹ Materijali PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941.

²⁸² Tonko Čerina je poslije užasnog mučenja strijeljan u Sinju.

sti pojačale su tih dana budnost na području Dalmacije, kako zbog dobijenih podataka o pokretima partizanskih odreda, tako i zbog oružanog ustanka koji je izbio u susjednim područjima Bosne, Like, Hercegovine i Kninske krajine.

Kolona odreda je oko pola noći izbila pred r. Cetinu u rejonu s. Košuta. Odred je tu zanoćio, iako je prvo-bitnim planom bilo predviđeno da iz pokreta forsira r. Cetinu i da preko s. Jabuke nastavi marš prema Kamešnici. U toku noći 13/14-og Mirko Kovačević sa komandirima vodova izvršio je rekognosciranje desne obale r. Cetine, poslije čega je odlučio da prelaz preko r. Cetine odloži za naredni dan.

U svitanje 14 avgusta komanda odreda uputila je dva druga u patrolu da izvide teren na pravcu s. Košuta—r. Cetina i pribave hranu za odred. Seljaci iz s. Košuta nepovjerljivo su primili partizansku patrolu, uskratili su joj svaku pomoć, pa čak odbili da za novac prodaju živežne namirnice. Dapače, pri povratku patrolu je napala seoska ustaška milicija, te je pod borbom, tek oko 6 časova ušla u sastav odreda. Za vrijeme borbe sa patrolom odreda seoska milicija iz s. Košute i s. Dicmo u jačini od 30 ljudi, sa dva puškomitraljeza i 15 oružnika iz Trilja, opkolila je Splitski odred i pod zaštitom vatre izvršila napad pravcem s. Dicmo—Tropošnjik. Poslije kratke borbe napad ustaša je odbijen, pa je seoska zaštita prešla u privremenu odbranu. U međuvremenu neprijatelj je dobio znatna pojačanja pa je nastavio napad u kome učestvuju 30 milicionera iz s. Dicma i s. Košute, 39 oružnika iz s. Dicma i s. Trilja, 2 sat. 3 bojne 15 domobranske puškovnije, 15 ustaša iz Sinja i tri odreda²⁸³ fašista 89 legije crnih košulja. Ukupno je u napadu učestvovalo oko 650 vojnika i ustaških milicionera podržavanih artiljerijom i minobacačima.

Borci Splitskog odreda, umorni, gladni i žedni, hrabro su prihvatali nametnutu i neravnu borbu, iako brojno slabi (svega 44 borca), naoružani puškama i jednim puškomitraljezom, sa nedovoljno municije i sa svega dva klipa kukuruza i jednom čuturicom vode.

²⁸³ Zbornik V/1 337 s, dok. 131.

Poslije kratke artiljeriske i minobacačke pripreme, neprijatelj je dao znak za juriš. Sa sjeverne strane Suvalje od s. Bajići nastupala je seoska milicija iz s. Dicma i s. Košute, a od Sv. Juraja (k 376) nastupili su oružnici sa sinjskim ustašama. Duž puta od s. Bajići prema Suvalje nastupala je satnija domobrana. Odbranbeni rejon odreda bio je plitak i nepodesan za kružnu odbranu sa kordonskim rasporedom i bez rezerve. Odbrana nije ojačana zemljanim radovima, već je za izradu streljačkih zaklona korišćen kamenjar. Puškomitrailjez je prenošen sa jedne tačke na drugu, tako da je neprijatelj bio uvjerenja da partizani raspolažu s većim brojem automatskog oružja. Koristeći se vještom organizacijom vatre juriš neprijatelja je odbijen oko 9.15 časova, pa je nastalo obostrano vatreno uznemiravanje koje je oko 14 časova prešlo u kraće zatišje. Oko 15 časova neprijatelj uvodi u borbu nove snage. Talijani su drumom Sinj—Trilj prebacili kamionima dijelove 89 legije crnih košulja u rejon zaseoka Sablić. Ovi dijelovi prešli su u napad na frontu širokom oko 600 m, nanoseći glavni udar pravcem s. Sablić—Suvalje. Ali su dočekani snažnom i iznenadnom vatrom, pokolebani i prisiljeni na povlačenje ka polaznim položajima. Oko 18 časova Talijani su ponovili minobacačku i artiljerisku vatru pod čijom je zaštitom neprijatelj prešao u koncentričan napad, stežeći obruč oko opkoljenog Split-skog odreda. U tim teškim časovima zablistalo je junaštvo Mirka Kovačevića. Bio je svugdje. Obilazio je zaklone boraca i hrabrio ih. Svojim junaštvom služio je kao primjer borbenosti i požrtvovanosti. On se našao tamo gdje je bilo najteže, na pravcu napada neprijatelja, pružajući pomoć ranjenim borcima. Bogato ratno iskustvo iz građanskog rata u Španiji pomoglo mu je da na vrijeme uoči svaki manevr i varku neprijatelja.

Neprijatelj je nanio odredu neznatne gubitke. Poginuo je borac zvani „Višanin“ u momentu kada je aktiviranu bombu pokušao da baci na neprijatelja.²⁸⁴ Oko 15 časova smrtno je pogoden u čelo Mate Šarić, a pet boraca je lakše ranjeno.

²⁸⁴ Tačno ime poginulog borca nazvanog „Višanin“, zbog nedostatka dokumenata, nije se moglo utvrditi.

U neprekidnoj borbi, odbijajući napad za napadom, borci odreda dočekali su večernji sumrak. Oko 19.30 časova Mirko Kovačević je preuzeo izviđanje u pravcu Sinja u cilju proboga. Ali taj zadatak nije izvršio jer je pao, smrtno pogoden na k 317. Njegovom smrću odred je mnogo izgubio. Komandu nad odredom preuzeo je Đorđano Kurir. On je naredio da se odred povuče u obližnju šumu, udaljenu oko 1 km. Povlačenje je vršeno neorganizovano i bez zaštitnice. Neprijatelj je pojačao pritisak. Pojedini borci su inicijativno pružali otpor, boreći se na život i smrt. Đordano Kurir je ispustio komandu iz ruku. Panika je zahvatila borce. Oni su počeli bježati u neredu, a neki su čak bacili i oružje. Odred je kao jedinica potpuno razbijen. Većina boraca je zarobljena.²⁸⁵

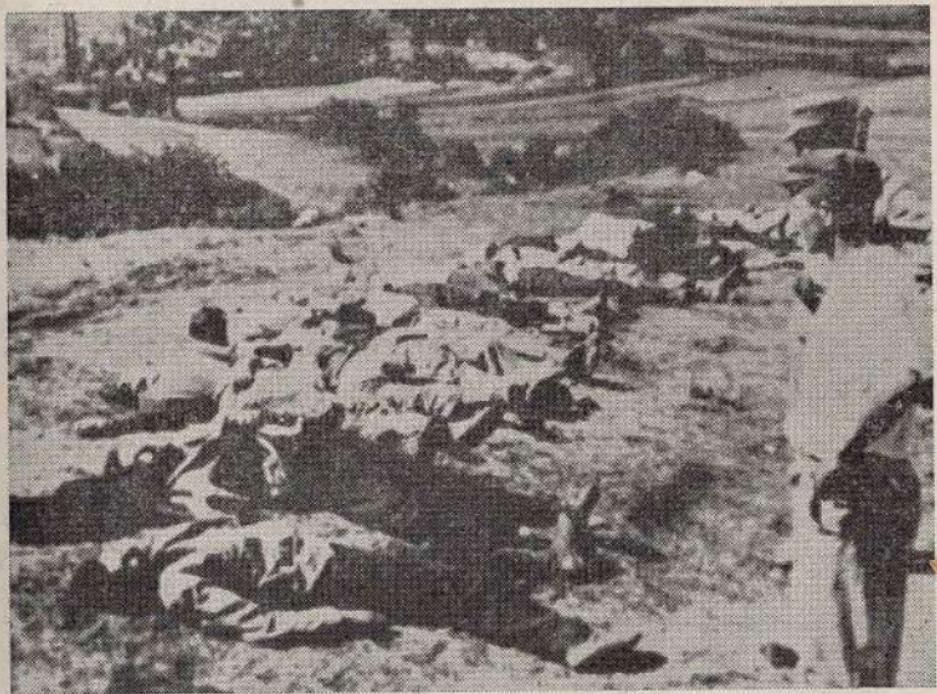
Zarobljenike su ustaše odmah prebacile u zatvor u Sinju. Na njima su isprobane najteže metode fizičkog mučenja. Nakon toga su izvedeni pred vojni sud u Sinju i 24 avgusta osudeni na smrt strijeljanjem. Prema podacima iz neprijateljske arhive strijeljani su ili zatvoreni: Čerina Tome Tonko i Kazić Marina Ante, oba iz Solina; Stojenac Petra Simo iz Dicma; Radetić Jure Josip iz Sinja; Rogulj Ivana Dragutin iz Mravinaca; Krstulović Josip Marinov, Urlić Fausta Davor, Duplančić Branko Lukić, Frua Eurika Dušan, Petrić Josip Dukin, Dujmić Stevana Mirko, Ozretić Vjekoslav, Borožan Ivana Nebojša, Jelaska Petar Antin, Borovčić Bruno Franjin, Santini Fredo Simin, Zelić Jere Ante, Popović Ante N. N. i Kristine, Marković Ljubomira Josip i Skopljanac Tadija Markov — svi iz Splita; Matković Grge Ivan i Matković Ivana Marin, oba iz Kućina, Torkar Ante Josipov i Antonini Stipe Ivan, oba iz Makarske.

Gubici neprijatelja u ovoj borbi iznosili su 10 mrtvih, među kojima i zapovjednik ustaške bojne iz Sinja, i 5 ranjenih Talijana.²⁸⁶

²⁸⁵ O ovoj borbi neprijatelj kaže: „...Pošto sam vidio, da se borbe približavaju, odmah sam izvjestio zapovjednika talijanske vojske kolonela g. Gau, koji je sa svojim pobočnikom i jednim tumačem došao u moju vojarnu... odmah je izaslao 3 odreda fašista, koji su se zajednički borili sa našom vojskom protiv komunista. Borba je trajala do 20.30 h noću između 14 na 15 ovog mjeseca, komunisti su se izvukli i razbjegzali na sve strane“ (Zbornik V/1 337, dok. 131).

*Ustaše odvode borce Splitskog odreda na streljanje kod Sinja
24 avgusta 1941 godine*

Zločin ustaša u Sinju 26 avgusta 1941 godine: lješevi 24 streljana partizana

Za ovo vrijeme, drugi vod odreda, koji nije stigao u zakazano vrijeme na Kilu (tt 120) imao je slijedeću „sudbinu“.

Vodič ove grupe boraca slabo je poznavao teren, pa je grupu poveo pogrešnim putem, u pravcu s. Mravince. U svitanje grupa je izbila u zaselak Mirić gdje se za-držala radi uspostavljanja veze sa glavninom odreda. Upućene su dvije patrole: u pravcu sjevera prema željezničkoj pruzi i preko Splitskog polja u pravcu ceste Split—Omiš. Patrole su se nakon dvosatnog izvidanja povratile bez uspjeha. Ostavši bez veze sa komandom odreda, vodnik drugog voda upućuje dva kurira u Split da uspostave vezu sa PK i pronadu vodiča koji poznaje teren od Mosora do Sinjskog Polja. Prošla su dva dana bez veze sa PK i sa komandom odreda, pa je komandir voda 14 avgusta lično pošao u Split i uspostavio vezu sa PK. Pošto je obezbjedio vodiče do vrha Mosora, PK je naredio grupi da odmah nastavi marš. Međutim, po povratku u logor komanda voda je obaviještena da su Talijani jakim snagama blokirali Mosor i da sa patrolama vrše pretrese obližnjih sela.²⁸⁷ Tako je grupa bila potpuno otsječena od glavnine. Ona je jedino mogla da nastavi marš sjeverno od Klisa, sjevernim padinama Mosora u pravcu s. Dugo Polje ili da se povrati u Split gdje bi borci u ilegalnosti sačekali pogodniji momenat za odlazak na Dinaru. Komandir voda izabrao je ovo drugo. Po povratku u Split većina boraca voda prešla je u ilegalnost.

Razbijanjem Splitskog odreda nanesen je ozbiljan udarac partizanskom pokretu u Dalmaciji. O tome je PK KPH za Dalmaciju u svom izvještaju od 19 septembra 1941 upućenom CK KPH konstatovao:

...Što se tiče uzroka zbog kojih je ovaj odred doživeo poraz, mi smo došli do zaključka da se je prije svega stvar preduzela na brzu ruku i da se je previše malo vremena (3—4 dana) uzelo za pripremu odreda i organizaciju njihovog prebacivanja na

²⁸⁶ Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva br. 2201 I. S. od 22 VIII 1941; Izvještaj istražnog odeljenja 89-e legije crnih košulja od 29 VIII 1941 (AVII, reg. br. K-104/26).

²⁸⁷ Izvještaj komande 6 armiskog korpusa br. 381 od 16 VIII 1941 upućen Guvernatoratu Dalmacije i izvještaj Vrhovnog ravnateljstva za javni red i sigurnost (originali u AVII).

mjesto odredišta. Drugo, sa naše strane, napose i naročito sa strane drugova koji su lično rukovodili organizacijom čitave stvari, bilo je krupnih grešaka i propusta (izbor komandira i pol. komesara, slabi vodiči, veze itd.).

Treće, sela Sinjske općine, kojima je odred prolazio, susretala su seljake (misli se vjerovatno na partizane — D. P.) s ne-pouzdanjem i čak neprijateljski. Na upravi Sinjske općine od zadnjih opštinskih izbora do pred 6 mј. nalazili su se naši drugovi i svojim radom stekli povjerenje i ugled kod seljaka. Ali, uslijed slabog i oportunističkog rada Sinjske partijske organizacije, nije bio pripremljen politički teren za partizane i uopšte drugovi iz Sinja nisu pružili pomoć Splitskom odredu kako im je bilo naređeno. Ustaše i popovi sinjski uspjeli su uvjeriti seljake da su partizani srpski četnici. PK je vjerovao da je raspoloženje kod seljaka bolje nego što se je ustvari pokazalo.

Cetvrti, smrt druga Mirka je bezuvjetno mnogo doprinijela slabom ishodu borbe...

Peto, dalmatinski krš i teren je dosta težak i nepogodan za prebacivanje odreda i razvijanje part. borbi. Ova poteškoća nije nesavladiva, ali o njoj treba voditi računa.²⁸⁸

3. SOLINSKI ODRED

Do formiranja Solinskog odreda djelovalo je u Solinskem bazenu nekoliko udarnih grupa u kojima je učestvovalo preko 250 drugova. One su izvele niz sabotaža i akcija, naročito na željezničkoj pruzi Split—Zagreb, na tavanima i na električnom vodu visokog napona Split—Majdan. U julu 1941 izvršeno je oko 15 raznih diverzija i akcija. Početkom avgusta broj diverzija se povećao.²⁸⁹ Pored toga, na području Solina radeno je na formiraju akcionalih seoskih, fabričkih i općinskih odbora u mjestima: Vranjic, Solin, Klis, Mravnice, Kučine i u tvornicama Majdan, Sv. Kajo, Salonit i Šućurac. Ovi odbori formirani su u okviru jedinstvene Narodne fronte, te su u njima, pored većeg broja članova Partije, kandidata i članova SKOJ-a, učestvovali i pošteni pripadnici HSS i drugih

²⁸⁸ Zbornik V/1 90s, dok. 31.

²⁸⁹ Prema izvještaju Velike župe Cetine Pov. br. 212 od 9 VIII 1941, 4 avgusta je na području Solina izvršen niz akcija od strane partizanskih grupa i seljaka tog kraja, naročito na cesti Sinj—Split. U znak represalija Talijani su tom prilikom uhapsili 12 seljaka iz zaseoka Vučići i Žužići (Solin) i sproveli ih u splitski zatvor (Zbornik V/1 327s, dok. 125).

gradanskih stranaka koje su prihvatile liniju Partije za oružanu borbu. Oni su rukovodili diverzantskim akcijama i sabotažama po selima i tvornicama. Držali su sastanke, često i po dva u toku dana. Donosili su planove i poduzimali mјere da se diverzantske akcije i sabotaže izvedu sa što više uspjeha. Na taj način partiskoj organizaciji u Solinu uspjelo je da još u periodu priprema oružane borbe masovno mobilise široke narodne mase, naročito proleterski elemenat. Akcioni odbori postali su masovna škola koja je vaspitavala široke slojeve naroda u duhu borbe protiv okupatora za nacionalno i socijalno oslobođenje. Kroz diverzije i sabotaže narodne mase su se postepeno navikavale i pripremale za zadatke koje će ovaj radnički bazen sa puno samoprijegora, požrtvovanosti i krajnjim naporom uspješno izvršavati sve do konca rata.

Akcioni odbori su vrlo uspješno djelovali i politički. Po tvornicama u Solinskem polju održavani su sastanci na kojima su vaspitavane narodne mase u duhu Narodno-oslobodilačke borbe. Odbori su obuhvatili 85% radnika po fabrikama i 80% seljaka u selu i postali solidno jezgro iz koga će u ovom kraju narasti oružane jedinice i organi narodne vlasti — narodni odbori.

U takvoj situaciji dolazi do formiranja odreda.

Naveče, 8 avgusta u zaseoku Voljaku, Bruno Borovićić upoznao je MK Solin sa odlukom Pokrajinskog komiteta o formiranju partizanskih odreda. Na sastanku je jednoglasno odlučeno da se na dobrovoljnoj osnovi u Solinu mobilise za odred 150 boraca, od kojih 86 ilegalaca.²⁹⁰ Do 10 avgusta MK morao je izvestiti PK o toku priprema i rezultatima rada na formiranju odreda. Sutradan se sekretar MK, Drago Gizdić, sastao sa Mirkom Kovačevićem i Vickom Krstulovićem. Donesena je odluka da se formira Solinski odred, reorganizuje partiska organizacija u Solinu i da MK održi sastanak sa partiskim jedinicama u cilju mobilizacije dobrovoljaca. Sekretar MK je pošao u Split na sastanak gdje su bili Bruno Borovićić, Ciro Odrljin, Vicko Krstulović i Mirko Kovačević. Po-

²⁹⁰ Gizdić, 243.

slijе podnošenja izvještaja o brojnom stanju Solinskog odreda (iz Solina je bilo spremno da pođe u partizane oko 149 boraca), zaključeno je da u Solinski odred pođe 72 borca, a 20 u Splitski odred. Odreden je pravac kretanja Solinskog odreda i mjesto susreta sa Splitskim odredom. Za komandira odreda postavljen je Božo Dumanić,²⁹¹ a za komesara Ciro Odrljin.

Odlučeno je da se drugovi koji su se javili za odred prikupe 10 avgusta u 20 časova na Bilom Kuku. U 20 časova skupilo se pod Kozjakom svih 149 boraca. MK je odabrao za Solinski odred 72 borca, a drugovi iz s. Mravinci i Klis imali su da se priključe Splitskom odredu. Predviđeno je da preostali borci sačekaju kod svojih kuća formiranje drugog Solinskog odreda, do čega nije došlo. Borcima odabranim za Solinski odred dozvoljeno je da podu do svojih kuća, da bi se pripremili za pokret odreda 11 avgusta uveče. Međutim, sutradan (11 avgusta), talijanska posada garnizona Solin u jačini od oko 300 vojnika izvršila je blokadu grada. U blokadi su se našli i „bunkeri“ (zemunice) u kojima je bila skrivena municija i oprema. Talijani su uspjeli da otkriju jedan „bunker“ sa odjećom. No, i pored toga, predveče 11 avgusta, na zakazanom mjestu (kod Sv. Juraja, tt 677), provlačeći se kroz talijanski raspored, okupilo se 60 boraca za odred. Dvanaest boraca iz Klisa (Bobana i Brda) našlo se u talijanskoj blokadi te nisu stigli na zborni mjesto. Ali su došli oni koji su bili predviđeni za drugi odred, pa je tako brojno stanje Solinskog odreda bilo potpuno. Politički komesar odreda Ciro Odrljin je podijelio iskupljene borce u tri voda. Borci su bili naoružani puškama, ali je nedostajalo municije, koja se nalazila u blokiranim „bunkerima“. Oko 21 čas primljena je vijest da su se Talijani povukli, pa je komanda odreda poslala nekoliko boraca po municiju.

Zbog čekanja na municiju odred je preuzeo pokret tek u 23 časa, a ne u 20 kako je bilo predviđeno. Prema već izradenom planu, odred će izvršiti pokret pravcem: s. Konjsko—s. Koprivno—želj. pruga Klis—Dicmo—s. Krušvar, da uspostavi vezu sa Splitskim odredom i zajedno

²⁹¹ Božo Dumanić je strijeljan u Šibeniku 1942.

s njim nastavi pokret pravcem s. Košute—r. Cetina—s. Jabuka—pl. Kamešnica. Prvi i 2 vod krenuli su istovremeno, dok je 3-ći krenuo dvadesetak minuta kasnije. Sa 3-ćim vodom išli su komandir i komesar odreda. Vodiči vodova nedovoljno su poznavali teren, pa je na putu Sv. Juraj—s. Konjsko izgubljena veza između dveju grupa odreda. Treći vod je obilazio Kozjak i tako znatno povećao otstojanje od glavnine. Prvi i 2 vod otišli su suviše lijevo i tek oko 4 sata 12 avgusta izbili kod zaseoka Sušci gdje ih je zatekao dan. Ujutro su na logor odreda naišle žene-drvarice, a primijetili su ga i neki seljaci. Marš je bio otkriven. Uzaludno očekujući 3 vod, koji je navodno imao bolje vodiče, a i zbog izrazite opasnosti da se po danu prebaci preko željezničke pruge i ceste, komanda odreda odlučila je da u šumi Jarašice predani. Postavljene straže i izvidačke patrole oko logora su poslije podne primijetile ustaše. Znatan dio ustaških snaga neopaženo je podišao glavnini odreda. Prilikom prepada ustaše i domobrani ranili su dva partizana, među kojima komandira 1 voda, i zarobili dva borca. Odred se dosta neorganizovano povlačio preko s. Konjsko, u pravcu Kozjaka. Padom mraka oba voda su izbila kod Sv. Juraja sjeverno od Solina.

Ujutro, 12 avgusta, 3 vod, sa komandantom i komesarom odreda, zatjekao se sjeverno od s. Koprivna, na koti 705. Tu je vod predanio, ne pokušavajući da prede željezničku prugu i cestu Klis—Sinj. Vladalo je uvjerenje da su se 1 i 2 vod prebacili u toku noći preko željezničke pruge i ceste i da se već nalaze u rejonu Tropošnjik (tt 666), sjeverno od s. Krušvar. Stoga je poslat jedan borac ka s. Krušvar da uspostavi vezu. On se, međutim, uskoro vratio i izvjestio da tamo nema nikoga. Zbog takve situacije i 3 vod se vratio prema Solinu, gdje je stigao noću 12/13 avgusta.²⁹²

Poslije toga pristupilo se reorganizaciji Solinskog odreda. Borci su raspoređeni po grupama, tako da on više ne pretstavlja kompaktnu jedinicu. Grupe su prešle u polulegalnost, a borci su živjeli po zemunicama. U pogledu dejstva grupe će izvoditi diverzantske akcije po naseljima i komunikacijama, na sredstva veze, napadaće na neprijateljske posade i manje jedinice, itd. Organizacione

forme prilagođavane su datim uslovima. Zahvaljujući u prvom redu masovnoj podršci NOB naroda Solinskog baza, i pored veoma teških uslova, odred se držao sve do aprila 1942 kada je po direktivi PK, po grupama, prebačen na Dinaru.

O formiranju i prvim dejstvima Solinskog odreda PK kaže:

Solinski odred od 60 ljudi bio je krenuo, ali se poslije manjeg okršaja vratio natrag. Četvorica su bili ranjeni, od kojih su se dva spasili, a dvojica uhvaćeni... i strijeljani. Komandir i pol. komesar ovog odreda pokazali su se vrlo slabi.²⁹³

4. SINJSKI ODRED

Stanovništvo Sinjske općine neposredno pred ratom posredno je pomagalo političke akcije partiske organizacije. Ipak to nije bilo jedinstveno političko područje. Dobar dio seoskog stanovništva bio je pod uticajem HSS i katoličkog klera, a kako su ovi poslije aprilske dogadaja otvoreno pomagali ustaški pokret, to je seosko stanovništvo uspostavu NDH prihvatiло kao nešto što je sasvim prirodno, trajno i autorativno. To se odnosi naročito na sela južno od Sinja, oko Mosora i Moseća. Od Sinja su ustaše želile stvoriti političko uporište, koje bi im služilo kao baza za dejstva prema srpskom stanovništvu u Bosni oko Livna i Glamoča. Zbog toga su, odmah poslije sklapanja Rimskog ugovora 18. maja 1941, prebacile u Sinj 2 sat 15 popunitbene bojne, a u isto vrijeme vršile reorganizaciju seoske zaštite, tako da su do 1. avgusta reorganizovale miliciju u selima Dicmu, Koštu, Potravlju, Trnovim Poljima, Panju i Maljkovu.²⁹⁴

PK je poduzeo mjere za učvršćenje partiske organizacije. Krajem jula na području Sinja boravio je Andrija

²⁹² Podaci iz radova grupe učesnika NOR-a sa područja Trogir-Kaštel i materijal PK KPH za Dalmaciju od oktobra 1941 o stvaranju prvih partizanskih odreda (Arhiv CK SKH-e).

²⁹³ Zbornik V/1 91, dok. 31.

²⁹⁴ U ovim selima HSS-a formirala je seosku zaštitu prije kapitulacije bivše Jugoslavije.

Božanić, član PK. Formiran je MK za Sinj koji je obuhvatao općine Sinj, Muć i Vrliku. U općinama Muć i Vrlika nije postojala partiska organizacija (sem kandidatskih grupa), dok je struktura partiske organizacije na području općine Sinja bila ovakva: u s. Turjaci čelija od 6 članova i 2 simpatizera; u s. Vojnić čelija od 6 članova, 2 kandidata i aktiv SKOJ-a; u s. Gardun čelija od 6 članova.

U s. Košute nije bilo partiske organizacije, ali je pretežan broj seljaka (oko 30) stajao na političkim pozicijama Partije. U ovom selu nalazilo se 14 ustaša, ranijih priпадnika seoske zaštite HSS. Ova ustaška grupica bila je podređena stožeru u Sinju a naoružana sa 12 pušaka i jednim puškomitrailjezom.

U s. Čaporiće bila je čelija od 4 člana i 12 simpatizera, a u s. Uljane nije bilo partiske jedinice. Stanovništvo ovoga sela bilo je skoro pasivno i u prvim danima borbe neopredijeljeno. U s. Strmendolac bila je čelija od 7 članova. Ovo selo je kompaktно stajalo na liniji NOB i u njemu je Partija imala najjači uticaj u sinjskom kraju.

U s. Jabuka radila je čelija od 7 članova. Ovdje je živio zastupnik HSS Pavle Krce koji je od prvog dana borbe stajao uz NOB. U to vrijeme u Jabuci se nalazila i udarna grupa od 9 naoružanih drugova. U s. Grabu bila je čelija od 5 članova, a u s. Vedrine čelija od 4 člana.

U s. Krušvar radile su dvije čelije od po 4 člana Partije i aktiv SKOJ-a od 7 omladinaca. I pored toga ovdje je imala jak uticaj HSS koja je od prvog dana okupacije stajala uz ustaški pokret. Tako su ustaše, koristeći se političkim uticajima HSS i seoskog sveštenstva, imale jak uticaj među mještanima.

Celija od 7 članova u s. Ercegovci i grupa od 5 simpatizera dobila je zadatku da se priključi Splitskom odredu kad dode na ovo područje.

U s. Kotlenice nije bilo partiske čelije, ali je čitavo selo stajalo van ustaškog uticaja i narodne mase su sa simpatijama gledale na Narodnooslobodilački pokret.

Na sektoru kotara Sinj djelovale su tri udarne grupe, po jedna u selima Glavice, Jabuka i Bitelić, a Mjesni komitet KPH za Sinj formirao je jednu grupu u gradu pod rukovodstvom Joke Ćikare.

Imajući ovakvu situaciju na području kotara Sinj, komisija je odlučila da kao pomoć tamošnjoj partiskoj organizaciji uputi 8 drugova, od kojih su tri članovi Partije: Paško Mrduljaš, Stipe Marković i Ivan Grubiša. Odlučeno je da Paško Mrduljaš primi dužnost komandanta a Stipe Marković komesara Sinjskog odreda. Odred je trebalo da se formira od već postojećih udarnih grupa na području Kamešnice, 12 avgusta, a potom da preduzme dejstva na komunikaciji Sinj—Livno i Sinj—Knin.

Već 10 avgusta poveo je Ivan Grubiša pomenute druge iz Splita ka Sinju. U Sinjskom polju, kod Duvanske stanice, grupa se povezala sa Tadijom Anušićem,²⁹⁵ gdje je održan sastanak na kome su razrađeni zadaci dobijeni od komisije PK KPH. U cilju prihvata i prebacivanja odreda iz Splita i Solina, Anušić je preuzeo obavezu da se preko braće Despotovića iz Dicma²⁹⁶ poveže sa tamošnjom partiskom organizacijom koja će im dati zadatak da sproveđu odrede od Dicma do s. Jabuke, dok su Stipe Marković i Paško Mrduljaš imali zadatak da organizuju Sinjski odred na planini Kamešnici.

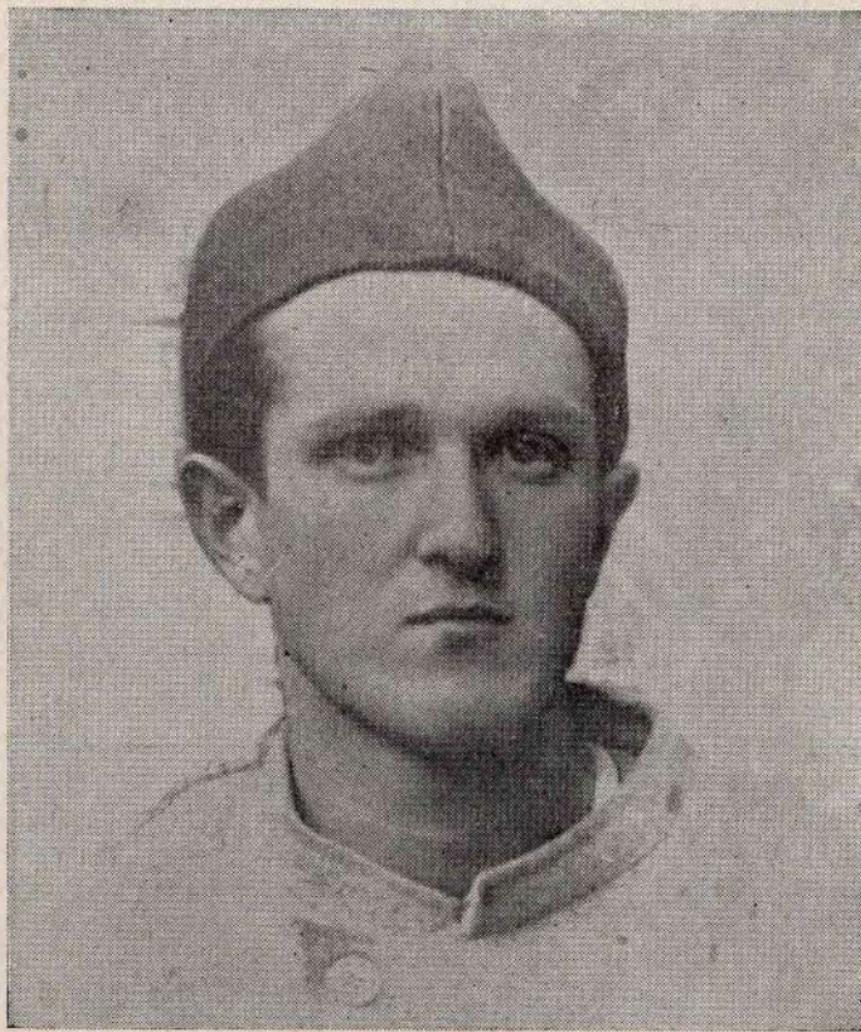
Pod Kamešnicom, kod mjesta zvanog Ruma, 11 avgusta sakupila se grupa od 48 boraca iz sela ispod Dinare, među kojima je bilo i 10 Srba iz s. Bitelića. Sutradan je pristigla grupa od 28 boraca iz s. Glavice koju je predvodio Tadija Anušić. Noću 12/13-og udarna grupa od 12 omladinaca iz Sinja, pod rukovodstvom Joke Ćikare, spojila se sa glavninom odreda u uvali Stirankuša, kod Ivanića kuća na Kamešnici.²⁹⁷ Sutradan, 14 avgusta formiran je Sinjski odred od 4 voda. A 16 avgusta odred je napao na s. Trnova Poljana i razbio ustašku odbranu od 50 žandarma pripadnika seoske zaštite, a zatim izbio na cestu Livno—Sinj. Odred je posjekao 2 km tt stubova

²⁹⁵ Tadija Anušić je poginuo kao sekretar komiteta kod s. Bitelić januara 1942. Za svoje zasluge proglašen je narodnim herojem.

²⁹⁶ Braća Despotović nisu izvršila ovaj zadatak, već su iz straha pobegli iz s. Dicma u Split. To je imalo veoma štetnih posljedica za prebacivanje Splitskog odreda od Splita do s. Košute.

²⁹⁷ O grupama koje su ušle u Sinjski odred govori izvještaj Mjesnog zapovjedništva Sinj br. 34 od 4 VIII 1941 upućen zapovjedniku Jadranskog diviziskog područja (Zbornik V/1 315, dok. 11).

i porušio dinamitom cestu na nekoliko mjesta. Osiguravajući se manjim snagama od Sinja, odred je 17 avgusta poduzeo marš preko s. Gljeva i Otoka i izbio u s. Uvo-

Pavle Pap-Šilja, organizator prvih dalmatinskih partizanskih odreda, strijeljan krajem avgusta 1941 u Skradinu; narodni heroj

diće, gdje je očekivao Splitski i Solinski odred. Po što pomenuti odredi nisu izbili u selo, Štab je donio odluku da se Sinjski odred povuče preko s. Bitelića na Vaganj, gdje je 19 avgusta primljena vijest o tragičnoj sudbini Splitskog i neuspjehu Solinskog odreda. Ta vijest je loše djelovala na

borački sastav odreda, tako da se stalno osipao, umjesto da je rastao kako se to očekivalo.²⁹⁸ Štab odreda nije bio do-

Mirko Kovačević, komandant prvog Splitskog NOP odreda, poginuo 13 avgusta 1941 kod Sinja; narodni heroj

rastao novim dogadajima, pa nije ništa ni poduzeo da spriječi raspadanje jedinica, tako da je 26 avgusta u odredu

²⁹⁸ Iz Sinja je bila upućena grupa od 50 novih boraca. Kada je naišla na one koji su napustili odred, povratila se u grad.

ostalo svega 14 boraca, od kojih su 10 Srbi iz s. Bitelića.²⁹⁹ Odlukom MK Sinj rasformiran je Štab odreda 30 avgusta, a članovi Štaba Paško Mrduljaš, Stipe Marković i Vice Buljan vraćeni su na teren i upućeni u Split na raspolaganje PK. Grupa od još preostalih 11 boraca povukla se na Dinaru, iznad s. Bitelića gdje je kod Đapića staja organizovala logor, koji je više ličio na uzbjegle grupe naoružanih ljudi, nego na disciplinovanu partizansku jedinicu.

5. TROGIRSKO-KAŠTELANSKI ODRED

Formiranje Trogirsko-kaštelskog partizanskog odreda nije teklo pravilno zbog oportunističkog stava nekih drugova iz Trogira, koji su pogrešno izvještavali Pokrajinski komitet o pitanjima organizovanja oružane borbe protiv okupatora.

Kada je Mjesni komitet Trogira dobio zadatak da u zajednici sa partiskom organizacijom u Kaštela formira odred, u ilegalnosti se nalazilo više članova Partije i antifašista, a na području Trogira od ranije su djelovale i dvije udarne grupe koje su pored izvođenja diverzija i politički radile u narodu.³⁰⁰

Prema tome i ovdje su postojali povoljni uslovi za formiranje grupe za Trogirsko-kaštelski odred. Međutim, uslijed subjektivnih slabosti partiskog rukovodstva formiranje odreda nije teklo pravilno. Pavle Pap-Šilja, zadržavši se kratko vrijeme na prolazu za Šibenik, zatekao je ovdje loše stanje. U svom izvještaju CK KPH od 9 avgusta piše, pored ostalog:

Grupe u Trogiru održavaju uz pomoć parobroda vezu sa Splitom, ali je ta veza nesigurna, a što je još teže i neredoriv. Drugovi u Splitu nisu imali tačan pregled stanja ovih grupa,

²⁹⁹ Popunidbeno zapovjedništvo u Sinju pozvalo je partizane da se povrate u roku od dva dana svojim kućama, obećavajući da im se neće ništa dogoditi. To je imalo uticaja na pokolebane borce Sinjskog odreda.

³⁰⁰ Podaci od preživjelih učesnika NOB na području Trogira i Kaštela (AVII).

a dobija se utisak da je njihovo formiranje olako shvaćeno: one nisu povezane međusobno i nemaju jedinstveno rukovodstvo. Neki odgovorni drugovi čitavu stvar formiranja odreda formalno su shvatili i nisu posvetili potrebnu pažnju konspiraciji. Zbog toga sam se s tamošnjim drugovima dogovorio, u koliko budem imao vremena da se odmah krene u taj kraj.³⁰¹

Udarne grupe na području Trogira trebalo je da predstavljaju jezgro za formiranje Trogirsko-kaštelskog odreda. Prema instrukcijama PK KPH za Dalmaciju odred je trebalo da ima dva voda:

Prvi vod od reorganizovanih grupa iz mesta Trogira... a drugi — od udarnih grupa iz sela Donjeg Segeta i grupe iz sela Ljubitovica, koju je formirao komunista Božo Lucić iz Lepenica. Njega je Partija uputila u julu mjesecu iz Zagreba u ovaj kraj da radi na stvaranju partizanskih odreda. On je imao zadatku da formira vod od ove grupe na brdu iznad Trogira.³⁰²

Odredu je od strane PK bio namijenjen zadatku da krene 11 avgusta iz Trogirskog polja prema Kozjaku, a zatim zajedno sa borcima iz Kaštela, preko Moseća i Svilaje na Dinaru, gdje je trebalo da se poveže sa Split-skim odredom. Međutim, do formiranja odreda na području Trogira nije ni došlo.³⁰³

Pripreme u Kaštela tekle su bolje nego u Trogiru. Jak uticaj Partije omogućavao je da se mobilišu u odred najbolji i najborbeniji elementi ovog kraja. Udarne grupe brojale su 45 boraca, članova Partije i simpatizera. Predvideno je da se od njih formira Grupa kaštelskih boraca koji će se 11 avgusta prikupiti pod planinom Kozjak, gdje će sačekati borce iz Trogira i zajedno s njima preduzeti pokret.³⁰⁴ Međutim, partiska organizacija u Kaštelima nije izvršila pripreme, pa je formiranje odreda odgođeno za slijedeći dan.

³⁰¹ Izvještaj Pavla Papa-Šilje od 9 VIII 1941 CK KP Hrvatske (Arhiv CK KPH).

³⁰² Izjava narodnog heroja Petra Lozovine-Mosora, od 7 aprila 1948 (original u AVII k. 1400).

³⁰³ Za taj neuspjeh glavnu krivicu snose neki članovi Partije iz Trogira.

³⁰⁴ Podaci preživjelih boraca ovog kraja (AVII).

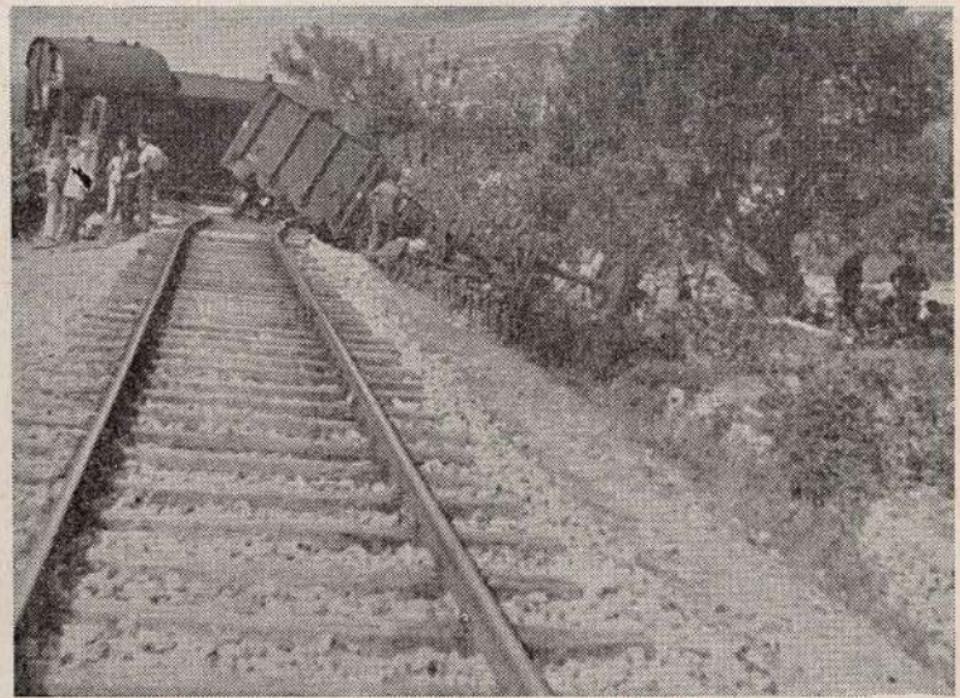
Da bi ojačao partisku organizaciju u Trogiru i Kaštelima, PK je 12 avgusta uputio u Kaštel 13 članova Partije iz Solina, pod rukovodstvom Draga Gizdića.³⁰⁵ Grupa iz Solina u Lukšićkom polju povezala se sa grupom boraca iz Kaštela. Obe grupe pod rukovodstvom Draga Gizdića i Josipa Babina, tokom noći 12/13 avgusta, izvršile su pokret prema željezničkoj pruzi Kaštel Stari—Split. Pruga je porušena na nekoliko mjesta, srušeni su propusti od armiranog betona i uništena su neka željeznička postrojenja. Čitava ova akcija izvedena je za nekoliko časova, pa je grupa još u toku noći nastavila marš u pravcu Kozjaka. Pod Kozjakom, u Kambelovačkom gaju grupa je zastala da sačeka borce iz Trogira. Tokom noći i čitavog jutra sa njima nije uspostavila vezu, dok je veza sa Splitom bila redovna. O tome je PK odmah obaviješten i on upućuje Antu Roje na Kozjak da prouči situaciju i da poveže ove grupe.

Ante Roje je došao na Kozjak 13 avgusta prije podne i povezao se sa grupom iz Kaštela. U Kambelovačkom gaju formiran je istoga dana Trogirsko-kaštelanski odred od dva voda. Dužnost komandira odreda preuzeo je Ante Roje, a političkog komesara Drago Gizdić. Za vodnika 1-og voda izabran je Dragan Britvić, a 2-og Josip Babin. Štab odreda uputio je Antu Savinu u Trogir, da prikupi podatke o grupi trogirskih boraca. Noću 13/14-og Ante Savin preko Andrije Bubble obavijestio je rukovodstvo Trogirsko-kaštelanskog odreda da grupa boraca iz Trogira neće uopšte stići. Time je dovedeno u pitanje potpuno formiranje odreda. Istog dana dobivena je vijest da Solinski odred nije uspio da se prebaci preko željezničke pruge Split—Sinj za Dinaru, pa se Ante Roje vratio u Split da izvjesti PK. Zbog toga je PK sutradan donio odluku da se odustane od daljeg formiranja Trogirsko-kaštelanskog odreda. Grupa boraca iz Kaštela upućena je svojim kućama. Odluka PK bila je pravilna jer je poslije razbijanja Splitskog i neuspjeha Solinskog odreda neprijatelj obratio pažnju kaštelanskoj zagori i znatno pojačao budnost. Nije postojalo ni malo vjerovatnoće da će se kaštelanske grupe uspješno prebaciti do Dinare. Dotadašnji rad, naročito isku-

³⁰⁵ Gizdić, 251.

stvo sa Solinskim i Splitskim odredom, pokazali su da se rad Partije na formiranju odreda mora iz temelja izmijeniti. Grupa iz Kaštela ostala je sama u izvanredno teškoj situaciji. —

Nedovoljno revolucionarno iskustvo rukovodećih drugova, neshvatanje partizanske taktike u oružanoj borbi,

Rezultat akcije Kaštelanskog odreda 12. avgusta 1941 godine kod Kaštela. Voz je nosio potrebe za talijanske vojne jedinice

krutost i šablon pri formiranju, doveli su do teških grešaka, koje su čitavu stvar oko formiranja odreda dovele u pitanje. Grupe boraca od kojih je trebalo formirati odrede bile su medusobno slabo povezane. Vojnički i politički rad je bio veoma slab, a i organizaciono nisu bile čvrste. Takvom stanju u velikoj mjeri doprineo je opportunizam, kukavičluk i neodlučnost nekih drugova iz Trogira. Oni su time sijali nevjericu medu one koji su bili spremni da stupe u oružane jedinice.

Trogirski i Kaštelski odred, — pisao je o ovom slučaju PK u svom izvještaju od 19 septembra 1941 — uslijed sabotaže i oportunitizma drugova iz Trogira, nije uopšte krenuo. Poslije toga drug iz PK (Ivan Amulić-Baver — D. P.) je bio nekoliko puta u Trogiru i Kaštelimu, stvar ispitao, te [smo] poduzeli odgovarajuće mјere prema trogirskoj organizaciji i pojedinim drugovima.³⁰⁶

6. ŠIBENSKI, VODIČKO-ZATONSKI I PRIMOŠTENSKI ODRED³⁰⁷

Pripreme na formiranju Šibenskog odreda tekle su normalno. Partiska organizacija je uspješno izvršila osnovne zadatke. Prikupljeno je oružje, municija i ostale materijalne potrebe za borce. U Šibenik je 10 avgusta stigao Pavle Pap-Šilja i iste večeri se povezao sa birom OK „... Drug Šiljo je zajedno sa članovima biroa OK pošao na teren gdje se krilo dosta naših ljudi i u prisustvu svih članova OK izložio direktivu CK o neophodnosti stvaranja partizanskih odreda“...³⁰⁸ Sastanak OK održan je u selu Zatonu, na kome je zaključeno da se na području okruga Šibenik formiraju tri odreda: Šibenski, Vodičko-zatonski i Primoštenski. Po planu koji je postavio PK, Šibenski i Primoštenski odredi trebalo je da se prebacu pravcem Promina—Kosovo Polje—Dinara. Vodičko-zatonski odred je trebalo da se prebaci iz rejona Dazline ka Bukovici, gdje je trebalo da mu se pridruže partizani Bukovice, a zatim da otpočnu dejstva u saradnji sa ostalim odredima.

Medutim, na sastanku koji je protekao u živoj diskusiji otvoreno su oportunistički istupili neki članovi OK, „bivši priprepaši HSS, odgovorni ljudi sa sektora Vodice i Zatona (Fabo,³⁰⁹ član plenuma CK KPH, Stanko Mićin,³¹⁰ član OK, i njegovi saradnici)“...³¹¹

³⁰⁶ Zbornik V/1 91, dok. 31.

³⁰⁷ Ova tri odreda obuhvatamo zajedno, jer su međusobno usko povezana, a organizovao ih je OK za sjevernu Dalmaciju.

³⁰⁸ Zbornik V/3 240s, dok. 86.

³⁰⁹ Fabo Mrša, zbog oportunističkog držanja isključen iz KPJ.

³¹⁰ Poginuo u borbi sa Talijanima 1943.

³¹¹ Zbornik V/3 240, dok. 86.

Ovi oportunisti su stajali na stanovištu da je pitanje oružane borbe preuranjeno i da ne odgovara političkoj situaciji na terenu. Oni su poslije plenarnog sastanka OK takvo svoje shvatanje i stav prenijeli na niže partiske organe (Zatona i Vodica) i tako poveli otvorenu borbu protiv linije CK KPJ o oružanoj borbi, prekršili partisku disciplinu, ustali protiv jedinstva partiske misli i akcije, i dali oduške svom kritizerstvu i kukavičluku.

... Međutim Fabo, Stanko, Kamilo Paunković³¹² i Ante Španja³¹³ još na putu za svoja sela su se dogovorili kako će prekršiti direktivu Partije. Sazvali su sastanak svojih MK i članove MK pripremili na to da glasaju protiv slanja odreda...³¹⁴

Ovim je partiska organizacija na jednom dijelu područja OK stavljeni pred nove probleme i morala je, pored rada na formiranju odreda, da vodi borbu protiv oportunističkih elemenata.

Poslije sastanka OK, mjesna partiska organizacija Šibenika pristupila je formiranju Šibenskog odreda. Određeni borci iz Šibenika, pretežno omladinci, odmah su počeli izlaziti ilegalno iz grada prema s. Dubrava. Prebacili su se u šumu Orlovača (tt 496) gdje je, 12 avgusta, formiran Šibenski odred od 31 borca, raspoređenih u dva voda i pet desetina. Za komandira odreda određen je Pavle Polak-Martin, a za političkog komesara Jozo Vukčević. Zamjenik komandira bio je Krsto-Meho Ljubičić, a zamjenik komesara Miro Višić.

Odred je krenuo pravcem selo Dubrave — selo Konjevrate. Na zahtjev mještana iz s. Konjevrate (zaseoka Živkovići) odred je uhvatio talijanskog špijuna Milu Živkovića, koga je narodni sud, formiran od pretstavnika naroda ovog kraja i boraca odreda osudio na smrt strijeljanjem. Kazna je odmah izvršena. U rejonu s. Konjevrate odred je proveo dva dana, koristeći to vrijeme za vojnu obuku boraca u presahlom koritu r. Čikole. Noću 15/16 avgusta preuzeo je odred pokret u pravcu s. Pakovo Selo, gdje je predvideno da se u šumi Kosa 16 avgusta susretne sa

³¹² Poginuo 1942 godine.

³¹³ Tada član rejonskog komiteta.

³¹⁴ Zbornik V/3, 240s, dok. 86.

Primoštenkim odredom, odakle su trebali da zajedno nastave marš pravcem Miljevci—pl. Promina ka Dinari.

Pošto Primoštenki odred nije došao na zakazano mjesto Šibenski odred je noću 16/17-og preuzeo marš, preko r. Čikole, s. Miljevci u pravcu s. Širitovci. Odred je 17-og predanio u s. Miljevci. Međutim, starješina sela Pokrovnika je o pojavi partizana odmah obavijestio karabinjere u s. Perković, a ovi su obavijestili oružnike u Drnišu i nadležne talijanske vlasti. Karabinjerske i oružaničke snage u jačini od 130 vojnika naoružanih automatskim oružjem prebacile su se noću 17/18 avgusta na sektor Promine. Te noći Šibenski odred je bio u logoru u rejonu s. Širitovci na mjestu zvanom Ravni Gaj. Sjutradan odred je opkoljen i napadnut jakom puščanom i mitraljeskom vatrom. Odred je prihvatio borbu i uspješno pružao otpor, vršeći protivnapad u pravcu s. Širitovci. Pri tome je grupa boraca pod komandom desetara Slavka Rupića izbila na k 251 i zarobila 2 karabinjera koji su razoružani i pušteni. Ovaj uspjeh desetine nije iskorisćen. Oko 11 sati pristiglo je pojačanje iz 152-og pješadijskog puka divizije „Sassari“ iz Drniša. Talijani su posjeli položaj duž ceste s. Širitovci — zaseok Kulušić i dalje do rječice Čikole. To je pretstavljalо znatno pojačanje neprijateljskim snagama i istovremeno početak zatvaranja obruča oko Šibenskog odreda,³¹⁵ koji je uskoro potpuno okružen. Komandir odreda donio je odluku za probijanje po manjim grupama u razne pravce. Borci su pošli na izvršenje zadataka. Začuli su se poklici i prasak bombi na sve strane. Nastala je borba grupa boraca sa nadmoćnjim neprijateljskim snagama.³¹⁶ Slavko Rupić se prvi probio iz okruženja i nekoliko sedmica kasnije, u Bosni, pisao je o tom dogadaju:

Bio je to vraški juriš; gotovo je neshvatljivo sa kakvom smo odvažnošću jurnuli na zbijene redove karabinjera. Neki su od njih sa strahom i iznenadenjem prosto promatrali naš juriš

³¹⁵ U izvještaju komande 6 talijanskog armiskog korpusa od 19 VIII 1941 o borbi kod Širitovaca se kaže: „... Grupa naoružanih komunista, dolazeći iz zone Šibenika, sukobilna se je jučer sa stražom stražarskog bunkera Širitovci, zatim je napadnuta od odreda 152-og pješ. puka...“ (Zbornik V/1 347, dok. 135).

³¹⁶ AVII f. 06 — 126, k. 137.

neusudivši se da opali ni jedan metak, a neki su prestravljeni bježali, bojeći se naše razjarenosti, a oni najodvažniji uzmicali su po 200—300 metara i tek onda otvorili vatru kada su nam ostajali iza leđa. Kod Lovrića kuća (zaselak Lovrići — prim. D. P.) grupa karabinjera obučenih u crno prepriječila nam je put sa puškomitraljezom. Bez razmišljanja smo bacili bombu i posle njenog treska dugo smo čuli zapomaganje...³¹⁷

Uprkos odvažnosti probile su se samo tri grupe, dok grupa od 10 boraca koja se probijala u pravcu zaseoka Kulušića nije uspjela da izide iz obruča. Ona je izbila pred sam zaselak Kulušić i tu je naišla na glavninu odreda 152-og puka. Poslije uzaludnog otpora borci su opkoljeni i savladani. Od 31 borca poginulo je 3, ranjeno 2, a 7 su zarobljeni i 24 avgusta strijeljani u Drnišu. Borci koji su se probili iz okruženja nastavili su marš prema Promini i 19 avgusta izbili na vrh Čavnovka (tt 1148). Bilo je svega 19 boraca.³¹⁸

U ovoj borbi Talijani su imali 7 mrtvih (od kojih 2 oficira) i 8 ranjenih, dok su oružnici imali jednog mrtvog i 2 ranjena.³¹⁹ Ova borba zabrinula je Talijane. Sam general Roata o tome kaže:

... 16 ov mjeseca patrola Kraljevskih karabinjera otkrila je jednu skupinu komunističkih bandita u rejonu rudarskog bazena Monte-Promina. Posle niza sitnih sabotaža i diverzija na saobraćajna i industrijska postrojenja, ove su se bande odlučile i na poduhvate u većim skupinama na centralne industrijske i rudarske objekte. Njihova infiltracija stalno traje i nema izgleda da će opasti njihova aktivnost. Ovoj skupini uspelo je izbjeći uništenje, zahvaljujući pre svega svojoj drskosti, i oni pretstavljaju i dalje stalnu opasnost za ovo područje. Naložio sam da se od Hrvatskih vlasti energično traži da izvrše poteru za ovom grupom.³²⁰

Na Promini se odred zadržao 5 dana. To vrijeme je korišćeno za obuku boraca. Borci su silazili u sela ispod

³¹⁷ Gerilac, br. 4 — AVII; k. „Š“ — 17/-B i H.

³¹⁸ Zbornik V/1 347 dok. 135.

³¹⁹ AVII f. 06—92, k. 137. — U Zborniku V/1 dok. 135 str. 347 indeks 1 navodi se da su Talijani imali svega 1 mrtvog. To se odnosi samo na gubitke odreda 152 pješ. puka, a ne i na karabinjere.

³²⁰ Izvještaj Štaba talijanske 2 armije br. 1347 od 29 VIII 1941 (AVII f. 06—126, k. 137).

Promine radi političkog rada sa narodom. Kako se u selima Lukar, Ljubotić, Vrbnik i drugim Kninskom kotara srpski živalj nalazio pod oružjem, ali bez ikakve vojne organizacije, prisustvo odreda je dobro došlo. Preko dana su seljaci, postavivši prethodno osiguranja, obradivali polja, a noću su držali položaje prema Kninu i Oklaju. U to vrijeme već se osjećalo opadanje borbenog raspoloženja kod naroda Kninske krajine i osipanje ustaničkih jedinica pod uticajem propagande bivših velikosrpskih političara iz Knina, Paje Popovića i dr.

U takvim uslovima Paja Popović uspostavio je vezu sa Sibenskim odredom na Promini i 24 avgusta obavijestio komandira odreda Martina Polaka da Štab Drvarske brigade predlaže da se čitav odred prebací preko Kninskog kotara na sektor Grahova. Takođe je prenio da je napomenuto da odred prilikom prebacivanja preko toga područja uspostavi što tešnju vezu sa „ustaničkim vodama“ toga kraja. Preko Miloša Opačića, Paja Popović je predložio da će on lično uz pomoć svojih saradnika osigurati prebacivanje odreda do s. Peulja (srez Bosansko Grahovo).

U to vrijeme komanda Šibenskog odreda obaviještena je o stanju Vodičko-zatonskog odreda, strijeljanju Pavla Papa, raspушtanju Primoštenskog odreda i o pogibelji Mirka Kovačevića i razbijanju Splitskog odreda. Zbog toga je komandir odreda donio odluku da odred iste večeri napusti Prominu i da preko Kosova prede u kninsku Dinaru. Odluka je bila pravilna, jer je pružala mogućnost da se odred pod boljim uslovima ne samo održi već da odigra krupnu, prije svega političku ulogu u stvaranju bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda Kninskog i Drvarske kotare (Šibenski odred sastavljen je isključivo od Hrvata). Predveče odred se spustio u s. Vrbnik. Na mjestu zvanom Pržine odred je sačekao Paja Popović sa sedam naoružanih ustanika i poveo prema s. Kaldrmi. Prilikom prelaska željezničke pruge između s. Kaldrme i s. Kosova odred je isturio patrolu od 5 ljudi, sa kojom je pošao Paja Popović kao dobar poznavalac terena. On je vješto vodio patrolu preko pruge u polukrugu od 150 m, a zatim se povratio u sastav odreda. Kada je glavnina odreda prelazila prugu, jednom od Popovićevih ljudi „slučajno“ je opalila pušku. Odred je upao u zasjedu. Talijani

su otvorili vatru. Ali svejedno čitav odred krenuo je brzo naprijed, gdje ih je sa lijeve strane prema brdu zvanom Plisko (tt 444) dočekala mitraljeska vatra. Prema pričanju seljaka iz sela Biskupije, mitraljeska gnijezda su ovde bila postavljena prvi put ove noći. Te noći uspjelo je svega sedmorici drugova da se probiju u selo Polaču, dok su četiri zaostala u šiblju pored rijeke Kosovice i oni su se sutradan prebacili u s. Polaču. Grupa od 8 drugova na čelu sa Pavlom Polakom izgubila je vezu i preko Promine povratila se u Šibenik. Sutradan stigao je na Polaču Paja Popović i tvrdio kako se za vrijeme neprijateljske vatre sklonio u rečicu Kosovicu.³²¹

Nema sumnje da je stradanje Šibenskog odreda bilo izdajničko djelo Paje Popovića. Zbog toga se on i naturnio odredu da mu osigura prolaz preko ovog područja. To mu je trebalo da bi mogao da nastavi svoju dvoličnu izdajničku politiku. Zbog popularnosti partizana on iz političkih razloga nije mogao otvoreno napasti odred jer to mase ne bi shvatile i odobrile niti je smio da otvorenno sarađuje sa Talijanima već se odlučio na ovakvu podlu i podmuklu izdaju koja ga nije odmah kompromitovala. Tako je od 31 ostalo svega 11 boraca od Šibenskog odreda koji su se 26 avgusta prebacili u s. Risovac i povezali sa ustaničkim snagama Grahovskog kotara.

Preživjela desetina Šibenskog odreda raspoređena je po jedinicama Drvarske brigade. Njih 6 ušlo je u sastav 2 čete bataljona „Sloboda“ kojom je komandovao Miloš Tica. Mirko Višić sa tri partizana upućen je u Grahovski odred, a Mile Ljubičić-Meho odreden je za rukovodioca radionice oružja u Drvaru. Ovi borci Šibenskog odreda hrabro su se borili rame uz rame sa ustanicima Peulja, Tičeva, Grkovca i Preodca, polažući temelje bratstvu i

³²¹ Izvještaj Ok KPH za sjevernu Dalmaciju od 8 III 1942 o izdaji Paje Popovića kaže: „... Međutim, na Promini se (odred — D. P.) mrevario sa izdajicom Pajom Popovićem (četnikom-longovcem) čitavih 8 dana kako bi ga ovaj prebacio u Drvar sa preostalim ljudima. Drug „Martin“, (Martin Polak — D. P.) premda je sumnjaо u istoga Paju, dozvolio je da ih sprovodi preko pruge i ceste kod Knina za Drvar. Na jednom mostiću, upravo kad su ljudi bili na njemu, Talijani su osuli mitraljesku vatru na njih. Jasno je da je Paja izvršio izdaju, jer je u tom času bio 200 m naprijed“ (Zbornik V/3 241, dok. 86).

jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda Bosanske Krajine i Dalmacije.³²²

Na Vodičko-zatonskom terenu, uslijed već poznatog stava partiskog rukovodstva (MK), stvar oko formiranja odreda se zaoštrila. Partiska rukovodstva nisu pristupila sprovodenju direktive, ali upornošću OK, a posebno druga Papa, odred je ipak formiran, 13 avgusta, na području s. Vodice od boraca iz sela Vodice, Zatona, Prvić Luke i Šepurina. U njegov sastav ušli su borci na koje je Partija imala jak uticaj i ilegalci koji su živjeli u blizini s. Zatona. Na dan formiranja Vodičko-zatonski odred brojao je 96 boraca.³²³ Za komandira odreda odreden je Pavle Pap-Silja. Ovim izborom htio se razbiti uticaj oportunističkih elemenata na tom sektoru, jer je odred bio brojno prilično jak i trebalo je da posluži kao jezgro za formiranje većeg i brojnijeg odreda na ovom sektoru.³²⁴

Borci odreda su bili najvećim dijelom omladinci, oduševljene pristalice borbe protiv okupatora, ali bez ikakvog borbenog iskustva i vojničkog znanja. Odred je morao da se organizaciono učvrsti, da se borci (omladinci) obuče u rukovanju oružjem i da se upoznaju sa osnovnim ci-

³²² Bio sam očeviđac velikog ugleda i ogromne ljubavi koju su gajili seljaci ovih sela prema borcima Šibenskog odreda. Nedjeli pred kraj 1942 godine kroz s. Preodac na nosilima su nosili ranjenog komandira čete Slavka Rupića. Kada su mještani doznali da je na nosilima borac koji je 13 septembra 1941 oteo iz škole dva puškomitraljeza od ustaša i njima samoprijegorno i požrtvovano branio prilaz selu od ustaških i domobranksih napada, narod je u grupama dolazio nosilima. Za par minuta nosila je opasala masa. Žene su pružale razne ponude, a u očima mnogih ljudi blistale su suze ljubavi prema svome „uči“. Narod je stajao zabrinut za sudbinu svog hrabrog puškomitraljesca. Uča je bio sretan. Devojke su preuzele od partizana nosila i onako bose sa raspletrenom kosom (kako je to običaj u ovome kraju) nosile ga sve do s. Rore.

³²³ Prema podacima iz izvještaja PK KPH za Dalmaciju od 19 IX 1941 za odred se javilo oko 140 partizana (Zbornik V/1 91, dok. 31).

³²⁴ Izjava Nikole Sekulića-Bunka o razvoju pokreta i dizanju ustanka u sjevernoj Dalmaciji (original u Arhivu CK SKH).

ljevima NOB. Na osnovu već stvorenog plana, Pavle Pap je odlučio da odred odmah prebaci najprećim putem preko Bukovice na kninsku Dinaru.

Da bi prebacivanje odreda bilo što uspješnije Okružni komitet Šibenik postavio je zadatak partiskoj organizaciji Bukovice da formira udarne grupe po svim selima i da sa njima preduzme diverzije i sabotaže na komunikaciji Knin—Benkovac, sa ciljem da se skrene pažnja neprijatelja sa pravca prebacivanja odreda na Dinaru i da se osigura prihvatanje odreda u Bukovici. Radi što uspješnijeg izvršenja ovog zadatka upućen je u Bukovicu Nikola Sekulić član OK.³²⁵ Za nepuna dva dana preko partiske organizacije javilo se preko 150 naoružanih seljaka-omladinaca, spremnih za izvršenje postavljenih zadataka.

Medutim, pokretu Vodičko-zatonskog odreda suprotstavio se opet Fabo Mršo sa grupom oportunistika. Oni su otvoreno ustali protiv odašiljanja odreda na Dinaru. Pošto su imali izvjestan uticaj na partiske organizacije u Vodicama i Zatonu, poveli su frakciju borbu unutar organizacija što se vidno odrazilo i na partiske organizacije i na organizacionu i političku čvrstinu odreda.

S obzirom na ovo, a pošto je Vodičko-zatonski odred formiran, Pavle Pap je odlučio da sa Paškom Trlajem³²⁶ ispita lično teren i proveri vezu preko Skradinske općine prema Kistanjama tj. na onom pravcu kuda je trebalo da pode odred, kako se ne bi desilo nešto nepredvideno, što bi oportunistima koristilo u njihovom radu protiv odluka OK. Oni su zanoćili u selu Vačanima, u Bratiško-vačkom Kršu. Ujutro, pri umivanju na Mikuličkom Vrelu, primijetila ih je žena Kortola Tereza, talijanska špijunka iz s. Vačani koja je bila vrlo intimna sa karabinjerima u Skradinu. Ona je odmah obavijestila karabinjere koji su pod komandom poručnika Silvija, 15 avgusta, iznenada

³²⁵ Nikola Sekulić prebacio se u zaselak Čučovo s. Kistanje. Njegova pomoć je bila dragocjena prilikom formiranja udarnih grupa u Bukovici.

³²⁶ Paško Trlaja je 30 jula pomoću eksploziva digao u zrak pumpu za hlađenje u tvornici „Dalmatiennes“ u Šibeniku i zbog toga je osuđen na smrt, ali je uspio da pobegne prije hapšenja.

opkolili i uhvatili Pavla Papa i Paška Trlaju.³²⁷ Sada je Vodičko-zatonski odred ostao bez rukovodstva. Pošto je ranije stradao Splitski i Šibenski odred, a s obzirom na hapšenje druga Papa i stanja u zatonskoj organizaciji, OK Šibenik donio je odluku da se borci odreda povrate svojim kućama a kompromitirani drugovi da pređu u ilegalnost.

Slično ostalim odredima prošao je i Primoštenski odred. Komprimitirani članovi KP i simpatizeri sa otoka Krapnja, s. Primoštena i s. Rogaznice, 4 avgusta odbjegli su od svojih kuća i po šumama između s. Perkovića i s. Grebaštica formirali logore. Od ovih boraca 12 avgusta formiran je Primoštenski odred. Za komandanta odreda određen je Pero Grubišić, dok komesara odred nije imao. Noću 13/14 avgusta odred je pokušao da se prebaci preko željezničke pruge u rejon s. Pakovo i spoji sa Šibenskim odredom. Prilikom prebacivanja preko željezničke pruge Drniš—Perković, desno od željezničke stanice Perković, Primoštenski odred naišao je na zasjedu. Uslijed jake neprijateljske vatre odred se povukao prema Šibeniku do s. Dubrave. Kako je prijetila opasnost da ga opkole Talijani, donesena je odluka 14 avgusta da se odred privremeno raspusti, naime da se borci po manjim grupama upute u svoja sela i da djeluju kao udarne grupe.³²⁸

³²⁷ Prema talijanskim podacima, hapšenje je izvršila patrola 106 mitraljeskog auto-transportnog bataljona. Paška Trlaju su prepoznali karabinjeri, jer je za njim bila izdata poternica. Za Pavla Papa nisu znali ko je, jer su njegova dokumenta glasila na ime Magdalenić Vjekoslava, lekara iz Livna, sa pasošem koji je izdala talijanska ambasada u Zagrebu. Obojicu su Talijani poslije saslušanja u toku kojega nisu ništa mogli da saznaju, strijeljali istoga dana poslije podne (Izvještaj komande kr. karabinjera Dalmacije od 16 VIII 1941 i telegram komande VI armi-skog korpusa od 16 VIII 1941 (AVII 1/4a—8 i 6/4a—1, k. 540).

³²⁸ O ovome odredu nema mnogo podataka. U izvještaju PK KPH za Dalmaciju od 19 septembra 1941, kaže se samo ovo: „Primoštenski odred od 30 partizana otišao je, ali se raspršio i vratili su se svi natrag. Koliko smo do danas obaviješteni, sastav odreda je bio vrlo slab“ (Zbornik V/1 91, dok. 31). O istoj stvari grupa Dalmatinaca u Zagrebu (rukovodioci NOB u Dalmaciji) dali su slijedeće podatke: Primoštenski NOP odred brojio je 120 ljudi, komandir istoga bio je Pero Grubišić. 13 avgusta odred je raspršen na željezničkoj pruzi kod Perkovića. Svi su se

Smrcu Pavla Papa i raspuštanjem Vodičko-zatonskog odreda završena je prva etapa u stvaranju prvih partizanskih odreda u Dalmaciji. Ona nije dala rezultate koji su se očekivali, a koji su do tog vremena postignuti u susjednim krajevima Bosne i Like. No, bez obzira na to, stvaranje prvih odreda pokazalo je da je narod Dalmacije spremna da pod rukovodstvom Partije i druga Tita pode u oružanu borbu protiv okupatora. To najbolje pokazuje uspješno izvršena mobilizacija u Splitu i Šibeniku. Popularnost i autoritet Partije među radnicima, ribarima i seljacima bila je velika. To je bio veliki politički kapital i borbeni referendum u kome su se narodne mase opre dijelile za Partiju čija su načela spojena sa interesima narodnih masa.

Ijudi vratili na Primoštenski teren i tu su ostali. Neprijateljskih dokumenata o borbama sa ovim odredom nije se našlo. Samo jedan talijanski izvještaj kojega je glavna direkcija policije poslala Guvernatoratu Dalmacije pod br. 06759 od 20 novembra kaže slijedeće: „Energičnim operacijama čišćenja uspjelo se je djelimično raspršiti bande na otoku Krapnju, u selu Primošten, početkom avgusta, dvojica su poginula u borbi sa oružanim snagama, 7 su strijeljani, nekolicina su ranjeni, a ostali optuženi i osuđeni od Prijekog suda Dalmacije“ (Zbornik V/2 352, dok. 130). O ovom odredu postoji talijanski dokumenat koji detaljnije iznosi ovaj događaj, navodeći da je odred razbijen u toku 6 i 7 avgusta. Ova činjenica je veoma značajna, pošto su Talijani dvojicu uspjeli da uhapse, saznaju izvjesne podatke, među kojima i to da će još neke grupe poći iz Primorja na Dinaru, što je svakako uticalo na pojačanje opreze a time i brže otkrivanje Splitskog, Solinskog i Šibenskog odreda. Na osnovu ovoga dokumenta, Primoštenski odred se formirao od omladinaca iz Krapnja i Primoštena. Omladinci iz Krapnja su se 4/5 VIII sa dve barke prebacili u rejon Grebašnice. O ovome je Komanda talijanskih karabinjera u Šibeniku od strane svojih špijuna blagovremeno obavještена. (5 tek u 19.30 ova komanda je izvještena iz poverljivih izvora... — tako se kaže u dokumentu.) Istoga dana karabinjerska stanica u Perkoviću je izvjestila da je na pomenutom području primjećeno oko 23.30 časova oko 40 naoružanih lica. Na osnovu toga komanda divizije „Sassari“ uputila je pojačanje u rejon Perković i duž pruge Perković—Šibenik, dok je 16 karabinjerski bataljon pristupio „čišćenju“ područja od obale do pruge. U međuvremenu grupa omladinaca iz Krapnja (oko 40 sa svega 7 pušaka) prebacila se u blizinu sela Svirčić. Tu su sačekali jednu grupu iz Primoštena (18 boraca sa 1 mitraljezom i 8 pušaka). 6-og ujutro odred je izbio pred Perković. Talijanske zasjede su ih primijetile i otvorile vatru, zbog čega se odred povukao. Već pomenute tali-

Formiranje prvih dalmatinskih odreda nije uspjelo. Razlozi su za to mnogobrojni.

U partiskim organizacijama Trogira i Zatona nalazili su se oportunisti koji su se suprotstavili oružanoj borbi. Partiska organizacija u Trogiru davala je netačne podatke o stanju i pripremama za formiranje odreda; Mjesni komitet u Sinju nije bio na potreбnoj visini pa se nije snašao u novonastaloj situaciji. U Sinjskom kotaru partiska organizacija još nije bila očišćena od oportunističkih elemenata. Pojedini članovi su se još zanosili postignutim uspjesima na posljednjim općinskim izborima (1940) na kojima su neki od njih i izabrani za vijećnike. Partiska organizacija Sinja nije shvatila da se od aprilske katastrofe, uspostave NDH i otvorene izdaje HSS mnogo štošta promijenilo. Prvi dani NDH, uticaj HSS i katoličkog svećenstva uslovili su da neupućeni i manje svjesni seljaci shvate da su se oslobođili velikosrpske tiranije. Ustaška vlast nije se bila još sasvim kompromitovala zbog čega znatan dio seljačkih masa, naročito pristalica HSS, nije ni shvatio smisao ustaškog pokreta, pa samim tim nije ni mogao sagledati njegovu suštinu.

janske snage nastavile su čišćenje. Odred se nije mogao probiti. Kasnije su Talijani pomoću špijuna pohapsili one drugove koji su se po raspушtanju odreda povukli (Izvještaj komande kraljevskih karabinjera Dalmacije br. 3/44 od 20 VIII 1941, AVII br. reg. 1/42—5, k. 540). Ovaj datum ne može se uzeti kao tačan, jer je dokument pisan 20. VIII, dakle nekoliko dana poslije događaja i to na osnovu saslušanja uhapšenika.

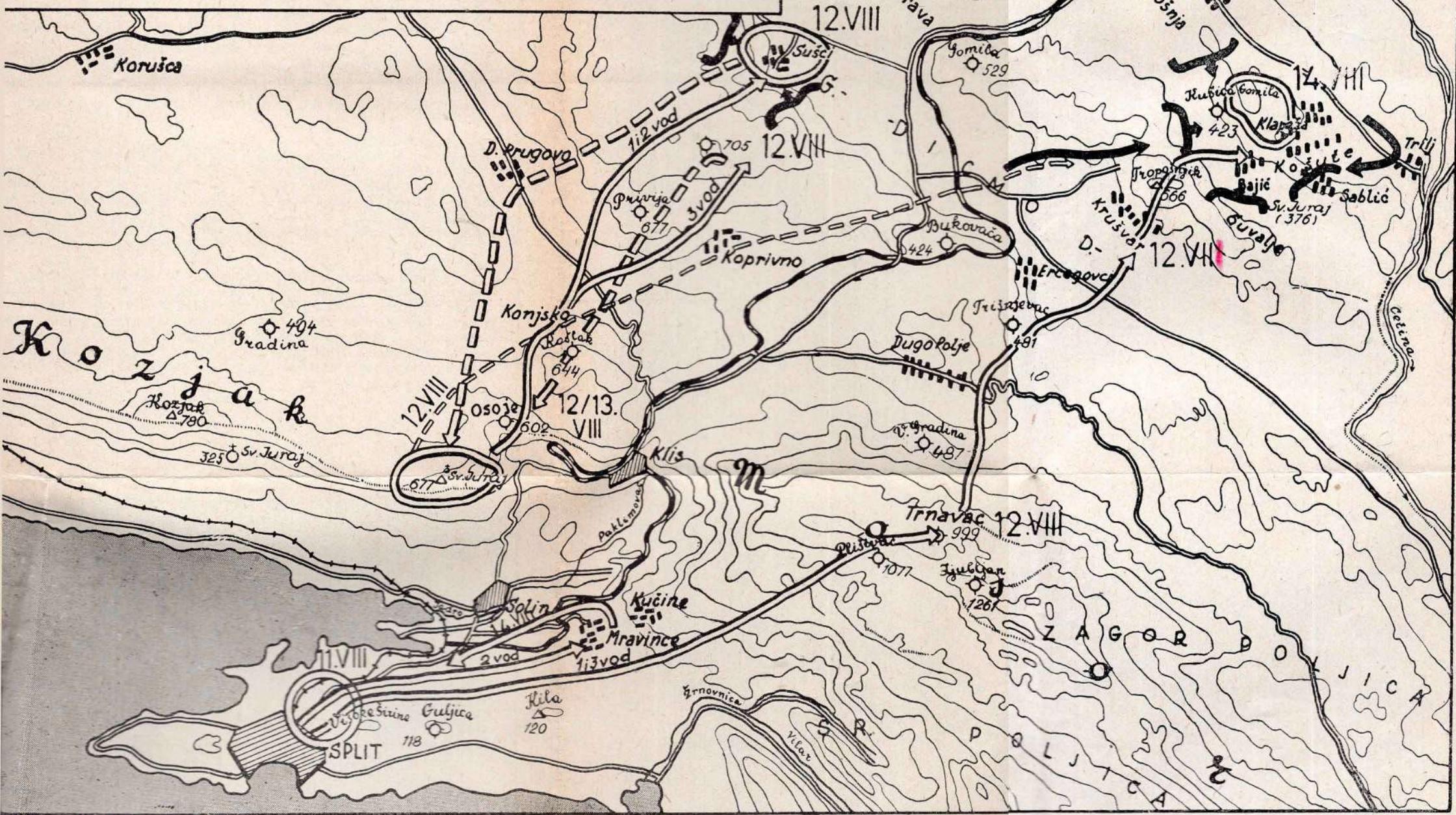
Problematičan je i datum dolaska Pavla Papa u Šibenik. Prema sačuvanim dokumentima Pavle Pap je 9 avgusta bio u Trogiru, a 10 avgusta pod imenom Magdalenić Vjekoslav, lekar iz Livna, otsjeo je u hotelu „Italia“ — soba 106 u Zadru, pa je vjerovatno istoga dana stigao u Šibenik gdje je održao sastanak sa OK. Na ovom sastanku su prvi put na području OK Šibenik primljene direktive za formiranje partizanskih odreda, te su svi dogadaji „oko formiranja Primošten skog odreda“ nastali isključivo poslije sastanka OK Šibenik iako je moguće da je i ranije na prostoru s. Grabešnica — s. Perković (u logorima) živjela grupa kompromitovanih komunista, koje talijanska dokumentacija povezuje sa pojmom odreda.

Skica 1

POKRET SPLITSKOG, SOLINSKOG I
KAŠTELANSKOG NOPO

- (○) Reon prikupljanja NOPO → Pravci povlačenja NOPO
→ Planirani pravac NOPO → Neprijateljske snage
→ Pravac kretanja NOPO

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 km

S druge strane, partiska organizacija u južnim selima Sinjske općine nije učinila gotovo ništa da raskrinka tu vlast, kao vlast najodvratnijeg terora koja služi tudinu. Agitacija u masama bila je zanemarena. Tokom 4 mjeseca postojanja ustaške vlasti ni u jednom selu nije održan politički zbor ili sijelo na kome bi se narodne mase upoznale sa političkim dogadajima i situacijom u zemlji. Za takav rad postojali su svi uslovi, a prije svega brojno jaka partiska organizacija. Svako selo imalo je svoju čeliju. Međutim partiska organizacija na južnom području Sinja bila je politički neaktivna. Nju je uspavala pobjeda na općinskim izborima u Sinju.

... Na upravi Sinjske općine od zadnjih opštinskih izbora do pred 6 mj. nalazili su se naši drugovi i svojim radom stekli povjerenje i ugled kod seljaka. Ali, uslijed slabog i oportunističkog rada Sinjske partiske organizacije, nije bio pripremljen politički teren za partizane i uopšte drugovi iz Sinja nisu pružali pomoć Splitskom odredu kako im je bilo naređeno...³²⁹

Drugovi iz Pokrajinskog komiteta nisu imali dovoljno iskustva da realnije sagledaju činjenice i zadatke koji stoje pred partiskim organizacijama. Oni su precjenili svoje snage, vjerujući da će u okupiranoj Dalmaciji za pet dana uspjeti da formiraju jake partizanske snage koje će biti sposobne za krupnija ofanzivna dejstva. CK KPH u otvorenom pismu članovima Partije u Dalmaciji o tome kaže:

Dragi drugovi! Prvi pokušaj stvaranja partizanskih odreda kod vas u mjesecu kolovozu završio je neuspjehom i teškim porazom. To je bio veliki udarac za vaše organizacije i narodno-oslobodilački pokret, udarac koji je izazvao nezdrave pojave u redovima Partije. Antipartijski i neprijateljski elementi izvan Partije nastoje da taj neuspjeh iskoriste u svoje prljave svrhe u borbi protiv Partije, protiv vašeg pokrajinskog rukovodstva i protiv narodno-oslobodilačke borbe.

Vaše se pokrajinsko rukovodstvo nije u početku snašlo i nije bilo na dovoljnoj političkoj visini. Dok su se u mnogim krajevima Hrvatske i u svim zemljama Jugoslavije formirali partizanski odredi i otpočele oružane borbe protiv neprijatelja, u vašoj pokrajini nije bilo partizana i oružanih snaga. Vaše su se organizacije bile ograničile na sabotažu, diverzije i druge niže oblike borbe. Glavni uzrok što u vašoj pokrajini nisu pravovremeno

³²⁹ Zbornik V/1 90, dok. 31.

osnivani partizanski odredi nalazi se u tome što vaš PK nije shvatio potrebu oružane borbe.

Takvo stanje kod vas izazvalo je potrebu da CK intervenira, da bi partijske organizacije i na vašem području držale korak sa razvitkom pokreta u ostalim pokrajinama i provodile partisku liniju.

CK je u kolovozu uputio pismo PK-u, u kome je obrazložio nužnost neodložnog stvaranja partizanskih odreda u Dalmaciji. Ujedno je poslao k vama i neke drugove, koji su trebali pomoći kod formiranja partizanskih odreda. Vaš PK nije pravilno stupio provođenju direktiva CK. Mjesto da izvrši neophodne političke pripreme, da širokim masama objasni potrebu osnivanja partizanskih odreda i njihove zadaće, da osigura njihovu pomoć partizanima i da prethodno izvrši sve potrebne organizacione pripreme, pa tek onda da pristupi osnivanju partizanskih odreda, PK je prihvatio avanturistički tempo i bez ikakvih političkih i organizacionih priprema otpočeo osnivati partizanske odrede. Odluka PK-a, da se za 4—5 dana iz raznih mjesta mobilizira, opremi, svrsta u odrede i pošalje na teren oko 500 partizana, pokazuje njihovo nesnalaženje, veliku lakomislenost prema tako teškom i ozbiljnog zadatku i nedovoljnu političku samostalnost. Izveštaji komisije koja je vodila istragu o toj stvari također pokazuju da se formiranju partizanskih odreda pristupilo bez najosnovnijih priprema i skrajne lakomislenosti. Pod takvim okolnostima morao je prvi pokušaj stvaranja partizanskih odreda neizbjježno završiti neuspjehom i porazom...³³⁰

Pokrajinski komitet nije pružio dovoljnu pomoć, sem partiskoj organizaciji Splita, oko priprema za oružanu borbu. Prema pismu političkog sekretara CK KPH Rada Končara od oktobra 1941 članovi Pokrajinskog komiteta

³³⁰ Zbornik V/2 24s, dok. 10. Ocjenjujući ovo pismo drug Vladimir Bakarić je 1951 godine pored ostalog napisao slijedeće: „Ovo je „Otvoreno pismo“ upućeno part. organizacijama Dalmacije tek negdje polovicom 1942 godine. PK Dalmacije je, naime, po primitku pisma odbio da ga uputi organizacijama, ne slažući se s ocjenama koje je „Operativno rukovodstvo“ u ime CK KPH dalo. Samo je OR, odmah po odašiljanju pisma, poslalo naknadno ispravke na tekst pisma, smatrajući da dane formulacije ocjena PK protuslove pozivu partiskim organizacijama da imaju povjerenja u taj isti PK, i da zato ne izražavaju pravilno ono što se htjelo reći. Zbog nekih provala PK nije ispravke primio na vrijeme i pismo je ostalo neobjavljen.

Ljeti 1942 god., u diskusiji s članovima PK, CK je ostao kod osnovne ocjene pogrešaka učinjenih tada u Dalmaciji i smatrao da PK nije imao prava odbiti objavljivanje pisma. To je PK tako shvatio da je nakon toga (tj. polovinom 1942 god.) objavio pismo, i to bez ispravaka (koje više nije imao).“ (Zbornik V/2 24, dok. 10).

nisu punih 6 mjeseci odlazili na teren, sem Andrije Božanića. Jasno je da niže partiske organizacije bez dovoljno pomoći nisu bile u stanju da uspješno pripreme formiranje prvih partizanskih odreda.

Upravo zbog toga je PK takoreći jednoglasno (sem Vicka Krstulovića) prihvatio ideju o ustanku i oslobođenju Dalmacije kroz pet dana. Ideja ustanka i vojnih operacija „široke ofanzive“ (kako se nazivala zamišljena operacija za oslobođenje Dalmacije) bila je više želja nego geslo stvoreno na realnoj ocjeni situacije.

Kada su odredi već formirani i kada su preduzeli pokret ka Dinari nije se vodilo dovoljno računa o potrebnom vremenu za marš. Splitski odred je po planu trebalo da prede put od Splita preko Mosora, Dicma i Jabuke do planine Dinare, tj. 97 km po besputnom i veoma teškom terenu, za dvije noći, a Šibenski odred je takođe za dvije noći trebalo da prede od Šibenika do Dinare. Suprotno tome, odredi su se suviše sporo kretali i to bez dobrih vodiča, jer su često određivani oni koji su malo poznavali teren (slučaj sa Solinskim odredom i 2-gim vodom Splitskog odreda), a čas polaska je često mijenjan (slučaj sa Solinskim odredom).

Udobnost marša bila je potpuno zanemarena. Borci su bili opterećeni suvišnim teretom. Većina je imala obuću nepodesnu za kretanje po dalmatinskom krasu. (Borci Splitskog odreda imali su na nogama futbalerske cipele koje im je poklonilo radničko sportsko društvo „Split“). Ishrana na maršu je slabo organizovana tako da su odredi već drugog dana ostali bez hrane. Grijesilo se i pri izboru kretanja. Naime, odredi su dobili zadatak da se kreću kroz naseljena mjesta i da u njima održavaju zborove. To je olakšalo Talijanima da tačno ustanove pravac pokreta i mjesto gdje se odredi nalaze. Te podatke znali su da iskoriste, pa su blagovremeno dovlačili nadmoćne snage i redovno uspjevali da odrede opkole, a zatim napadnu i razbiju.

Odredi su prihvatali nametnutu borbu, jer nisu umjeli da vještim manevrom izbjegnu udar nadmoćnjeg neprijatelja i sačuvaju živu silu pa su, vidjeli smo, doživjeli neuspjeh.

Vrijeme za stvaranje odreda bilo je suviše kratko. Gotovo svi su formirani u roku od dva dana. Formirani

u gradovima, odredi su imali kompletni da pređu na Dinaru. Pravilnije bi bilo, u situaciji ilegalnog rada, da su borci slati u manjim grupama preko konspirativne veze ili pojedinačno, na zborni mjesto (Dinaru). Odredi bi se tako postepeno formirali i sukcesivno rasli kao čvršće i kompaktnije oružane formacije. Postepenim nastanjem odreda, pripreme bi se lakše izvodile a to bi dalo daleko bolje rezultate. To bi se svakako odrazilo i na borbenu spremnost odreda.

Pogrešno je bilo i upućivanje svih odreda na jedno mjesto, jer je to pružalo mogućnost neprijatelju da odredima nametne frontalne borbe koje im nisu odgovarale. Da su formirani odredi ostali na svom terenu, i da su kroz diverzije, sabotaže i borbu sa okupatorom organizaciono i brojno jačali, vjerovatno je da ne bi onako prošli, već bi sigurno postigli one uspjehe kakve su postigli odredi u ostalim krajevima naše zemlje. Može se reći da je sav rad na pripremama i formiranju odreda u Dalmaciji bio dobrim dijelom pogrešno postavljen.

Navedene pogreške su većinom rezultat neiskustva i nedovoljnog shvatanja partizanskog načina ratovanja u procesu razvoja NOB.³³¹ Bilo kako bilo, prvi dalmatinski odredi su propali, a to je mnogo stajalo dalji razvoj oružane borbe u Dalmaciji. Palo je oko 100 najboljih boraca Dalmacije koje je Partija godinama odgajala. Partija je preživljavala težak udarac, pa je valjalo brzo i energično raditi na konsolidaciji partiske organizacije i na novim pripremama za ponovno stvaranje partizanskih odreda.

³³¹ Nekoliko mjeseci kasnije, u izvještaju od 19 marta 1942, pisao je Maks Baće, analizirajući neuspjeh formiranja prvih partizanskih odreda u Dalmaciji: "... Ovo je bio težak udarac za partizanski pokret u Dalmaciji. A do njega je došlo uglavnom radi ova tri razloga: 1) Radi slabe i nedovoljne političke, a iznad svega organizacione pripreme veza, puta i terena, po kojima su čete trebale kretati, kao i radi nerealnog plana koji je bio izrađen. 2) Radi prenagljenosti i nedovoljnog specifično partizanskog iskustva drugova delegata Šilje i Mirka Kovačevića ... 3) Radi neprijateljskog držanja jednog dijela seljačkih masa, koje u ono vrijeme u ovim krajevima nisu još bile izgubile sve iluzije u „hrvatsku državu“, koje [su] se jako bojale slijepo osvete srpskih četnika, a o nama nisu ništa čuli ili su nas zamjenili sa četnicima ..." (Zbornik V/3 314, dok. 107).

B. SITUACIJA U DALMACIJI POSLIJE RAZBILJANJA PRVIH ODREDA

1. ORGANIZACIONO UČVRŠĆENJE I SREDIVANJE PARTISKIH ORGANIZACIJA

Poslije neuspjelog formiranja prvih odreda, partiske organizacije izvukle su iskustvo koje će im itekako dobro doći za dalje rasplamsavanje borbe u Dalmaciji. PK je brzo uvidio potrebu stvaranja jedinstvenog narodnog fronta, oko koga bi okupio dalmatinske mase za što efikasniju borbu protiv okupatora. Organizovao je razgovore sredinom avgusta sa pretstavnicima jugoslovenskih nacionalista. Pripreme za pregovore PK je povjerio Marinu Krstuloviću, a jugoslovenski nacionalisti dr Anti Kovačiću. Pregovori su vodeni od 16—19 avgusta u ambulanti dr Kovačića. Uime PK pregovore je vodila delegacija u kojoj su bili Vicko Krstulović, Marin Krstulović i Ivan Lučić-Lapčević. Od strane nacionalista, pored dr A. Kovačića, pregovorima je prisustvovao pop Sergije Urukalo (ranije član JRZ) i dva oficira bivše jugoslovenske vojske. Pregovori su završeni bez rezultata, jer su ih nacionalisti namjerno odugovlačili, tako da će se oni nastaviti i tokom septembra, kada će konačno biti raskinut svaki dodir sa JNS koja se stavila u otvorenu službu okupatora.

Poučen neuspjelim pregovorima, PK je 20 avgusta izdao letak, nazvan „platforma“, gdje su nedvosmisleno izloženi principi na kojima Komunistička partija Dalmacije želi saradnju sa ostalim političkim strankama i grupama, a to su:

„...a) u prvome redu je dužnost naroda da se prihvati oružja, da bi sa oružjem u ruci istjerao neprijatelja. Prvi korak u oružanoj borbi jest stvaranje partizanskih odreda, kojima je zadaća uništavanje neprijateljskih vojnih formacija, skladišta, željeznica, transporta itd. Kod postojećih odreda treba uspostaviti jedinstveno rukovodstvo. Formiranje i snabdijevanje partizanskih odreda mora biti zadaća cijelog naroda u svim gradovima i selima. U krajevima gdje se vode partizanske borbe treba stvarati zajedničke odbore za pomoć partizanima. Ukoliko uslovi u

pojedinim krajevima dozvoljavju, treba da se i sav narod podigne u oružanu borbu, u opći narodni ustank protiv stranih zavojevača i njihovih slugu".³³²

Time je PK pozvao sve političke stranke u oružanu borbu jedino kroz partizanske odrede, pod jedinstvenim rukovodstvom, a to je bio najvažniji uslov saradnje. U Dalmaciji nisu postojali uslovi za transformaciju nekih drugih vojnih formacija, kao što je to bio slučaj u to vrijeme u Srbiji i Bosni, stvaranjem dobrovoljačke vojske. Skupo plaćeno iskustvo u Dalmaciji, u kojoj nije moglo biti ni govora o sveopštem narodnom ustanku u kratkom periodu. Zbog toga je trebalo, ukoliko dode do saradnje, istu učiniti dugotraјnom i odredenom na konkretnim pitanjima, pod podjednakim uslovima. Zato PK istupa pred gradanske političke partije sa zahtijevom za saradnju i na pitanjima: borbe (fizičke, ekonomске, moralne i duhovne) protiv svih oblika terora naroda; naoružanog otpora protiv rekvizicija, ubiranja poreza i drugih daća; diverzije i sabotaže, u prvom redu industrijskih postrojenja i transportnih sredstava; bojkota svih oblika duševnog zarobljavanja naroda putem filma, štampe, kazališta, radija i ostalih „kulturnih manifestacija“, koje su služile politici okupacije; razbijanja nametnutih talijanskih sindikalnih, omladinskih, privrednih, sportskih, vatrogasnih i ostalih organizacija; bojkota i sabotaže finansijske, industrijske i trgovačke talijanske politike, koja je težila ekonomskom rôstvu dalmatinske privrede i, najzad, po pitanjima stalne borbe protiv konsolidacije talijanske okupatorske vlasti u Dalmaciji.

Slično JNS, i ostale gradanske partije imale su isto držanje. Zbog toga PK nastoji raznim formama borbe da od rukovodstva gradanskih stranaka odvoji njihovo neupečeno članstvo. Čitav avgust voden i su u Splitu šrajkovi radnika i namještenika, medu kojima je naročito zapažen štrajk radnika Elektropoduzeća splitske općine i štrajk radnika brodogradilišta 13. avgusta. Na poziv MK Split u štrajku je učestvovalo cjelokupno osoblje brodo-

³³² Arhiv CK SKH, reg. br. F 1204.

gradilišta, a povod štrajku bio je nizak kurs izmjene dinara za lire.³³³

PK je bio svjestan težine udarca koji je primila partiska organizacija porazom prvih partizanskih odreda. Stoga su već 16 avgusta poduzete mjere da se ona učvrsti. U MK Split izvršene su neke organizacione izmjene; formirana su 4 rejonska komiteta mjesto ranija 2.³³⁴ Na teren Trogira upućen je sekretar PK, a u Sinj upućen je Andrija Božanić, a kasnije i organizacioni sekretar PK Ivan Amulić. Po prijemu podataka od partiskih organizacija o uzrocima propasti prvih odreda, PK je 30 avgusta održao sastanak,³³⁵ na kome je odlučeno da se u partizane, u to vrijeme, ne šalju veće skupine ljudi, tj. kompletni odredi, već da se na Dinaru odlazi pojedinačno, a kasnije prema potrebi. Zaključeno je da se umjesto pojedinih starih, učmalih rukovodilaca, postave mladi i odlučniji drugovi. Novonastala situacija na terenu zahtjevala je i druge mjere.

Na području Vodica, Zatona, Kaštela i Trogira situacija u partiskim organizacijama je bila takva da se moralo smjelo prići čišćenju redova Partije i preduzeti mjere za organizaciono učvršćenje i jačanje tih organizacija. Odlukom Okružnog komiteta Šibenik raspušten je Mjesni komitet Vodice i Zaton. U Zatonu su isključeni iz Partije Fabo Mrša i ostali oportunisti. Tako je postupljeno i u Vodicama.

Partiske organizacije na terenu Sinja pokazale su se nedorasle za zadatke koji su stajali pred njima. PK je zbog oportunističkog držanja na svome sastanku od 4 septembra raspuštil partisku organizaciju Sinja sa Mjesnim komitetom. Ovlašćen je sekretar PK Vicko Krstulović da sproveđe odluku o raspuštanju partiske organizacije i da formira novi MK Sinj. Odluka je sprovedena od 8 do 11 sep-

³³³ U vrijeme oružane borbe štrajkovi su bili nepogodna forma borbe, koje je PK sprovodio više zbog neshvatanja ostalih formi NOR, nego iz političkih razloga, karakterističnih za ovaj period „mirne“ talijanizacije anektiranog područja Dalmacije. Zbog toga je CK KPH veoma često prigovarao PK (Gizdić, 272).

³³⁴ Edo Santini, u to vrijeme sekretar MK Split (usmeni izvor).

³³⁵ Gizdić, 292.

tembra pa je u prisustvu Vicka Krstulovića 14 septembra 1941 u kući Stipe Jovančića formiran novi MK. Na saštanku su pretresana pitanja o ponovnom dizanju oružane borbe u Sinjskoj krajini i o radu u partiskoj organizaciji.

Izabran je novi Mjesni komitet (Tadija Anušić politički sekretar, Marin Bilić organizacioni sekretar, Joko Ćikara zadužen za omladinu, Jovo Stričević, Jerko Lovrić i Ivan Grubiša). Zaključeno je da se primaju u Partiju odani i provjereni ljudi i da se prekine svaka veza sa starim oportunistima.³³⁶

Uskoro su se počeli pokazivati rezultati rada. U s. Glavice formirana je partiska čelija od 5 članova. Formirane su grupe komunista u Sinju i selima Vrbica, Bračev Dolac, Bitelić, Udovčić, Dolac, Civljani i drugim. Očišćene partiske organizacije i grupe intenzivno su prišle pripremama za oružanu borbu.

Tada smo uzeli kao prvi zadatak da osiguramo sigurne veze a naročito smo se brinuli za kanal Dinara—Sinj—Split. Na tome kanalu imali smo stalne veze; u Dugo Polju Nikola i Filip Vučković, u Dicmu Mate Pavić i Ivan Perić, u Kaštelima dva brata: Masleša Jozo i Ivan. Ovim kanalom smo prebacili gotovo sve nove borce, ilegalni materijal, hranu, oružje itd. Pored ovog stalnog kanala mi smo koristili i druge veze, vezu preko vođe stroja Spire Kliškovića, koji nam je svakog dana donosio ilegalni materijal.³³⁷

Paralelno sa formiranjem MK KPH Sinj, formiran je i Mjesni komitet SKOJ-a od 7 članova. SKOJ u Sinju imao je naročito jak uticaj među srednjoškolskom omladinom koja je pod njegovim rukovodstvom vršila stalne akcije i pružala jedinstven otpor ustaškom uticaju u sinjskoj gimnaziji.

U Trogiru je septembra takođe raspušten Mjesni komitet KPH. Partija je očišćena od oportunističkih elemenata, zavedena je partiska disciplina i uspostavljena veza sa svim susjednim selima. Talijani su ovde, a i u ostalim dijelovima Dalmacije, pojačali teror. Oni su 19 avgusta

³³⁶ Ivan Grubiša i Joko Ćikara, potpukovnici JNA (usmeni izvor).

³³⁷ Pismena izjava Ivana Grubiše, preživjelog člana MK KPH za Sinj (kod autora).

sta, u tvrdavi Kamerlango u Trogiru streljali terenskog radnika Iliju Radića,³³⁸ a 3. septembra u s. Lepenici kabinjeri su ubili Božu Lučića, jednog od organizatora NOB u trogirskom kraju. Zbog pojačanog terora okupatora ponovo su prešla u ilegalnost 23 kompromitirana druga koji su živjeli u Trogirskom polju prema Divljama, u s. Seget i Marina i na brdu zvanom Karan. Po svim selima Trogirske općine do 22. septembra formirani su odbori „Narodne pomoći“ koji su razvili vrlo živu aktivnost (sakupljanje hrane, novčanih sredstava i materijala).³³⁹

2. PONOVNO FORMIRANJE I DEJSTVA UDARNIH GRUPA³⁴⁰

Poslije neuspjelog pokušaja sa prvim odredima, broj ilegalaca je svakim danom sve više rastao. Stoga je PK prvih dana mjeseca septembra, pošto nisu postojale mogućnosti da se tada ponovo pride formiranju odreda, dao u zadatku Okružnim komitetima da se od bivših članova odreda i novih ilegalaca formiraju udarne grupe. One su prema toj direktivi formirane po čitavoj Dalmaciji, a znatno su se razlikovale od udarnih grupa formiranih u julu te godine. Grupe su bile čvrsto organizovane. Borci su živjeli i zajednički se hranili u logoru koji su često mijenjali, ponekad svakog dana. Kad nisu izvodili oružane akcije djelovali su politički i izvršavali druge zadatke na terenu. Po terenu su, među odanim i provjerениm pristalicama NOR-a uspostavljene „javke“ preko kojih su prenošene vijesti, partiski materijal i oružje. Između grupa su upotrebljavane lozinke koje su se sastojale od parole i nekog vidljivog znaka. Najčešće je taj znak u gradu bio način odijevanja, novine u ruci, razni medaljoni, maramice u đžepu itd., dok je na terenu upotrebljавано oponašanje životinja, udaranje kamena o

³³⁸ Otada je ova tvrđava postala zloglasno stratište rodo-Ijuba Dalmacije.

³³⁹ Pismena izjava preživjelih rukovodilaca Trogira u Muzeju NOB u Splitu, br. 116.

³⁴⁰ Treba razlikovati ove udarne grupe od onih koje su dejstvovale do avgusta 1941., prije formiranja prvih odreda.

kamen itd. Poslije svake akcije, grupe su mijenjale logor, sklanjale se u zemunice (napr. u Solinu), ili su se razilazile u više pravaca.

Grupe su se najbrže razvijale u okolini Šibenika i Splita, što je razumljivo, jer je tamo teror okupatora bio najjači, a partiska organizacija najčvršća i najkonsolidovanija.

Intenzivnim radom partiska organizacija Šibenika uspjela je u septembru 1941 da formira dvije udarne grupe — u Zatonu i na području s. Vodice. Istoga mjeseca udarne grupe su otpočele akcije na području Zatona, Vodica i s. Srime. Otada pa gotovo do kraja rata ovaj teren nikada neće ostati bez partizana, zahvaljujući u prvom redu masovnoj podršci koju je narod ovoga kraja pružao NOB. Udarne grupe iz Zatona stalno su napadale na saobraćajne veze Zaton—Šibenik. Jednom prilikom, 5. septembra, kada su karabinjeri uhapsili dva borca ove grupe³⁴¹ i sprovodili ih, ostali borci su napali i razoružali pratnju i oslobođili drugove. U drugoj polovini septembra ova udarna grupa likvidirala je talijanskog špijuna Roka Severdiju.

Udarna grupa sa područja Vodice je 9. oktobra na cesti Zadar—Šibenik bacila bombe na automobil u kome su se nalazili fašistički funkcioneri. Dva fašista su teže ranjena, a automobil oštećen. Oko 23.30 časova 25. oktobra ova grupa je napala talijansku patrolu od 5 vojnika koja se vraćala sa osiguranja telefonskih linija Vodice—Šibenik. Ubijena su dva vojnika a jedan teže ranjen. Iste noći Talijani su prebacili jake snage iz Šibenika na sektor Vodica. One su odmah počele da terorišu narod ovog kraja. Palili su kuće i ubijali nevine ljudi po ulicama. Kako su se odnosili prema stanovništvu s. Vodica, najbolje će nam ilustrovati izvještaj komande dobровoljačke milicije za nacionalnu sigurnost guverneru Dalmacije:

³⁴¹ Gizdić, 291, navodi da je ova akcija izvedena 29. avgusta, što ne odgovara tačnosti. O tome govori talijanski izvještaj od 6. septembra 1941 po kome je karabinjerska patrola, 5. septembra, u s. Zatonu uhapsila dve osobe. Ali je patrola opkoljena od mještana i razoružana kojom prilikom su odneli dvije puške, municiju, nož i ručne bombe (AVII reg. br. 1/59—6).

Kada se patrola crnih košulja povratila u Vodice, dobila je naređenje da krene u Zaton da izvrši hapšenje četiri komunista i doveđe ih u Vodice. Tu je uhapšeno sedam lica, sa glavarom sela, koja su prevedena u Vodice radi preslušanja. Dvojica od njih pod sumnjom, bila su zadržana u tamnici.

Zatim je potpisana optužnica koja sadrži tačke optužbe za 26 lica, većim dijelom nastanjenih u Vodicama, Srimi i Zatonu i ova je optužnica prosleđena vanrednom vojnog sudu.

Jedan podoficir u sastavu patrole crnih košulja koja je upućena u Vodice — koje su se od jutra nalazile formalno u pripravnom stanju — opazio je na periferiji mjesta — na putu, komunistički znak, srp i čekić, nacrtan na zemlji. Opazivši da iz jedne obližnje kuće neko lice uhodi s prozora, naredio mu je da siđe. Budući da je taj pokušao da bježi, voda patrole pogodio ga je hitcem iz karabina. Istodobno još jedno lice pokušalo je da bježi, ali je ubijeno bodežom.

Druga sumnjiva lica koja su pokušala da bježe bila su pogodena i četvorica od tih ubijena od vojnika 52-og pješadijskog puka, čija se četa našla na ovom mjestu...

U međuvremenu druga patrola crnih košulja, određena na službi u Bilicama, u sadejstvu kr. karabinjera, iznenadila je, zapobiljala i odmah streljala jedno lice kod kojeg je nađen dinamit sakriven u kaputu i koje je pokušalo da pobegne. Još jedna patrola crnih košulja uhapsila je čovjeka u njegovoj kući koja se je nalazila petnaestak kilometara od Šibenika, gde je nađena lovačka puška koju nije prijavio. Ta ista patrola našla je u blizini dug fitilj i nešto eksploziva.

Grupa fašista iz Šibenika, vodena od inspektora Colò i od sekretara Fascia, otputovala je parobrodom u Vodice 26. ov. mj. poslije podne. Oni su zapalili oko pola tuceta kuća, dijelom u Vodicama i dijelom u Srimi, među kojima glavnu krčmu u Vodicama, gdje je nađeno dinamita, u kući seoskog glavara mesta, poznatog buntovnika. Vrativši se u Šibenik, prisiliše građanstvo, koje se je našlo na trgu u momentu spuštanja zastave, da stane i da se ne udaljava, kao što je do sada u tom momentu radilo. Pri tome su fašistima davale uspešnu pomoć crne košulje.³⁴²

Sam izvještaj dovoljno ubedljivo govori o samovolji i sadizmu Talijana prema narodu. Te noći fašisti su pučali na sve strane po opkoljenim Vodicama, na prozore i vrata kuća. Ko bi od stanovnika izvršio i najmanji pokret bio je sumnjiv. Talijani su nalazili kod pojedinaca neznatne količine dinamita i eksploziva. Međutim, pošto je ovo kraški kraj sa kamenolomima, a stanovništvo se većim dijelom bavi i ribarstvom, eksploziv je ustvari po-

³⁴² Izvještaj političko-istražnog odeljenja br. 1470/B/6 od 7 X 1941 (AVII reg. br. 26/6—1, k, 581).

treban za rad. Pored toga bilo je i takvih slučajeva gdje su fašisti podmetali eksploziv. Talijani su u jednom i u drugom slučaju prosto „konstatovali“ da su pronašli eksploziv, pa čak i ono što nisu pronašli i što nisu mogli dokazati. Sve su takve izvodili pred specijalni vojni sud koji ih je na osnovu policiskih prijava, bez dokaznog postupka, osudivao na dugogodišnju robiju ili na smrt. U Vodicama je na taj način osuđeno na smrt 14 ljudi, od kojih je dvojici uspjelo da istrgnu ruke iz okova i da pobegnu uoči strijeljanja. Ostalih 12 su 29. oktobra 1941 strijeljani.³⁴³

Udarne grupe se nisu dale zastrašiti represalijama. Grupa od šest boraca na terenu s. Bilice, 30. oktobra uveče, provalila je u kuću u kojoj je bila proslava „28. oktobra“ (dan fašističkog pohoda na Rim). Zastave, dekor, slike Musolinija i kralja Emanuela borci su skinuli i spalili.³⁴⁴

I u Bukovici se intenzivno radilo na jačanju NO pokreta, pa se po svim selima stvaraju simpatizerske grupe. Tako je grupa od 26 naoružanih ilegalaca pod rukovodstvom Jove Martića, učitelja iz Kistanja, prešla na sektor općine Ervenik i razvila živu političku aktivnost. U prvoj polovini oktobra na sektor Mjesnog komiteta Kistanje ponovo je došao Nikola Sekulić. On se preko naoružane grupe MK Kistanje povezao sa Grupom partizanskih odreda u Lici, sa kojima se dogovorio o zajedničkom dejstvu na sektoru Knina i o rušenju vijadukta Bender na pruzi Knin—Gračac. MK Kistanje primio je obavezu da do 20. septembra mobilije za ovu akciju 150 ljudi i da pripremi eksploziv. Mobilizacija ljudi izvršena je na vrijeme, ali je sa prikupljanjem eksploziva išlo daleko teže. Prikupljeno je svega 24 kg, a to je bilo nedovoljno za rušenje ovog najvećeg vijadukta u Hrvatskoj, pa se od te akcije privremeno odustalo.

U Šibeniku su formirane dvije udarne grupe. Po direktivi OK, omladinci ovih grupa Ante Baranović i Ivo Čenčulo izvršili su 11. oktobra 1941 uspješan atentat na

³⁴³ Izvještaj VI armorskog korpusa komandi 2 armije od 29 X 1941 (AVII dok. 22/6a—1, k. 541) i izvještaj komande garnizona Šibenik od 29 X 41 (dok. 25/6a—1, k. 541).

³⁴⁴ Zbornik V/1 491, dok. 218.

poznatog agenta OVR-e (talijanska državna tajna policija) Antuna Skotona. To je bio težak udarac za fašističku obaveštajnu službu, jer je Skoton do rata živio u Šibeniku i dobro poznavao situaciju i ljudе u gradu.³⁴⁵

U znak represalija Talijani su uhapsili veliki broj građana, od kojih je sutradan osudeno na smrt i strijeljano 6 omladinaca,³⁴⁶ a jedan dio osuden na duže vremenske kazne i odveden u Italiju.

Medutim, to nije spriječilo aktivnost Partije. Nekoliko dana kasnije, 27 oktobra, grupa omladinaca iz Šibenika, koja je bila kompromitirana svojim radom, dobila je zadatak od OK KPH da napusti grad i da iste večeri izvrši napad na stanicu fašističke legije kod katedrale Sv. Jakova. Predvodena Žiki Bulatom grupa je u 20.30 časova neprimjetno opkolila zgradu gradskog fašija ali pošto se u njoj nije niko nalazio akcija je odložena. Pri povratku, grupa je kod gradske tržnice naišla na kamione pune talijanskih vojnika. Bez mnogo razmišljanja izvršen je napad, o kome talijanska javna sigurnost kaže:

... U 19.40 časova desile su se dvije eksplozije ručnih bombi jugoslav. proizvodnje protiv vojnog kamiona koji je bio zaustavljen na putu koji ide oko grada, pri ulazu na tržnicu, od kojih su parčad lako ranila dva ili tri vojnika. Bile su to dvije ručne defanzivne bombe jugoslav. proizvodnje, koje su prouzrokovale velik plamen... Te dvije eksplozije nastale su u razmaku od nekoliko sekunada... Naoružane patrole odmah su reagovale. Crne košulje, pod komandom podoficira, odmah su sa kr. karab., stale da pretražuju zonu vršeći zaustavljanja i hapšenja svih sumnjivih lica.

Pretražene su sve kuće u rejonu gdje je eksplozija nastala.

Dok je milicija blokirala sve uličice koje su se stjecale na mjesto atentata, iz jedne od tih uličica pojavio se čovjek, koji se na poziv da stane dao u bijeg i tako dao povoda jednoj crnoj

³⁴⁵ Komesarijat javne sigurnosti Šibenik u svom izvještaju br. 1084 od 24 X 1941 pisao je slijedeće: „Ponovo oživljenoje aktivnosti kulmiralo je u poznatom ubistvu mladoga Scotton Antuna, koji je bio poznat zbog svojih talijanskih osjećaja. Energične mjere i odredbe vlasti odmah su obuzdale i ugušile takve ispadne. Vanredni sud započeo je da djeluje odmah nakon Scotton-ova ubistva...“ (AVII r. br. 28/4—1, k. 542).

³⁴⁶ Iste večeri, po padu mraka, omladinske grupe ispisale su parole po gradu.

košulji da interveniše i usmrti ga hicem iz karabina.³⁴⁷ Saobraćaj je obustavljen skoro za jedan čas, uz prekinuto puškaranje i prasak bombi od strane naših patrola... Zona je ponovno pretražena i uhapšeno je mnogo sumnjivih lica, oko pedesetak, među kojima su kod nekih nadene bombe i dinamit. Uzevši u obzir okolnosti pod kojima je izvršen atentat, shvatljivo je da treba pretpostaviti da je izvršen od građanskih elemenata...

Povodom tih događaja policiski čas je određen ranije, u 18 časova. Situacija je ponovno postala normalna i mirna. Opravданo se vjeruje da je to terorističko djelo imalo demonstrativni cilj remećenja javnog poretku pred 28-im oktobrom.³⁴⁸

To je bio još jednom dokaz talijanskom okupatoru da se Šibenik nije pomirio sa okupacijom, da ga na putu oružane borbe, pod rukovodstvom Partije, ne može ništa zastrašiti.³⁴⁹

Split je i dalje bio nemiran. Partiske organizacije neumorno su radile na izvodenju sabotaža i diverzija, ali ove nisu više ličile na one iz julskih dana, kada su imale pretežno politički i demonstrativni karakter. Od sabotaža i diverzija postepeno se prelazilo na obimnija dejstva, naime, na uništenje svega onoga što je služilo okupatoru. U Splitu nisu formirane grupe već su partiske organizacije, aktiv SKOJ-a ili simpatizerske grupe bili jezgro oko koga su se, za svaku konkretnu akciju, okupljali borci, što je ustvari prestavljalo udarnu grupu.

Tako su gradani Splita započeli nepoštenu borbu, borbu svim sredstvima i svim snagama, na svakom mjestu i u svako doba protiv okupatora i njegovih slugu. U toj borbi Split je ispisao jednu od najslavnijih strana svoje prošlosti. Jedinstven narod danonoćno je napadao okupatora koji je u svojim rukama imao vlast i vojnu silu. Pod udarcima naroda ginuo je i tudin, rušila su se industriska postrojenja, saobraćajna sredstva, gorjela su

³⁴⁷ Ubijen je starac Nikola Sunko.

³⁴⁸ Zbornik V/1 489 s, dok. 217.

³⁴⁹ Talijanski komesar iz Šibenika u svom izvještaju od 20 XI 1941 pisao je o stanju u Šibeniku: „Što se naročito tiče grada Šibenika, potrebno je primjetiti da je stanovništvo pomenutog grada u svojoj većini... sa neprijateljskim osjećanjem prema Italiji i fašističkom režimu...

„Ali stanovništvo se drži zakopčano i neprijateljski raspoloženo prema nama...“ (Zbornik V/2 350 s, dok. 130).

slagališta i magazini, tonuli su plovni objekti. Narod je skupo plaćao svoje uspjehe, ali ih je ipak žnjeo, pa i onda kada je iz grudi odvažnih radnika prskala krv po starodrevnim zidinama grada. Poslije svake nove bombe, poslije svakog rasturenog novog letka po splitskim „kalletama“, poslije svake ispisane parole, čak i pored karabinjerskih stanica, masovno su se radali novi borci.

Paralelno sa konsolidacijom svojih redova partiska organizacija organizovala je i sprovodila oružane akcije, diverzije i sabotaže. Udarna grupa Rejonskog komiteta „Varoš“ na vrhu Milićeve ulice, napala je 12 septembra bombama karabinjersku patrolu. Ubijen je 1 a ranjeno 7 karabinjera. Oko 11 sati, 13 avgusta, odred „crnih košulja“ opkolio je rejon „Varoš“ i u znak represalija uhapsio 38 građana, a prilikom pretresa kuća ubijen je Božo Hajduković, član KP. Sutradan, 14-og u 20.30 u blizini kasarne „Roma“ jedna udarna grupa bacila je ručne bombe na grupu vojnika koja se vraćala iz varoši. U isto vrijeme grupa omladinaca napala je vatrom iz pištolja karabinjere u Plinarskoj ulici. Poginuo je 1, a ranjen 1 karabinjer.³⁵⁰ Pet dana kasnije (19-og) u 23.30 na starom mostu u splitskoj luci došlo je do požara na magazinu br. 4. Požar su izveli i organizovali lučki radnici; izgorjela je veća količina talijanske vojne opreme.³⁵¹ Nisu ostali poštedeni ni špijuni ni konfidenti. U Botičevoj ulici je 24-og teško ranjen ozloglašeni špijun Kukoč Peterleo.

Pored partiske organizacije i SKOJ je ispunjavao postavljene zadatke. On je bio nepresušni rezervoar partijskih kadrova. Za njim je išla skoro sva radnička i srednjoškolska omladina. Po direktivama SKOJ-a organizirane su masovne sabotaže i mnogi prepadi. Fašistički list „Il popolo di Spalato“ objavio je 18 septembra 1941 vijest da će se učenicima 25 septembra podjeliti svjedočanstva, ustvari to je bila obmana da bi se srednjoškolska omladina upisala u fašističke organizacije „GIL“ i „GUF“ (Giovinezza universitaria fascista — Univerzitetska fašistička omladina).

³⁵⁰ Izvještaj komande 6 armiskog korpusa od 15 IX 41 (AVII 11/5—1, k. 451).

³⁵¹ Izvještaj komande karabinjera Split od 20 IX 41 (AVII 16/5—2, k. 541).

na). MK SKOJ-a odlučio je da pozove srednjoškolsku omladinu Splita na otpor italijanizaciji. Omladina je prihvatala poziv i, 25. septembra, grupice daka naglo su rasle pred školskom zgradom da bi se uskoro pretvorile u demonstracije, skandirajući: „Hoćemo svjedodžbe“, „Dajte nam svjedodžbe na hrvatskom jeziku“, „Nećemo italijanski jezik u školama“ itd. Po koji profesor pokušavao je da umiri dake, ali je tek tada uz nemirenje dostizalo svoj vrhunac. Orile su se parole „Dolje Fašio“, „Dolje Gil“, „Živjela Narodnooslobodilačka borba omladine“. Školske vlasti, zatvorene u gimnaziji, pozvali su faštiste da intervenišu. Omladina je pošla od gimnazije prema Narodnom kazalištu, gdje su pridolazili sa svih strana srednjotehničari, gimnazijalci, učenici trgovacke akademije i učiteljske škole. Pošto su se svi okupili održali su prvi protestni miting. Poslije mitinga orilo se iz 2.000 grla: „Hej Sloveni“, „Nije ovo zemlja talijanska“, „O Dalmacijo, ti zemljo mila“.

Intervenisala je talijanska policija ojačana eskadronima faštista. Vrata kazališta su se naglo otvorila i 15—20 karabinjera jurnulo je poput bijesnih pasa na omladinu, udarajući kundacima koga su stigli. Odredi crnih košulja opkolili su trg pred gradskim kazalištem. Uhapšeno je nekoliko stotina daka koji su prisiljavani da pozdravljaju fašistički. Omladinci i omladinke su se hrabro držali i bio je vrlo mali broj onih koji su popustili pod batinama. Nekoliko dana kasnije karabinjeri su hapsili i tukli svakog omladinka-daka koji nije nosio značku iredente.³⁵²

Ova akcija, dobro organizovana, bila je borbena smotra splitske omladine. Talijani su odgovorili novim valom terora nad omladinom. Nastala su masovna hapšenja, mrvarenja u policiji i strijeljanja omladinaca od 16—20 godina u Trogiru, Splitu, Šibeniku. Mlada, po nekad i dječja tijela, podvrgavana su groznim mukama. Na trogirskom, šibeničkom i splitskom groblju nicale su male, svježe humke bez oznake. Njih su, i pored mjera sigurnosti i represalija, obilazile noću omladinke i kitile cvijećem.

³⁵² Podaci iz lista „Naš izvještaj“ br. 7 od oktobra 1941 (Original u arhivi SK KPH) i izvještaji komande karabinjera u Splitu od 25. IX 1942 (AVII 20/5—1, k. 541).

3. DOLAZAK SEKRETARA CK KPH RADA KONČARA U DALMACIJU

U takvoj situaciji, početkom oktobra, u Split je stigao politički sekretar CK KPH Rade Končar, da rukovodi konsolidacijom partiske organizacije u Dalmaciji. On je svim svojim žarom pristupio radu na učvršćenju Partije, pružajući veliku pomoć PK. Za kratko vrijeme reorganizirao je PK, Mjesni komitet KPH za Split, PK SKOJ-a, pododbor AFŽ, sindikalnu komisiju, Odbor narodne pomoći; a organizirao je i tehniku agitpropa PK. U dva navrata prisustvovao je sastanku OK za sjevernu Dalmaciju. U Splitu je obišao rejonske komitete, a naročito se posvetio organiziranju udarnih grupa, pa je u nekoliko navrata rukovodio diverzantskim akcijama. Uz njegovu pomoć Partija se brzo oporavila od zadobivenih udaraca u avgustu.

Rade Končar bio je neumoran. „...Od dana na dan, skoro uvijek održavam po dva sastanka. Još nisam bio sloboden ni jedan jedini dan...“, pisao je on u svom izvještaju upućenom CK KPH 22. oktobra 1941.³⁵³

Na intervenciju Rada Končara PK je 5. oktobra održao sastanak na kome je zaključeno da se pruži pomoć partiskoj organizaciji na terenu. Na područje Sinja upućen je politički sekretar Vicko Krstulović, a u južni dio Dalmacije organizacioni sekretar Ivan Amulić. Član PK Neda Marović otišla je na rad u Makarsku i okolinu, a Andrija Božanić na teren MK Sinj. Predviđeno je da drug Rade Končar pruži pomoć partiskim organizacijama u Šibeniku i Vodicama, jer je na ovom terenu stanje organizacije bilo najteže. Ivan Lavčević upućen je na sektor MK Trogir.³⁵⁴ Tako su se članovi PK, prvi put od pokrajinske partiske konferencije, većinom našli na terenu, kod nižih partiskih organizacija.

Poslije sastanka PK i poduzetih mjera, prišlo se masovnijim akcijama na području Dalmacije; napadalo se na neprijatelja tamo gdje je on bio najosjetljiviji.

U Splitu su oružane akcije bile najintenzivnije. Prema zamisli Rada Končara i pod njegovim rukovodstvom, in-

³⁵³ Zbornik V/1 217, dok. 74.

³⁵⁴ Isto, 218.

tenzivno se radilo na stvaranju partizanskog odreda,³⁵⁵ koji bi živio i djelovao u samom gradu. Odred je trebao da bude sastavljen od udarnih desetina, koje bi izvodile samostalne akcije, ali po planu štaba odreda.

Prva akcija izvedena je u splitskoj luci. Na molu „Javna skladišta“ 7. oktobra zapaljen je talijanski brod „Palermo“ od 5.500 tona nosivosti. A 9. oktobra napadnut je ručnim bombama fašistički špijun Krstulović i ranjen. U brodogradilištu „Jug“ sekretar partiske čelije Nikola Aračić izvršio je 15. oktobra sabotažu na minonoscu „Orao“, stavivši u kotač minonosca izvjesnu količinu eksploziva. Uslijed eksplozije brod je potonuo.³⁵⁶ Tri dana kasnije zatrovano je vino u talijanskoj oficirskoj menzi. Ali, rezultati nisu bili naročiti, jer su se dva vojnika ranije napila, pa su u nesvijesti povezeni u bolnicu. Konstatovano je da su vojnici otrovani hlornim vapnom i čitava količina vina je uništena. MK Vis je 19. oktobra, preko svoje udarne grupe, zapalio fabriku ribljih konzervi „Mardešić“ koja je tom prilikom djelimično oštećena.

Nakon ovih akcija bačeno je nekoliko bombi na grupu Talijana. Evo šta o tome piše Rade Končar u svom izvještaju:

... Kod toga su bila četvorica ranjena. Nakon toga bačene su još dvije bombe, i među Talijanima došlo je do opće trke po gradu. Oni su počeli od straha sami bacati bombe i pucali su čitavu noć. U gradu je bila općenita pucnjava, ali ne između nas i Talijana, nego su Talijani sami, iz straha, pucali i tim pučanjem uplašili narod. Drugog jutra bacali su letke i pozivali narod na rad, i da ne nasjeda propagandi židovsko-komunističke bande... U ponedeljak navečer — što Talijani nisu očekivali — bile su bačene 4 bombe u gradu... Jedna je bila bačena na Narodnom trgu, gde je stajala jedna grupa talijanskih oficira i vojnika. Bilo je oko 7 i po sati navečer. Od te bombe bilo je ranjeno nekoliko Talijana, a nekoliko ubijeno. Tačan broj nije poznat... Nakon ove dvije bačene bombe Talijani su iz straha i osvete

³⁵⁵ U izvještaju od 22 X 1941 Končar je pisao: „... U samom Splitu formirat ćemo partizanski odred. Prilikom akcija ovih dana vidjeli smo već konture ovog partizanskog odreda, iako još nije formiran kao odred. Nadam se, da će splitski odred moći uspješno djelovati. Imamo namjeru isto provesti i u drugim većim mjestima...“ (Zbornik V/1 223, dok. 74).

³⁵⁶ Zbornik V/1 229, dok. 76.

pucali na pučanstvo, koje je prolazilo ulicama. Krivicu sada bacaju na nas terorističke bande, kako oni nas zovu. U utorak ujutro bio je centar grada blokiran od vojske, postavili su po ulicama strojnice, čuvali centar grada i vršili kućne pretrage... U utorak je izišlo saopćenje, da je promet po ulicama dozvoljen samo od 6 sati ujutro do 6 sati navečer. U srijedu izišlo je drugo saopćenje, u kojem su raspisali nagradu od 10.000—50.000 lira onome ko prijavi terorističku bandu... U srijedu su bile bačene dvije bombe u Solinu na jednu talijansku baraku. Žrtava nije bilo, ali Talijani su od straha pobjegli u susjednu kuću i do jutra se nisu usudili izići. Osim tih akcija s bombama bilo je i drugih akcija...³⁵⁷

Talijani su na ove akcije odgovarali oštrim represalijama, ali se borbeni Split nije dao zaplašiti. Pod rukovodstvom Partije rodoljubi Splita odgovorili su na represalije Talijana većim i snažnijim napadom. Bližio se 7 novembar i u Dalmaciji su partiske organizacije vršile pripreme za proslavu 24-te godišnjice Oktobarske revolucije. Štampani su i rasturani leci, pripremala se boja za ispisivanje parola, crvene zastave, drva za kresove, eksploziv za diverzije i sabotaže. Uveče 6 novembra zasjala je čitava Dalmacija. Vatre su gorjele na sve strane, po brdima, planinama i otocima.

Na dan 7 novembra izvršene su oružane akcije. U Splitu su bačene bombe na tri mjesta: kod gimnazije, u ulici Vrhmanaške i pod Marjanom na Brankovu prolazu.³⁵⁸ Akcije je izveo i Solinski odred o čemu će biti naknadno govora. Najveću akciju ručnim bombama izvela je udarna grupa u Splitu 9 novembra u 17.30 časova. O ovoj akciji Rade Končar piše:

... Zato sam u nedjelju, tj. juče, organizirao lično, zajedno sa sekretarom mjesnog komiteta, jednu akciju, koja se sastojala u tome da se razbije talijanska glazba... I zaista, našli smo tri hrabru drugu, postavili ih na određena mjesta i kada je stigla talijanska glazba, koja se sastojala od otprilike 40—50 ljudi, pale su tri bombe; jedna na čelo, jedna u sredinu i jedna otraga. Znaš, Vlado, posmatrao sam ovu sliku sa udaljenosti otprilike 100 metara; bilo je divota to gledati. Oni su stupali, a najednom su eksplodirale tri bombe. Među fašistima je nastala vika i pali su na zemlju. Pojurili su lijevo i desno zajedno sa trubama i nastala

³⁵⁷ Zbornik V/1 224 s. dok. 74.

³⁵⁸ AVII 16/5—2, k. 108.

je strašna trka; koliko ih je tu palo — ne zna se, ali su ranjene odvezli sa dva kamiona u bolnicu, natovarene kao klade; nezna se tko je bio mrtav, a tko ranjen. Tom prilikom i neki civili su ranjeni, ali nitko nije ubijen. Poslije ove akcije ljudi su govorili: „Vidiš, komunisti tuku Talijane, a ne naš narod; ako se netko nalazi u blizini Talijana, onda nitko drugi nije za to kriv; neka bježi od Talijana“. Zatim, da si video trku kroz grad; Talijani su još čitav sat iz straha pucali i bacali bombe, bježeći u dvorišta. Ja sam lično video jednog, sa crnom košuljom, kako je ležao pod nekim plotom, odbacio oružje i od straha drhtao. Da smo imali spremnih 200 naoružanih ljudi s lakoćom bismo zauzeli cijeli Split, jer su Talijani u tolikoj mjeri izgubili glavu. U onom dijelu gde su pale bombe, pohapsili su sve muškarce i odveli ih u policiju...³⁵⁹

Napad na vojnu glazbu divizije „Kačatori dele Alpi“ još više je podigao borbeni duh građana Splita. To je podiglo samopouzdanje i još više učvrstilo vjeru u vlastite snage. S druge strane, ova smjela akcija uvjerila je talijanske vojne vlasti da se tu ne radi „o prevratničkoj djelatnosti komunističkih grupa“, već da je u pitanju cje-lokupan radni narod Splita.

4. ZLOČINI OKUPATORA

Saradnici okupatora nisu imali snažnijeg političkog uticaja na narodne mase, izuzev u općinama Knin i Imotski i nekim selima u Zagori, jer su se oni odmah po dolasku Talijana kompromitovali kao najobičniji konfi-

³⁵⁹ Zbornik V/2 — 15, dok. 6.

O ovoj akciji talijanski prefekt Paolo Zerbino u izvještaju za novembar 1941 kaže:

„Politička situacija u mjesecu novembru karakteriše se pojačanom terorističkom aktivnošću, koja dostiže vrhunac smjelosti i kriminalnosti u pokolju koji je izvršen 9 novembra uveče na korzu Italija gdje su bačene tri bombe na odred vojnika, koji je pratila vojna muzika... Oko 17.30 sati, dok je jedan odred pješadije, praćen vojnom muzikom, prolazio korzom Italija na putu za komandu „Cacciatori delle Alpi“ radi „spuštanja zastave“ bačene su od nepoznatih 3 bombe sa jednog zidića pored ulice. Ranjeno je 24 vojnika, od kojih je jedan umro, a 2 su teže ranjena...“

Za vrijeme čišćenja u okolini mjesta gdje je atentat izvršen, uhapšeno je 143 osumnjičena lica...“ (Zbornik V/2 357 i 361, dok. 133).

denti. Nasuprot njima narod je ostao jedinstven i odlučan da do kraja istraje u započetoj borbi. Uprkos teroru i čestim insceniranim sudskim procesima, koji su skoro svakog dana slali u smrt desetine dalmatinskih rodoljuba, narod je pod rukovodstvom svoje Partije neustrašivo nastavio borbu protiv tudina i njegovih domaćih pomagača. Svakodnevno su se mogli čitati u Šibeniku, Benkovcu, Zadru i Splitu bijelo-crni plakati sa imenima osuđenih na smrt boraca, najboljih i najborbenijih sinova Dalmacije. Redovni talijanski sudovi bili su preopterećeni presudama nad dalmatinskim rodoljubima. Zbog toga je ukazom Guvernera Dalmacije 11. oktobra 1941 obrazovan „Vanredni sud za Dalmaciju“.³⁶⁰ Sud je konstituiran od presjednika i dva suca — svi oficiri. Funkcije tužioca vršio je oficir milicije javne sigurnosti (MVSN). Presude su bile odmah izvršne, bez ikakvog pravnog lijeka, pa je čak bilo zabranjeno primanje i razmatranje ma kakvih molbi. Nadležnost suda bila je neograničena. Istim ukazom proglašene su zločinima ma kakve aktivne ili pasivne djelatnosti protiv okupacije, kao djela nasilja, i sankcionisane kaznom smrti.

Vanredni sud za Dalmaciju postao je inkriminirana pravna institucija, jedinstvena u analima II Svjetskog rata. Masovni zločini dobili su formu pravne sankcije, isključivo zasnovane na načelima kolonijalne politike, izražene kroz fašističku doktrinu grube sile i masovnog fizičkog istrebljivanja. Od svoga konstituiranja 12. oktobra 1941, pa do kapitulacije Italije, ovaj sud izrekao je 4.917 presuda i osudio na smrt 12.319 osoba.³⁶¹

³⁶⁰ Zbornik V/1 477, dok. 210.

³⁶¹ Izvještaj Savezne komisije za zločine okupatora, sveska 5—39. Evo nekoliko podataka iz jedne od tih prvih presuda:

Pred Vanrednim sudom za Dalmaciju, obrazovanim nedavним proglašom Guvernorata, vođen je proces protiv Barbića Kuzmana (Ivanovog) i drugih 20 optuženih drugova „zbog pripadanja komunističkim udruženjima“.

Sudskom presudom kažnjeni su smrću okrivljeni: Krstulović Kaja Simeon, Viđak Santea Rudolf, Matković Pavla Davor, Ferderber Eduarda Eduard, Golem Natala Matija, Santini Simeona Maksimilijan (u bjekstvu), Barać Josipa Milivoje (u bjekstvu), Ajnspliler Josipa Milorad (u bjekstvu), Barić Ernesta Ivan, Senjanović Pavla German (u bjekstvu), Doležal Jovana Adolf (u bjekstvu).

Osuđeni su na robiju: Pavel Josipa Ranko, Dumačić Petra Anton, Levi Masinov Josip (u bjekstvu), Jung Maseova Klara

Pripadnike radničke i srednjoškolske omladine Tali-jani su hapsili i dijelom strijeljali u znak represalije. Držanje osuđenih pred fašističkim sudom vrijedno je svakog divljenja. Ono je novim borcima služilo za primjer kako se umire za slobodu svoga naroda. To je bio potstrek za nove napore u borbi protiv tudina. To su morali da priznaju i talijanski vlastodršci. U izvještaju Vanrednog suda za Dalmaciju od 20. oktobra 1941. stoji:

... Osuđenici, koji su za pretresa imali pasivno držanje, pretvaraјуći se kao da ne znaju talijanski jezik i tvrdeći da nikada nisu pripadali komunističkoj partiji niti da su kada slijedili nauku, te da se među sobom ne poznaju, saslušali su čintanje presude s očitim i razmetljivim cinizmom i zatim, nakon što su izjavili na tatalijanskem jeziku svoje želje okrivljenim drugovima koji su osuđeni kaznom zatvora, izmijenili su među sobom tople pozdrave bez ikakva uzbuđenja.

Prilikom prevoza na mjesto izvršenja smrtne kazne započeše da pjevaju internacionalu, ali su učutkani energičnom i brzom intervencijom karabinjera koji su bili u pratnji, bilo što su kamioni u kojima su bili prolazili pored stanovnika u gradovima, bilo zbog shvatljivih razloga moralnog reda. To pjevanje ponovo se je u celiji kule u Trogiru, gdje su splitski osuđenici u prvom momentu držani da zatim budu izvedeni jedan po jedan pred vod za strijeljanje.

Jedan od šibeničkih osuđenika, silazeći iz kamiona, kad je opazio sekretara mjesnog borbenog Faša, upravio mu je riječi: „danас meni, sutra tebi“.

Svi su, osim jednoga od šestorice iz Šibenika i četvorice od dvanaestorice iz Splita, prezirno odbili posljedne vjerske utjehe grdeći kapelane koji su htjeli da im ih pruže.

(u bjekstvu), — svi po 20 godina; Volačević Aleksija Aleksije 15 godina, Čulić Stevana Vladimir 15 godina, Draganić Matije Stevan 10 godina, Buj Vladimira Vladimir 5 godina, Aleksejev Aleksandra Dušan i Barbić Ivana Kuzman 3 godine (Zbornik V/1 473, dok. 206).

U drugom izvještaju prefekt Zerbino kaže:

„U izvršenju jučerašnje naredbe Guvernorata, jutros 14. ov. mj. Vanredni Sud za Dalmaciju osudio je 35 lica odgovornih zbog organizovanja komunista i pripadnosti komunističkom udruženju, među kojima su nad 26 uhapšenih i 9 koji se kriju izrečene slijedeće kazne: smrtna kazna nad 19 optuženih, od kojih je 12 uhapšenih, a 7 se krije; razne kazne od 3 do 20 godina zatvora nad 15 optuženih. Samo jedan okrivljenik bio je oslobođen radi nedovoljnih dokaza. Smrtna kazna protiv 12-orice osuđenih na smrt izvršena je danas poslije podne“ (Zbornik V/1 474, dok. 207).

Pred vodom za striljanje, oni koji su imali slobodne ruke izmijeniše komunistički pozdrav pružajući ruku stisnutom pesnicom i svi su klicali, sve dok ih plotuni nisu oborili: „Živio komunizam, živio Lenjin... smrt Musoliniju, smrt Hitleru.³⁶²

Ovakvo držanje je uslovila vjera u borbu za pravednu stvar. Velikih junaka nesumnjivo je puna naša istorija, ali ovakav masovan heroizam karakterističan je u NOR-u. Herojska tradicija zakonom vremena opet se ponovila. Junaci NOR-a stali su rame uz rame sa legendarnim hajducima, uskocima i mučenicima sa galija, spremni da daju sve za dobro svoje domovine, žrtvujući se za slobodu svoga naroda.

U 1941 godini veći dio strijeljanja vršen je u tvrdavi Kamerlango u Trogiru.³⁶³

5. HAPŠENJE RADA KONČARA

Mjesec dana borbe i rada partiske organizacije u Dalmaciji obilježen je daljom konsolidacijom Partije. Po povratku Vicka Krstulovića i ostalih članova sa terena 12 novembra održan je sastanak PK. Konstatovano je da se situacija u Dalmaciji povoljno razvija, ali je potrebno da se i dalje pruža pomoć organizacijama na terenu. Odlučeno je da se kao pomoć nižim partiskim organizacijama upute drugovi: Mate Bilobrk i Pjero Grubišić u Dubrovnik, Edo Santini i Veljko Maskareli na Dīnaru, Kajo Barišić i Nikola Repanić na trogirski teren, Ante Jonić i Bruno Ivanić na teren Knina.

³⁶² Zbornik V/1 478, dok. 210.

³⁶³ Stara turska građevina bila je svjedok još jednog teškog stradanja našeg naroda koje će se prenositi sa pokoljenja na pokoljenje i opominjati da nijedna žrtva nije dovoljno velika za slobodu. Te zidine su svjedoci sudbine naših predaka koji su za slobodu svoga naroda umirali nekoliko stoljeća isto kao i sada, uz uzvike „Smrt okupatoru“!

Teško je naći narod sa takvom istoriskom prošlošću gdje je masovna pojava heroizma nerazdvojeno vezana sa gostoprимstvom i miroljubivošću. Ali, kada tuđin hoće da oduzme narodu ono što mu je najdraže — slobodu, postaje nemilosrdan, pravičan i neumoljiv.

✓ Rade Končar pošao je 14 novembra 1941 u Šibenik da bi se upoznao sa tamošnjim stanjem i pružio pomoć partiskoj organizaciji Zatona i Vodica u borbi protiv opor-tunista. U Šibeniku i Zatonu ostao je do 17 novembra, kada se oko 14 časova vratio u Split. U Splitu se susreo sa Vickom Krstulovićem i drugim partiskim rukovodiocima iz grada sa kojima se zadržao izvjesno vrijeme. U 17 časova pošao je u svoj stan u ulici Vrhmanoške, jer se približavao policiski čas.

U Splitu su tih dana Talijani pojačali teror. Premlaćivali su i ubijali ljudi na ulici, pretresali cijele četvrti grada i vršili racije.³⁶⁴ Ovim mjerama otežan je bio boravak članova KP koji su ilegalno živjeli i radili u Splitu.³⁶⁵

Te večeri, 17 novembra, talijanski agenti zajedno sa pripadnicima crnih košulja vršili su pretres rejona u kojem je stanovaao Rade Končar. Upali su u njegov stan i legitimisali ga. Pošto im je legitimacija bila sumnjava htjeli su da ga uhapse. On je bez oklijevanja skočio sa drugog sprata na ulicu. To je bio jedini izlaz pošto je kuća bila puna agenata, a pred kućom i na ulici straže. Končar je potrčao kroz Istarsku i Vrazovu ulicu prema stanu Marije Cecić³⁶⁶ koja je bila sa njim na partiskoj vezi. Dok je bježao fašisti su trčali za njim i neprestano pucali. Vrata od kuće u koju je trebao da uđe bila su zatvorena, jer je policiski čas već otpočeо. Pri preskakanju jednog zida ranjen je u koleno, te su ga agenti sustigli. Bacili su se na njega kao hijene i počeli ga tući onako ranjenog. Zatim su ga dograbili i vukli opustjelim i nijemim ulicama Splita. U zatvoru su pristupili saslušanju uz strahovito mučenje. Tukli su ga neprestano, sipali mu sol u otvorene rane, mučili ga na najzverskiji način, ali od njega ništa nisu saznali.³⁶⁷

PK za Dalmaciju odmah je poduzeo mjere za oslobođenje Končara. Sutradan po hapšenju, kod Končara u

³⁶⁴ Od kraja oktobra do sredine novembra uhapsili su oko 500 ljudi iz Splita.

³⁶⁵ Zbornik V/2 45, dok. 19.

³⁶⁶ Marija Cecić tada član Mjesnog komiteta KPH Split.

³⁶⁷ Zbornik V/2 42, dok. 19.

bolnici (Talijani su ga u međuvremenu prebacili u bolnicu) došao je jedan član MK i upoznao ga sa namjera ma PK, ali je teškoća bila u tome što je Končareva noga bila u gipsu.

Fašisti su nastavili sa saslušanjem i mučenjem i u bolnici, pa je Končar ponovo skočio sa drugog sprata bolnice. O tome jedan talijanski izvještaj navodi:

22 novembra. Takozvani Reić Ivan (tako je bio prijavljen R. Končar u Splitu i na to ime mu je glasila legitimacija — D. P.), radnik, uhapšen nekoliko dana ranije u Splitu, osumnjičen za antinacionalnu političku aktivnost, koji leži u bolnici br. 48, prevarivši vojnika — bolničara na straži, bacio se sa prozora drugog kata, zadobivši teške povrede. Sada se nalazi izvan opasnosti. Pošto prema sadašnjem stanju istrage proizilazi da se radi o aktivnosti koja interesira vojnu policiju, sporazumno sa Vojnom pomorskom komandom Dalmacije, istragu će nastaviti centar kontrašpijunaže radi potrebnog jedinstvenog postupka u istrazi³⁶⁸

Tako je Končar predat u ruke još većih zločinaca. Opet su počeli dani neprekidnog mučenja i to sve do 22 maja 1942, kada je strijeljan u Šibeniku.³⁶⁹ Ali pored svega toga fašisti nisu mogli saznati ništa iz usta Rada Končara. PK za Dalmaciju stalno je radio, na razne načine, da ga osloboди, ali bez uspjeha, jer su ga talijanski fašisti od prvoga dana dobro čuvali u bolnici u čijoj se jednoj polovini nalazila kasarna.

Hapšenje Rada Končara pretstavljaljalo je težak udarac za Partiju uopšte, a partiskoj organizaciji Dalmacije to je

³⁶⁸ Zbornik V/2 362, dok. 133. I navedeni izvještaj PK KPH kaže: „Danas, tj. poslije podne, saznali smo da su... premjestili istog (misli se na R. Končara — D. P.) u vojnu bolnicu. Tu je ponovo, sa nogama u gipsu, skočio sa II kata, oko 10 m visine i izgleda da nije zadobio novih težih povreda. Ponovo je u vojnoj bolnici. Nastojimo da ga iz te bolnice izvučemo iako su uslovi mnogo teži...“ (Zbornik V/2 48, dok. 19).

³⁶⁹ O suđenju i streljanju Rada Končara i još nekih drugova maja 1942, donosimo u glavi ove knjige koja govori o sjevernoj Dalmaciji.

palo još teže, pošto je baš na radu u Dalmaciji, pri rešavanju krupnih zadataka pred kojima je stajala partiska organizacija, pao u ruke fašističkih zlikovaca.

*

U periodu od tri mjeseca partiska organizacija se oporavila od udarca zadobijenog prilikom propasti prvih dalmatinskih odreda. Koncem novembra, uz neposrednu pomoć PK, formiran je novi MK za Knin, uz koji je bila vezana partiska organizacija u Vrlici. U Solinu je 22 novembra formiran Kotarski komitet koji je zahvatio područje Solina, Kaštela, Trogira, Muća i Dugopolja. Dva dana kasnije, 24-og održano je u s. Grabovcu prvo savjetovanje partiske organizacije Imotskog kotara. Na ovom savjetovanju formiran je MK Imotski. Učvrstila se i partiska organizacija SKOJ-a. Formiran je komitet SKOJ-a uz svaki odgovarajući komitet partije. Koncem novembra organizacija SKOJ-a u Dalmaciji brojala je 5.900 članova.

U ovom periodu oštro se diferencirala politika okupatora, koju su pomagali domaća reakcija, rukovodstvo bivših političkih partija i kler. Pretstavnici JNS, JRZ i HSS na nekoliko sastanaka od 22 avgusta do 16 septembra, koje je vješto vodio prefekt Splita Paolo Zerbino, pristali su na saradnju sa talijanskim vlastima bez ikakvih političkih koncesija. Sličan potez učinilo je 8 novembra i najviše katoličko svešteničko rukovodstvo, biskupi splitski (Bomfačić) i šibenski (Mileta). Oni su ponudili pomoć prefectu Zerbinu, da preko „pastirskog pisma“ i „svete propovijedi“ pozovu narod na poslušnost i borbu protiv komunista. Tako se, koncem novembra, čitava reakcija našla ujedinjena u borbi protiv NOP. Ipak je borba naroda Dalmacije i dalje ostala jedinstvena. Škole su bile zatvorene, fabrike prazne, a fašističke organizacije ograničene na mali broj svojih saradnika. Rasle su represalije i prisilna italijanizacija našeg življa: 20 novembra dovedeno je u Dalmaciju 146 talijanskih učitelja, a 29-og, zbog sveopćeg narodnog bojkota, prestao je izlaziti u splitskom izdanju, dnevnik „San Marco“. Nemoć okupatora

priznaje i Zerbino u izvještaju od novembra 1941., gdje kaže da je policiski čas prebačen od 18 na 17 časova i da je pored ostalog, izvršio „stotinak hapšenja, odvodeći lica svih kategorija.“³⁷⁰

Ali se Dalmacija nije mogla umiriti. Partija je učvrstila i proširila organizacijsku strukturu i svim silama prešla na stvaranje i jačanje postojećih partizanskih odreda. PK i niži partiski organi, poučeni dogadjajima u avgustu, prišli su stvaranju novih odreda oprezno i planski, poslije temeljnih priprema.

V

PARTIZANSKE JEDINICE U SREDNJOJ DALMACIJI

(oktobar 1941 — jun 1942)

1. PARTIZANSKA GRUPA NA VJEŠTIĆA GORI

Uporedo sa učvršćenjem partiskih organizacija, formiranjem udarnih grupa i širim političkim radom, PK KPH je u septembru poduzeo mjere za formiranje novih partizanskih odreda. Na ovom radu mnogo su doprinijeli članovi KP koji su se borili u Španskom gradanskom ratu na strani republikanske Španije — španski dobrovoljci. Već početkom septembra CK KPH je uputio u Split jednu grupu „Španaca“ u kojoj su se nalazili Maks Baće, Božo Bilić-Marijan, Paško Mrduljaš, Ante Miać, Ciro Buble, Konrad Lalić i drugi. U drugoj grupi došli su Duje Bašić iz Prugova, Ivan Polar iz Livna i Ivan Šiška iz s. Ploče, općine Livno. PK je španske dobrovoljce uputio na teren kao pomoć partiskoj organizaciji. Marijan Bilić je upućen u Sinjsku krajinu gdje je uskoro postao organizacioni sekretar MK Sinj. Maks Baće je zadržan na radu u PK zbog čega je jedno vrijeme živio ilegalno u Splitu. Druga grupa upućena je u Sinj i Livno: Dujo Bašić prebacio se 22. septembra vozom iz Splita u Sinj gdje se povezao sa Maks Baćom koga je PK uputio da preko tamošnje organizacije radi na ponovnom formiranju odreda. Ivan Polar i Ivan Šiška su sutradan, 23. septembra, upućeni preko Sinja u Livno, ali su uhapšeni odmah po dolasku u Livno.³⁷¹

³⁷¹ Ivan Šiška je strijeljan 28. septembra u Livnu.

Međutim, Duje Bašić se povezao u Sinju sa Maksom Baće i 24. septembra dobili su vezu od Dušana Stojića kod s. Panja. Odatle su odmah krenuli za s. Vrdovo na Ka-

Ivan Lavčević-Lučić, zadužen u PK za stvaranje partizanskih odreda. Strijeljan od Talijana 23 decembra 1942 u Splitu; narodni heroj

mešnici. Po dolasku u Vrdovo, u stajama Bračulja zatekli su desetak naoružanih seljaka izbjeglih od terora sinjskih ustaša. Ovi seljaci su bili naoružani i uglavnom su pripadali rasformiranom Sinjskom odredu.

Sutradan po dolasku Duje Bašića i Maksu Baće oružnici su uputili jednu svoju patrolu iz postaje s. Panj u s. Vrdovo da izvrši „uvidaj“ o političkom držanju tamošnjih seljaka. Pored toga dat im je zadatak da uhapse uglednog seljaka Ivana Bračulja. Oružnici su 25. septembra izjutra stigli do Dapića staja. O tome su obaviješteni Ivan i Petar Bračulj, Maks Baće i Dujo Bašić. Oni su se odmah uputili prema mjestu gdje su se nalazili oružnici, opkolili ih i pozvali na predaju. Međutim, na poziv je odgovoren vatom. Tada je Petar Bračulj otvorio vatru iz puškomitrailjeza. Nakon kratkog puškaranja oba žandarma su ubijena.³⁷²

Poslije ove akcije od izbjeglih seljaka iz zaseoka Đapići i Bračulji formirana je grupa od 12—15 partizana, naoružana puškomitrailjezom i puškama.³⁷³ Njoj se odmah priključilo oko 20 seljaka, poslije čega je grupa prešla na izvođenje manjih akcija, kidanje tt linija i rušenje stubova.

Poslije ovog događaja Maks Baće je iz s. Vrdova pošao u Drvar gdje se povezao sa tamošnjim rukovodstvom ustanka.³⁷⁴ Ovo je bila prva veza partizana Dalmacije sa partizanima Bosanske Krajine.

Dva-tri dana kasnije grupa pod komandom Duje Bašića pošla je u Prološku Dragu gdje je presjekla 10—15 telegrafskih stubova i prekinula tt linije Livno—Sinj. Po povratku u logor 30. septembra zatečeni su Tadija Anušić i Vojin Zirojević koje je uputio PK da pomognu i ubrzaju

³⁷² Gizdić (str. 307) navodi da se ovaj događaj odigrao oko 10. septembra, što je vjerovatno netačno. O tome Marks Baće kaže: „25. septembra stigao je taj drug (misli se na Duju Bašića — D. P.) na teren. Tada, istoga dana, došla su tamо i dva žandarma iz susjedne stanice da popišu tko se to „odmaknuo“ u planinu. Obojica su uhvaćeni i ubijeni. **Spominjemo taj datum i taj detalj, jer možemo reći da je to dan rođenja partizanskih odreda u Dalmaciji**“ (podvukao — D. P.). Zbornik V/3 315, dok. 107. Velika župa Cetina u izvještaju od 10 X 1941 o ovom događaju piše: „... 25. rujna, grupa odmetnika grko-istočne vjere iz s. Bitelića, ubila je prilikom uredovanja u popisu odmetnika i njihovih saradnika, sledeće oružnike Josipa Tomina Zelića i Juru Nikolina Domića“ (AVII, reg. 41/9—2, k. 107).

³⁷³ Usmena kazivanja Duje Bašića i Ivana Bračulja.

³⁷⁴ Zbornik V/3 dok. 107.

formiranje partizanskih jedinica u srednjoj Dalmaciji. Oni su održali kratak sastanak sa borcima grupe kojoj je dat zadatak da pode u planinu Rujan i da razoruža seosku miliciju koja je vršila stalne ispadne u sela Livanjskog Polja.

Dok se grupa približavala Rujnu dva talijanska bataljona divizije „Bergamo“, jedan sa pravca Vaganj—Prolog i drugi od Sinja, izvršili su koncentričan napad na s. Vrdovo. Cilj je bio odmazda nad narodom ovog kraja i uništenje partizanske grupe. Poslije opreznog nastupanja, obje kolone su izbile oko 10 časova poviše Bulovića staja u logor grupe. Zapalili su veći dio staja, a u logoru su pronašli nešto oružja i jedan puškomitrailjez.

Poslije talijanskog napada na s. Vrdovo partizani su premjestili svoj logor u staje na Vještića Gori kod kuće Marije Katić. Sa Vještića Gore partizanska grupa najčešće je silazila u sela Bračev Dolac i Koljane. U ovim selima ona se čvrsto povezala sa narodom, što je bio osnovni uslov daljem uspjehu oružane borbe u ovom kraju.

Početkom oktobra došao je na Vještića Goru Vicko Krstulović i održao sastanak sa svim partizanima, a sa članovima partije i posebno. Diskutovalo se o zadacima partizana. Došlo se do zaključka da su sela na padinama Dinare od velike važnosti za dalji razvoj pokreta na cijelom ovom području. Partizani i članovi Partije na terenu dobili su zadatke da još snažnije razviju politički rad.

Partizanska grupa sa Vještića Gore vršila je i manje oružane akcije. Tako je polovinom novembra izvršen napad na selo Podi poviše Hana i tom prilikom ponovo su prekinute tt linije.

2. DINARSKI NOP ODRED

Zahvaljujući političkom radu u narodu i stalnoj pomoći partiske organizacije Splita, Solina i Sinja, u partizansku grupu na Vještića Gori pristizali su novi borci. Sedmog novembra 1941 Martin Papo doveo je 7 boraca iz Splita, a sredinom novembra stigla su 4 omladinca iz Sinja i desetak novih boraca iz sela oko Dinare. Partizanska grupa porasla je na 41 borca od kojih je 24 no-

vembra 1941 formiran Dinarski NOP odred. Dužnost komandanta odreda preuzeo je Maks Baće, a politički komesar nije postavljen. Predvideno je da Štab odreda bude u s. Vrdovu.

... Odred je kroz to vrijeme postao poznat i rado primljen po svim selima između Sinja i Vrlike. Članovi PK u toj okolini radili su da odredu nađu veze, dadu pomoć itd. Srpska neka sela, ovo je mješani kraj, dočekali su odred kao svoje spasioce. U selima se narod počeo sastajati na dogovore i nastalo je masovno prijavljivanje u odred. Na poziv rukovodstva odreda, iz jednog sela — Otišić — prijavilo se preko 100 ljudi za akciju. Nisu ni sačekali naredbu nego su sišli na cestu Sinj—Vrlika i sasjekli telegrafsko-telefonske stubove i žice na dužini od 2 km. Poslije ove i sličnih akcija Talijani su poslali na naš odred vojsku od više hiljada vojnika sa raznih strana, a protiv sela kaznene ekspedicije fašističkih crnih košulja. Naš se odred povukao u Bosnu, a vojnici su se vratili nakon što su popalili neke kuće i staje... Hapšenja i paljenja kuća nastavila su se (od strane Talijana — D. P.) još po nekim selima...³⁷⁵

Stalni porast, ugled i politički uticaj odreda u ovome kraju stvorili su uslove da se još smjelije pride bržem razvoju oružane borbe na području Dinare i Svilaje, kao bazama budućih partizanskih jedinica. Trebalo je obuhvatiti što više sela, odnosno što veću teritoriju, i razviti što intenzivniji rad, jer je pred terorom ustaša izbjeglo mnoštvo naroda, najvećim dijelom Srba seljaka, i sakrивao se po brdima i šumama. Međutim, zbog svog malog brojnog stanja, odred to nije mogao uspješno uraditi, pa je odlučeno da se podijeli na grupe. Sredinom decembra (12—14-og) odred je podijeljen na tri grupe (Vještica Gora, Svilaja i Kamešnica). Podjela odreda i upućivanje grupa na druga područja bilo je potrebno i zbog poteškoća oko ishrane na ovom području. Štab Dalmatinskog odreda u svom izvještaju GŠ Hrvatske kaže:

³⁷⁵ Zbornik V/3 316, dok. 107. Štab Dalmatinskog odreda nije imao veze sa Glavnim štabom Hrvatske sve do marta 1942. U martu veza je uspostavljena preko OK KPH za Šibenik i tada je Štab Dalmatinskog NOPO poslao svoj prvi izvještaj u kome je izneo stanje i uspjehe partizanskih borbi u srednjoj Dalmaciji od septembra 1941 do pisanja izvještaja. Zato je taj datum na dokumentima nešto kasnijeg perioda.

... Pitanje ishrane postalo je teško. Tada smo odlučili na nešto riskantno. Razbili smo četicu (misli se na odred — D. P.) na tri grupe po 13 ljudi. Jednu smo grupu ostavili na istom mjestu, drugu smo prebacili na Svilaju, a treću na Kamešnicu. Svaka od njih je dobila zadatak da, osim vojnog i političkog rada, poveća svoj broj na 40—60. Bilo je to prvo sjemenje koje smo posijali, ne bi li se iz ovih malih jezgra razvile snažne čete, ne bi li se od jedne četice razvili u bataljon. Mi smo ovim grupicama dali svu moguću pomoć: veze, nešto malo novaca itd. No sve je to bilo premalo... Ipak se koračalo napred...³⁷⁶

Dalji tok dogadaja potvrđiće opravdanost ovih mjera ne samo brojnim porastom grupa, već i uspostavljanjem veza sa okolnim odredima.

3. DALMATINSKO-DINARSKI NOP ODRED

Neposredno poslije podjele Dinarskog NOP odreda na grupe, grupe su pošle na svoja područja. Grupa upućena na Kamešnicu (Kamešnička) brojala je 14 boraca. Komandir je bio Ivan Bračulj. Dobila je zadatak da dejstvuje na komunikaciji Sinj—Livno i Sinj—Trilj. Pod Kamešnicom se nalaze istočna sela Sinjske općine, pa je četa imala da se što čvršće poveže sa narodnim masama toga kraja.

Grupa koja je upućena na Svilaju (Svilajska) brojala je 13 boraca. Komandir je bio Duje Bašić. Iznad s. Otišića grupa je formirala svoj logor u planinskim stajama na Svilaji. Grupa je dobila zadatak da dejstvuje na prostoru Sinj—Vrlika—Knin, ka Drnišu i Petrovu Polju, i na jug prema Dalmatinskoj-Zagori u pravcu s. Muća.

Treća grupa (Dinarska, 13 boraca) ostala je na Dinalj. Komandir je bio Petar Bračulj. Ona je dobila zadatak da dejstvuje na području na kome je ranije dejstvovao Dinarski odred.

Grupe su odmah dobile naziv četa, jer se pretpostavljalo da će prilivom novih boraca to stvarno i postati. One su bile potpuno samostalne u pogledu vojničkog i političkog rada. Osnovni njihov zadatak bio je da prepadima i zasjedama napadaju neprijatelja i da stalno vrše

³⁷⁶ Zbornik V/3 317, dok. 107.

sabotaže, diverzije i razne druge akcije. Izbor zadataka i način dejstva ovih četa odgovarao je stepenu razvoja dalmatinskih odreda. O tome je Štab odreda pisao GŠ Hrvatske:³⁷⁷

... Naše akcije dižu se na sve jaču i višu formu. Odlučujuće smatramo pri tome da se naši odredi razvijaju u pravom partizanskom smislu, u smislu stalnog i aktivnog ometanja i napadaja na neprijatelja uprkos tome što su u Dalmaciji okupatorske snage jake i skoncentrisane. Talijanski transporti nisu sigurni po ovom teritoriju, a talijanske vlasti čitave krajeve srednje Dalmacije, Bukovicu i Livno smatraju pobunjenicima. Mogli ste opaziti, da smo naročito dali snage na napad i likvidaciju žand. stanica. One su danas glavni nosioci ustaške vlasti na selu. Sa njihovom likvidacijom takoreći nestaje ustaške vlasti, a i Talijani se obezglavljuju, jer nestaje sprovodnika tumača itd. Sa likvidacijom žandarmeriskih stanica mi želimo da počnemo „čistiti“ pojedini kraj i da se malo približimo najvišoj formi partizanske borbe, stvaranju oslobođenog kraja ...

Stalnim napadima na manje i slabije snage neprijatelja, na žandarmeriske stanice, transporte, manje odrede vojnika, diverzije na komunikacije, brojno slabe partizanske snage preuzele su inicijativu, a to je bio važan faktor za razvoj NOB-e. Svaka ma i manja borba, diverzija ili sabotaža, uslovila je priliv novih boraca. Po načinu dejstva (samostalni manji napadi, sabotaže i diverzije) i ostalim zadacima koje su izvršavale (pridobijanje novih boraca, politički rad u narodu, čišćenje sela, borba protiv neprijatejskog uticaja i špijuna) čete su ustvari rješavale sve zadatke koje su izvršavali odredi u ostalim našim krajevima.³⁷⁸

Poslije formiranja četa ukazala se potreba za jednim višim štabom koji bi rukovodio i objedinjavao njihova dejstva, pomagao pri formiranju novih jedinica i pružao stalnu pomoć nižim komandama. Zato je PK KPH za Dalmaciju u decembru³⁷⁹ imenovao privremeni Štab Dalmatinskog odreda. On je zamišljen kao štab nad svim partizanskim jedinicama u Dalmaciji. Za Komandanta od-

³⁷⁷ Zbornik V/3 321, dok. 107.

³⁷⁸ Zbornik V/3 dok. 107.

³⁷⁹ Tačan datum nije utvrđen. Neki podaci govore da je ovaj štab imenovan krajem decembra.

reda određen je Vicko Krstulović, za političkog komesara Vojin Zirojević, a za operativnog oficira Maks Baće. Međutim, samo Maks Baće se nalazio na Dinari. Vicko Krstulović živio je u Splitu, kao politički sekretar PK KPH koji se još nalazio u Splitu. Vojin Zirojević je tada bio na partiskom radu u selima ispod Cincar-Planine.³⁸⁰

Štab Dalmatinskog odreda 7 januara 1942 godine u selu Sajković

Medutim, u to vrijeme tek formirani Štab Dalmatinskog odreda nije imao vezu sa Bukovičkim odredom i partizanima u južnoj Dalmaciji, tako da je on stvarno rukovodio samo jedinicama u srednjoj Dalmaciji. Štab odreda je odmah preuzeo mjere da uspostavi vezu sa južnom i sjevernom Dalmacijom. To je uspio tek naprloće, tako da za vrijeme zime 1942 on nije djelovao kao jedinstvena komanda partizanskih snaga u Dalmaciji.

³⁸⁰ Krajam decembra desila se provala u partiskoj organizaciji Livno. Tom prilikom ustaše su pohapsile pojedine rukovodioce Mjesnog komiteta Livna i među njima Peru Vučića političkog sekretara. Nekoliko dana poslije hapšenja ustaše su ga strijeljale pod Bašajkovcem kod Livna.

Zbog sadejstva sa partizanima u Bosni, Maks Baće, operativni oficir Dalmatinskog odreda, Ivan Bračulj, komandir Dinarske čete, i Vice Buljan, oficir pri štabu odreda, sastali su se 6 januara 1942 u s. Sajković sa pretstavnicima Prvog krajiškog odreda. Na sastanku je zaključeno da u sastav Dalmatinskog odreda uđe bataljon iz sela Sajković (dotada je bio u sastavu 1 Krajiškog odreda); da se na području Livna (Cincar) formira partizanski odred pod komandom Štaba Dalmatinskog odreda, i da se na sektoru Bosansko Grahovo—Knin zajednički radi na razbijanju četnika. Ovo je odlučeno zbog toga što je područje Livna bilo partiski vezano sa PK KPH za Dalmaciju. Tako je sada Štab odreda imao u svom sastavu tri samostalne čete i jedan partizanski bataljon.³⁸¹

Dinarska četa. U duhu dobijenih zadataka Dinarska četa je pristupila izvođenju oružanih akcija. Ona je 22 decembra oko 13 časova, zajedno sa Kamešničkom četom i u sadejstvu sa snagama bataljona iz s. Sajković, napala oružničku postaju u s. Panj (9 km sjeverno od Sinja). Oružnici naoružani sa dva puškomitrailjeza uzaludno su se branili puna tri sata, kada je otpor savladan. Ubijena su 2 oružnika, a 3 domobrana i 2 ustaška milicionera ranjena. Zarobljeno je 8 domobrana i 1 oružnik, a zaplenjen 1 puškomitrailjez, 15 pušaka, 3 sanduka bombi i 4.000 metaka. To je bila prva veća oružana akcija dalmatinskih partizana. Uspjeh akcije pozitivno je djelovao na narod Cetinske doline.³⁸²

³⁸¹ O ovom sastanku Maks Baće je pisao 19 marta:

„Početkom januara 1942 godine spustio se jedan član štaba (odnosi se na Baću Maksa), komandir Kamešničke čete (misli se na Ivana Bačulja) i Vice Biljan preko Troglava u Bosnu, u Livanjsko Polje. Tamo su se sastali sa Ljubom Babićem, komandantom I krajiškog odreda (bivše Drvarske brigade). Na sastanku je zaključeno da Livanjsko Polje sa cijelim bataljonom pređe ispod komande I krajiškog odreda i da dođe pod komandu Štaba dalmatinskog odreda...“ (Zbornik V/3 318, dok. 107).

³⁸² Zbornik V/3 320, dok. 107. Ova akcija se spominje i u jednom neprijateljskom dokumentu (Dnevno izvješće Vrhovnog oružničkog zapovjedništva br. 7327 od 31 XII 1941) u kome se kaže:

„18 prosinca je uspostavljena međupostaja Panj—Bitelić, ko-tara Sinj, uz Cetinu.

Pod konac decembra vratio se iz Splita u odred Vice Buljan. Njegov dolazak bio je od velikog političkog značaja za ovaj kraj.

Uprkos velikog snijega tokom januara četa je izvršila nekoliko manjih diverzantskih akcija. Trinaestog januara porušen je most na cesti Vrlika—Sinj kod s. Koljana. Kamešnička i Dinarska četa preduzele su u nekoliko na-

Grupa boraca Dinarskog odreda 7. januara 1942. godine

vrata prepade na seosku miliciju u s. Maljkovo. Dinarska četa spuštala se u sela na južnim ograncima Dinare i održavala političke zborove u narodu. Sela na južnim padinama Dinare, naseljena uglavnom hrvatskim življem, bila su pod uticajem ustaške propagande. Pojedina srpska sela na tom području nisu dotada bila ugrožena do te

21. prosinca su četnici — komunisti (ustaško-domobrani) izveštaji krajem 1941 i početkom 1942 upotrebljavaju za partizane ovaj termin — D. P.) napali oruž. postaju i posadu razbili. Poginula su 2 oružnika, ranjena su 3 domobrana i 2 građana (milicija ustaško-dom. — D. P.) zarobljen je 1 oružnik i 8 domobrana... Odnijeli su 1 strojopušku, 14 pušaka, pričuvno streljivo, bombe i opremu vojarne...“ (AVII 56—9 k. 107).

mjere da je narod morao bježati u šume, a u njima se već osjećao uticaj četnika iz Kninske krajine. Žbog toga je dio stanovništva ovih sela sa nepovjerenjem gledao na partizane, pa se ponegdje i suprotstavljao borbi protiv okupatora. Izvještaj Dalmatinskog odreda kaže:

... Lijepi dio katoličkog stanovništva gajio je prema novoj „državi“ velike nade. Danas ustaške vlasti u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, gdje je stanovništvo izmiješano, svom snagom nastoje stvoriti svoja uporišta nagovarajući, organizujući i naoružavajući hrvatska sela protiv četnika i komunista. U pojedinim selima i krajevima, moramo priznati, imali su uspjeha. U Maljkovu su seljaci dali protiv nas oružani otpor. U pojedinim selima seljaci naoružani čuvaju stražu protiv nas. Jasno je da je njihovo nastojanje puno suprotnosti (glad, pozivanje u vojsku itd.). Ispravnim političkim radom i dobrim akcijama i te poteškoće mogu se savladati ...³⁸³

U takvoj situaciji politička aktivnost partizana bila je presudna jer je od nje u prvom redu ovisio dalji razvitak NOB u ovom kraju. Otežavajuće je bilo, što u većini ovih sela uopšte nije postojala partiska organizacija, a stanovništvo je od prije rata bilo pod jačim uticajem HSS ili JRZ.

U Sinju je pak partiska organizacija poslije reorganizacije i čišćenja stala na svoje noge i otpočela sa uspješnim radom. Uskoro su se pokazali i rezultati. Pod rukovodstvom SKOJ-a, januara 1942., grupa od 47 omladinaca, većinom iz VII razreda gimnazije, pod voćtvom partiskog radnika Ivana Grubiše, prebacila se na Dinaru. Dolaskom ove grupe pojačano je brojno stanje Dinarske i Kamešničke čete. Dinarska četa je 17. januara reorganizovana, odnosno podijeljena na vodove i desetine. Ona je brojala 53 borca naoružanih puškama i sa dva puškomitraljeza. Za komandira čete određen je Boško Stojić, a za političkog komesara Duje Maras. Sanitetom u četi rukovodila je hrabra i odvažna omladinka Duka Đapić.³⁸⁴

Dinarska četa prešla je u februaru na još smjelije oružane akcije. Ona je 13.-og napala oružničku postaju u s. Tijarice. Borba je trajala cijelo popodne. Predveče su posadi pristigle ustaše u pomoć te je četa morala otstupiti bez uspjeha. Naredna akcija bila je u martu.

³⁸³ Zbornik V/3 321, dok. 107.

... 25 III Okupatorska vojska skupa sa ustašama izišla je da pali i pljačka sela sa sjeverne strane rijeke Cetine. Tom prilikom se je jedna naša jača patrola sukobila sa neprijateljima naroda, koje je zatekla na njihovom zločinačkom djelu. Čim su čule pucnjavu ostale naše jedinice hitno su krenule pod našom Crvenom Zastavom i stupile u borbu sa neprijateljem. Borba je trajala od 10 sati izjutra do 6 sati navečer. U toj borbi je uništeno 18 mrtvih Talijana i 3 ustaše i oko 50 ranjenih. Sa naše strane jedan je drug lakše ranjen, tako da je mogao do kraja voditi borbu. Plijen je bio dva puško-mitraljeza sa 4 sanduka šaržera i municije za iste, 13 pušaka, nekoliko stotina metaka za puške, 60 bombi, i razne druge spreme...³⁸⁵

S obzirom da su partizani oskudijevali u sanitetskom materijalu i stručnom medicinskom kadru, jedan talijanski zarobljenik upućen je u Štab divizije „Bergamo“ sa pismom u kome je Štab Dalmatinskog odreda pozvao Talijane da odnesu svoje ranjenike. Štab odreda se obavezao da ih tom prilikom neće napadnuti. Talijanske snage u jačini od jednog bataljona izašle su 27 marta na položaje poviše s. Cetine i pokupile svoje ranjenike. Tom prilikom su zapalili nekoliko kuća i otjerali stoku.³⁸⁶

Tih dana stigao je sa područja Livna komesar Dalmatinskog odreda Vojin Zirojević i preuzeo dužnost 22 marta 1942.³⁸⁷

Prvih dana aprila Štab Dalmatinskog odreda donio je odluku da sa Dinarskom, Kamešničkom i Svilajskom četom izvrši napad na s. Maljkovo radi razoružanja tamošnje

³⁸⁴ Poginula u V neprijateljskoj ofanzivi. Za zasluge u Narodnooslobodilačkom ratu proglašena je narodnim herojem.

³⁸⁵ Zbornik V/4 39, dok. 8.

³⁸⁶ Isto.

³⁸⁷ Zbornik V/4, dok. 19. Nekoliko dana poslije dolaska, 1 aprila 1942 komesar odreda je pošao u s. Sajković da obide tamošnji partizanski bataljon „Starac Vujadin“. Poslije obilaska ovog bataljona on se 5 aprila uputio u s. Crni Lug gdje je trebalo da drži politički zbor, jer je u selu nastupilo previranje, tako da je jedan dio stanovništva potpao pod uticaj četnika. Seljaci skloni četnicima uhvatili su Vojina Zirojevića i predali ga četnicima u Bosansko Grahovo. Četnici su ga odmah predali Talijanima koji su ga poslije nekoliko dana, pošto su ga saslušali vratili četnicima. Poslije svirepog mučenja četnici su ga strijeljali 21 aprila u Bosanskom Grahovu. To je bio težak i veliki gubitak za partisku organizaciju u Dalmaciji. Vojin Zirojević je proglašen za narodnog heroja.

seoske milicije. Čete su prikupljene 3-eg u rejonu s. Bračev Dolac. Dva voda Svilajske čete ojačana jednim vodom Dinarske čete, pod rukovodstvom Duje Bašića, dobila su zadatak da 6-og postave zasjedu i prekinu saobraćaj na komunikaciji Sinj—Vrlika i da onemoguće intervenciju neprijatelja sa te strane. Svilajska četa je posjekla 107 telegrafskih stubova na cesti Sinj—Vrlika. Kamešnička i Dinarska četa (bez jednog voda), ojačane vodom Svilajske čete, napale su 6-og jednovremeno s. Maljkovo i s. Zasiok koja je branila dobro naoružana ustaška seoska milicija. Borba je vođena čitav dan bez uspijeha. Čete su prisiljene da se 7-og uveče povuku prema brdu Vrdovu u pravcu Krajinovih staja. U s. Zasiok ubijena su 2 misionera i 1 domobran, a 1 partizan je ranjen.

Poslije povlačenja partizana prema s. Vrdovu, Talijani su otpočeli sa pripremama za ponovni napad, grupišući snage u širem rejonu s. Maljkovo. Prema planu neprijatelja manje talijanske snage, uz sadejstvo seoske milicije iz s. Maljkova i oružnika iz Sinja, imale su zadatak da 8 aprila izjutra ovladaju Debelim Brdom (tt 1251) (skica 2) i produže napad pravcem Debelo Brdo—Krajinove staje sa zadatkom da ovladaju položajem zapadno od Krajinovih staja i sa fronta vežu partizanske snage. Devedeset sedma legija crnih košulja³⁸⁸ imala je da napadom na pravcu s. Cubrice—s. Bračev Dolac izvrši obuhvat i presječe otstupnicu partizanskim snagama, a zatim da sadejstvuje glavnim snagama 25 pješadijskog puka divizije „Bergamo“ na pravcu glavnog udara Vrdovo—Vještića Gora. Koncentričnim napadima Talijani su nastojali da partizane nabace na Debelo Brdo, okruže ih i uniše.

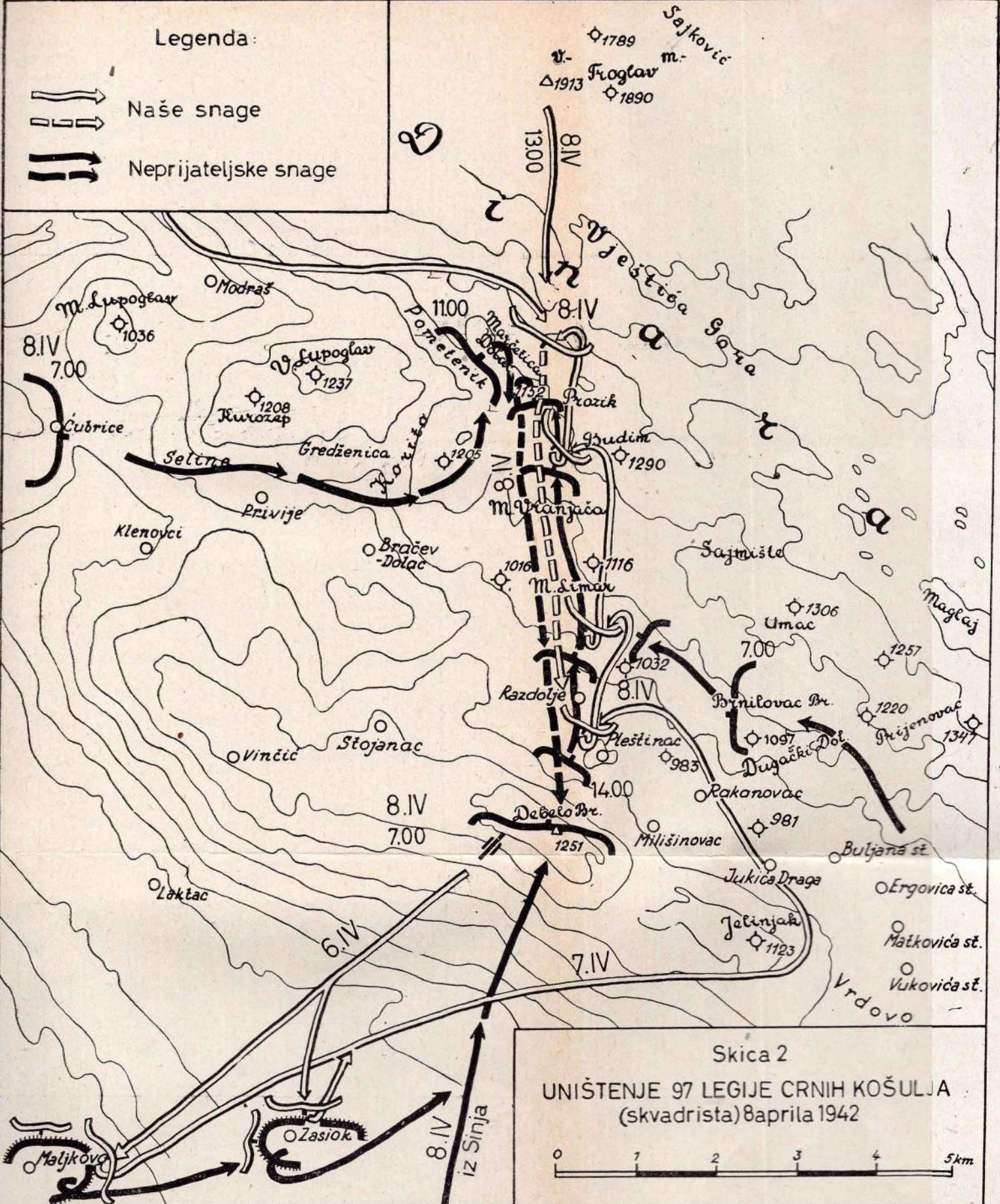
Talijani su 8 aprila izjutra ovladali bez borbe Debelim Brdom (tt 1251) i zaposjeli položaje prema Krajinovim stajama. Tek tada je Štab odreda saznao o napadu neprijatelja. Cijeneći važnost položaja kod Krajinovih staja, a ocjenjujući situaciju veoma ozbiljnom, Štab odreda je donio odluku da se jedinice bez borbe povuku

³⁸⁸ Uslijed nedostatka nije se moglo ustanoviti koje su još talijanske jedinice učestvovali u napadu, osim 97 legije crnih košulja, iako ih je bilo više (Zbornik V/4 43, dok. 8). Ostale snage i sam tok borbe rekonstruisan je na osnovu sjećanja živih učesnika iz ove borbe, u prvom redu druga Eda Santinija.

Legenda:

Naše snage

Neprijateljske snage

Skica 2
UNIŠTENJE 97 LEGIJE CRNIH KOŠULJA
(skvadrista) 8 aprila 1942

0 1 2 3 4 5 km

na nove položaje pred Vještića Gorom. Odluka je bila potpuno pravilna, jer je izbegnuto okruženje čemu je neprijatelj težio.

Odred se organizovano povlačio. Na 500 m od Krajinovih staja napadnut je od 97 legije crnih košulja. Odred je prihvatio borbu, vodeći zadržavajuću odbranu. Talijani pomjeraju svoje snage prema sjeveru, u namjeri da ovlađaju dominantnim položajima na Troglavu (tt 1913, k 1890 i k 1789) i tako spriječe povlačenje odreda na sjever, u pravcu s. Sajković. Odred se pod borbom povlačio ka k 1214 (južno od Vještića Gore), gdje je oko 10.30 prešao u otsudnu odbranu. Talijani su u nekoliko navrata pokušali da zbace partizane sa k 1214 ali bez uspjeha.

Ispod Troglava (tt 1913) ukazale su se oko 13 časova kolone partizanskog bataljona iz s. Sajkovića. Štab bataljona obaviješten o borbi iniciativno je pošao u pomoć napadnutom odredu. Dolazak svježih partizanskih snaga pred pad noći izmijenio je situaciju na bojištu u korist partizana, pa su Talijani donijeli odluku o povlačenju pravcem s. Bračev Dolac—Debelo Brdo. Jedinice odreda poduzele su gonjenje. Grupa boraca pod komandom Marina Bilića, koristeći pogodno zemljiste (šumu i jaruge), neprimjetno je izbila oko 15 časova na Debelo Brdo i time otsjekla zaštitnicu 97 legije crnih košulja. Tom prilikom ubijeno je 25 talijanskih vojnika, podoficira i oficira te 1 domobran i 2 ustaše.³⁸⁹ Zarobljeno je 14 vojnika i podoficira, a među njima i komandant 2 bataljona legije crnih košulja, major Antonio Vivareli. Zarobljenici su upućeni Štabu 5 krajiskog odreda. Prilikom sprovodenja zarobljenika kroz s. Crni Lug i s. Sajković seljaci su prepoznali neke Talijane koji su učestvovali u paljenju njihovih sela. Zločinci su predati narodnom sudu. Partizani su zaplijenili 2 mitraljeza, 4 puškomitraljeza, 52 puške, veći broj puščane municije i izvjesnu količinu sanitetskog materijala.

Poslije 2 dana 3 aviona tipa „Savoja“ u dva navrata bombardovali su Vještića Goru bez rezultata.

Oko 15 aprila došla je u logor Dinarske čete grupa od 69 drugova većinom boraca Solinskog odreda, pa je

³⁸⁹ Zbornik V/4 43, dok. 8.

Dinarska četa reorganizovana. Dio njenog sastava sa novopridošlim borcima zadržan je radi formiranja novih jedinica. Po reorganizaciji, Dinarska četa je 30 aprila postavila zasjedu na cesti Sinj—Vrlika. Talijanska kolona na vrijeme je otkrila zasjedu, pa se pod borbom zaštitnice povratila u Sinj. Ubijeno je 3 a ranjeno 5 talijanskih vojnika. Jedan partizan je ranjen.

Kamešnička četa. Dolaskom na svoje područje Kamešnička četa je razvila živu političku aktivnost. Po prilivu desetak boraca iz susjednih sela četa je brojala 23 borca i bila sposobna da vrši manje oružane akcije.

Četa je 1 januara 1942 postavila zasjedu na cesti Sinj—Livno, između Bilog Briga i Vagnja (tt 1203) na Trnovim Poljanama. U zasjedi je ostala dva dana i na nju je 3 januara oko 9 sati naišao talijanski vojni autobus, koji je održavao povremenu vezu između Livna i Sinja. Zasjeda je ubila 2 karabinjera, a 2 pripadnika crnih košulja ranila. Jedna desetina spustila se na cestu sa namjerom da uništi oštećeni autobus i iz njega izvuče plijen. U tom momentu pojavila su se tri kamiona Talijana na otstojanju od 150 m, na koje je odmah otvorena puščana i mitraljeska vatra. Nakon oštре borbe Talijani su imali 7 mrtvih i veći broj ranjenih. Među mrtvima nalazio se i potpukovnik d'Aloja Vito. Zarobljeno je 10 vojnika koji su po saslušanju pušteni i vratili se u Livno u sastav divizije „Bergamo“. Oni su pričali vojnicima o svom susretu sa partizanima uslijed čega je Štab divizije donio odluku da se interniraju u Italiju. Poslije ove uspjele akcije partizana Talijani su pošli jačim snagama preko Vagnja u pravcu Kamešnice. Međutim, Kamešnička četa se na vrijeme povukla, ne upuštajući se u frontalnu borbu sa ovim snagama.³⁹⁰

³⁹⁰ Zbornik, V/3 87, dok. 25. O ovoj akciji u aktu Ministarstva unutrašnjih poslova NDH piše:

„... 3. siječnja oko 10 sati četničko-komunistička banda napala je jedan talijanski samovoz sa vojnicima na mjestu zv. Prednjaci na državnom putu Livno—Sinj između Biloga Briga i Vagnja kod Runjinih staja na Trnovim Poljanama...“

Samovoz je napadnut sa svih strana sa udaljenosti od 40—200 koraka puščanom i strojopuščanom vatrom.

Po dolasku grupe omladinaca u Dinarsku četu, Štab odreda je jednom grupom popunio i Kamešničku četu, koja je 18. januara ponovo reorganizirana. Za komandira je postavljen Ivan Bračulj, dok je dužnost političkog komesara ostala upražnjena. U četi su formirana tri voda.

Četa je tokom druge polovine januara djelovala istočno i sjeveroistočno od Sinja prema Kamešnici, vršeći nekoliko manjih prepada na ustašku seosku miliciju iz s. Rujani.

Noću 11/12 februara četa je upala u selo Bajagić s namjerom da pohvata neke ustaške simpatizere. Uhvaćen je glavar sela Simo Baković, razoružan i nakon saslušanja pušten na slobodu. Ovom prilikom partizani su rekvirirali izvjesne količine žita od porodica, čiji se sinovi nalaze u ustaškoj vojsci. U selu su oduzete 3 puške. Iste večeri miniran je most zvani „Kusinac“, između s. Han i s. Gala. U ovoj akciji uništen je vodovod za Sinj.³⁹¹

Oko 20. februara četa je napala iz zasjede talijansku motorizovanu kolonu na Vagnju. Kolona je imala preko 100 kamiona, pa je četa otvorila vatru samo na pretvodnicu i ubila 2 vojnika i 3 ranila.³⁹²

Tokom marta Kamešnička četa izvršila je nekoliko manjih akcija po selima Livanjskog i Sinjskog polja, u kojima je zaplijenila 17 pušaka i izvjesnu količinu puščane municije. Prvih dana aprila Kamešnička četa sa Svilajskom i Dinarskom učestvuje u akciji u selima Maljkovo i Zasiok i pri odbrani logora na Vrdovu. Ona je 16. aprila napala seosku miliciju iz s. Rajani. U borbi koja je trajala 3 sata milicija je u neredu otstupila, ostavivši 3 mrtva i 2 ranjena.³⁹³

U borbi je poginuo jedan talijanski podpukovnik, 3 vojnika, a 3 su vojnika ranjena i 4 zarobljena.

Preduzeta je potjera od jednog talijanskog sklopa od 120 vojnika sa 4 časnika i jednom našom ophodnjom, koja je bila u službi ispod Trnovih Poljana.

Sa banditima se nije došlo u dodir...

Talijanski potjerni sklop popalio je sve Runjine, Džankove, Bilobrkove i Poljakove košare u blizini gdje je napad izvršen...“ (Zbornik V/3 444 i 447, dok. 139).

³⁹¹ AVII 58/9—2, k. 119.

³⁹² AVII 36/4—1, k. 107.

³⁹³ AVII 58/9—2, k. 119.

Preko Kamešničke čete Štab Dalmatinskog odreda održavao je stalnu vezu sa partiskom organizacijom na terenu, Mjesnim komitetom u Sinju i sa PK KPH za Dalmaciju u Splitu. Ta veza bila je veoma značajna, jer se preko nje dobijao potrebnii materijal, a njom su išli ilegalni partiski radnici i pristizali novi borci u odred.

U maju Kamešnička četa učestvuje u akciji na terenu Knina a kasnije, sa Dinarskom četom, Kninskim odredom i Cetinskom četom, ulazi u sastav novoformiranog Prvog dalmatinskog udarnog bataljona.

Svilajska četa. Odmah po dolasku na Svilaju komanda čete povezala se sa Ilijom Krunicem i Božom Stoislavljevićem iz s. Otišića. Četa je politički brzo prodirala u sela i osigurala jak uticaj u narodu. Nekoliko dana po dolasku na Svilaju, 27 decembra, četa je preko Franje Dadića uspostavila vezu sa selima na južnoj strani Svilaje: Ogorjem i Milešinom. Iz ovih sela širio se brzo uticaj i na ostala susjedna sela: Pribude i Rădunić. Preko s. Milešine uspostavljena je veza sa partiskom organizacijom u Kaštelima i Solinu. Dana 31 decembra održan je prvi sastanak pretstavnika partiske organizacije Solina i komande čete. Sastanku su prisustvovali Martin Mikelić, Pepe Babin, Dušan Tadin i Mate Gilić. Odlučeno je da se organizira kanal sa Splitom i Solinom.

Pored političke aktivnosti, četa je vršila i oružane akcije.

Januar 1942 donio je veliki snijeg, a snježni nanosi po Svilaji su ograničili svaki pokret. No ipak 18 januara izbila je četa u s. Milešinu. Noću 18/19-og četa je preduzela pokret ka Muću, da likvidira oružničku postaju od 18 oružnika. Iste noći oko 1 sat upala je u Muć, blokirala kuće i onesposobila telefonsku centralu na mjesnoj pošti.³⁹⁴ Komandir čete je donio odluku da u selu sačekaju svitanje i da izvrše pojedinačno razoružanje oružnika pri izlasku iz kuća u kojima su stanovali. Ova odluka bila je sasvim na mjestu ako se uzme u obzir da su kuće u Muću gradene od kamena i da ih je lako braniti, pogotovu kad napadač raspolaže samo lakinim pješadiskim naoružanjem kakvimi su bili naoružani borci Svilajske čete. U svitanje razoružan je oružnik-kurir koji je

bio upućen u komandu oružničke satnije u Sinj. Nešto kasnije pred kućom oružnika Medića, koji je bio rodom iz Muća, odjeknuo je pucanj, jer je on pred svojom kućom primijetio partizana Marka Bulovića i na njega odmah otvorio vatru. Bulović je teško ranjen u kičmu. Pucanjem su upozoren i ostali oružnici. Uskoro se razvila borba. Naročito je uporno branjena zgrada postaje. Komandiru čete, Duji Bašiću uspjelo je da u postaju ubaci bombu i rani komandira i njegovog zamjenika. Poslije toga postaja je zauzeta. Uskoro je prestao otpor i ostalih oružnika. Zaplijenjene su 23 puške, 40 ručnih bombi, 40 kg eksploziva i sva oprema. Zarobljeno je 11 oružnika, dok su trojica poginula. Ovo je bila prva veća akcija Svilajske čete, koja je podigla ugled partizana u Mućkoj opštini.

Poslije napada na Muć, u sastav čete došli su novi borci i to iz Kaštela 18, iz Solina 16, iz s. Maovica 4, a iz s. Baljci 2 seljaka.³⁹⁵ Dolaskom ovih i još nekih boraca koncem januara 1942 četa je narasla na 65 boraca.

Početkom februara u četi je bio Maks Baće. Ona je, 4 februara, podijeljena na tri voda. Prvi vod pod komandom Marina-Boža Bilića ostao je u Otišićkim stajama sa zadatkom da i dalje politički djeluje u selima Vrličke općine i da dejstvuje na prostoru Sinj—Vrlika. Drugi vod pod komandom Martina Papa uspostavio je logor na jugoistoku Svilaje u Ogorskim stajama, dejstvujući u pravcu Muća i Sinja i na komunikaciji Sinj—Split. Treći vod pod komandom Nikole Cvitkovca upućen je u zapadni dio Svilaje gdje je u Baljačkim stajama organizirao logor. Ovaj vod dejstvovao je u pravcu Petrova Polja.

Ovakvim rasporedom vodova nastojalo se obuhvatiti sva sela sjeverno od druma s. Muć—Petrovo Polje prema Svilaji. Ustvari vodovi su pretstavljali tri manje odvojene jedinice koje dejstvuju samostalno.

Jednovremena pojava više partizanskih jedinica na nekoliko mjesta imala je i drugih prednosti. Naime, neprijateljski garnizoni u Vrlici, Drnišu i Sinju nisu bili u mogućnosti da manjim snagama i pojedinačno preduzi-

³⁹⁴ Zbornik V/3 319, dok. 107.

³⁹⁵ Usmeno kazivanje Duje Bašića, komandira Svilajske čete.

maju napade na partizane. Istovremen napad na sve vodove zahtijevao je znatno veće snage i složenije pripreme.

Odmah poslije reorganizacije vodovi su razvili živu aktivnost. Prvi vod se 10 februara naveče spustio u s. Koljane i održao narodni zbor, a potom je izvršio pokret u pravcu garnizona Vrlika. Nedaleko od Koljanskog mosta uhvaćen je seoski lugar Luka Pavić koji se dotada sumnjivo držao, te mu je oduzeta lovačka puška, dok je on pušten na slobodu. Iste noći u 1.20 časova vod je napao talijanske bunkere u Vrlici, bacivši 5 ručnih bombi od kojih su ranjena 4 talijanska vojnika. Poslije ove akcije vod se povukao u pravcu Svilaje.³⁹⁶

Iduće noći 10/11-og 1 i 2 vod Svilajske čete izvršili su napad na seosku miliciju u s. Maljkovo. Napad je djelimično uspio; razoružana su tri milicionera i zaplijenjeno je nešto stoke. Neposredno poslije napada uslijedila je intervencija Talijana pa su se vodovi morali povući. Tom prilikom poginuo je jedan partizan.

U zapadnom dijelu Cetinskog polja, u srpskim selima Vrličke općine, ustaške vlasti nisu imale nikakav oslojanac,³⁹⁷ jer je narod zbog ustaških zločina bio stalno pod oružjem. Zato su ustaški oružnici iz Kijeva, potpomognuti talijanskim snagama iz Vrlike, napali 18 februara s. Cetinu.³⁹⁸ Svilajska četa odmah je pritekla u pomoć seljacima s. Cetine. Njen 1-vi vod postavio je zasjedu na cesti Sinj—Vrlika, 2-gi vod iz rejona s. Maovice izvršio je jednom desetinom demonstrativan napad na Vrliku, a glavninom voda postavio zasjedu na komunikaciji Knin—Vrlika, sa namjerom da onemogući slanje svježih snaga ustaša u borbu u s. Cetini. Oko 6 sati izjutra, na zasjedu 1-og voda Svilajske čete u zaseoku Dragović naišao je autobus iz Sinja i zaustavljen. Tom prilikom je zarobljen 1 karabinjer, 1 talijanski vojnik i 3 domobrana. Dok je autobus pretresan, od Vrlike je naišao jedan kamion sa domobranima i oružnicima i upao u zasjedu. Partizani su pozvali

³⁹⁶ Zbornik V/3 493, dok. 150.

³⁹⁷ Srpski živalj ovih sela bio je pod uticajem partizana i četnika, ali se nije opredijelio ni za jednu stranu, već je oružjem branio svoja sela od ustaških upada.

³⁹⁸ Izvještaj Velike župe Bribir i Sidraga br. 16/131—42 od 18 II 1942 (AVII reg. 1/61, k. 195).

domobrane i oružnike na predaju. Čim je kamion stao oružnički narednik Anić, koji je ranije ubio jednog partizana prilikom napada na s. Maljkovo, otvorio je vatru. Istovremeno je i komandir voda Marin Bilić otvorio vatru i smrtno ranio oružnika Anića. Ostali su se predali (9 domobrana, 1 domobranski podoficir, 5 oružnika, 1 oružnički podnarednik i 1 oružnički poručnik). Pušteni su na slobodu domobrani, talijanski vojnik i 1 oružnik, dok su ostali predati sudu. Zaplijenjen je 1 puškomitrailjez, 9 pušaka, 5 pištolja, 5 bombi, oko 400 metaka, nešto čebadi i ostalog ratnog materijala.³⁹⁹

Ocjenjujući ove dogadaje Veliki župan župe Cetina pisao je 14 februara:

... Prema dosadašnjim izvještajima i dobivenim podatcima pobune ima na području kotara Sinj i na području kotara Omiš. Pobunjenici se zadržavaju u četiri grupe, od kojih jedna u planini Svilaji, druga u planini Dinari, treća u planini Kamešnici, a četvrta na krajnjem jugu ove Veličke župe u šumama i brdima više Gradca ...⁴⁰⁰

Pobunjenici iz prvih triju grupa silaze u pogranična sela kotara Sinj i ona sela kotara Omiš koja graniče sa kotarom Sinj ... Ovakvi slučajevi događaju se skoro danomice te je razmjer pobune svakako velik, a broj pobunjenika iz dana u dan raste ...⁴⁰¹

Ovaj uspjeh izazvao je reakciju talijanske komande u Sinju, koja je odmah angažovala svoje snage iz Sinja, Vrlike, i Drniša i 22 februara poduzela napad na Svilaju. Cilj im je bio da likvidiraju partizane na Svilaji i da osiguraju komunikaciju Sinj—Vrlika. Pored Talijana u napadu su učestvovali i oružnici. Ukupno je angažovano oko 2.000 dobro naoružanih vojnika. Neprijatelj je poduzeo nastupanje sa tri pravca sa ciljem da Svilajsku četu okruži. Prva kolona nastupala je pravcem s. Otišić—Otišićke staje, a druga s. Pribude—Jelenjak (k 1283), sa zadatkom da brzim nadiranjem ovlada grebenom Svilaje, da napadne

³⁹⁹ Zbornik V/3 494, dok. 150. Izvještaj Veličke župe Bribir i Sidraga od 20 II 1942 (AVII 27/6—1, k. 195).

⁴⁰⁰ Odnosi se na Svilajsku, Dinarsku i Kamešničku četu i na partizane sa Biokova.

⁴⁰¹ Zbornik V/3 492s, dok. 150.

partizane s leda, a potom da produži prema Otišićkim stajama tj. centralnom partizanskom logoru. Treća kolona (glavnina) nastupala je od s. Maovica prema jugu i dalje obroncima Svilaje prema Jelenjaku (k 1283).

Komanda Svilajske čete, preko simpatizera u Drnišu i Sinju, na vrijeme je obaviještena o neprijateljskim namerama i spremno je dočekala napad. Plan čete je bio: ne dozvoliti neprijatelju da ovlada Jelenjakom i osigurati otstupnicu prema s. Milešini. Zbog toga je glavnina čete orijentisana prema neprijatelju koji je nadirao od s. Pribude. Oko 10 sati 22 februara došlo je do žestoke borbe na Jelenjaku. Neprijatelj je uzaludno vršio nekoliko jurija. Pod zaštitom puščane i mitraljeske vatre četa je preduzela postepeno povlačenje prema s. Milešini, održavajući stalno kontakt sa neprijateljem. Oko 11 sati prva neprijateljska kolona ovladala je kotama u rejonu Otišičkih staja i zapalila 25 planinskih koliba. Oko 12 sati neprijatelj je počeo sa povlačenjem. Time je završen prvi neprijateljski napad na Svilaju. Partizani nisu imali gubitaka dok je neprijatelj imao 3 mrtva i 1 ranjenog.⁴⁰²

Odmah poslije napada došao je sa Dinare u logor Svilajske čete Vicko Krstulović. Četa je tada brojala 107 boraca koji su za relativno kratko vrijeme kroz sitne ali uspjele akcije stekli dragocjeno borbeno iskustvo. U moralno-političkom pogledu 1 i 3 vod pretstavlјali su čvrste jedinice. Nasuprot njima u 2 vodu osjetilo se kolebanje kod manjeg dijela boraca — pretežno seljaka. Oni nisu bili raščistili sa izdajničkom ulogom Paje Popovića (voda četnika u južnom dijelu Knina), pa su bili za saradnju sa njim i njegovim četnicima. Za takvo stanje u ovom vodu kriva je komanda čete koja ni sama nije uočila izdajstvo Paje Popovića, pa je prema njemu i njegovim pripadnicima imala blag stav. Zbog toga je Vicko Krstulović ostao u četi tri dana i održao konferenciju sa borcima, partiske sastanke sa komunistima, sastanak sa skojevcima, sastanak sa komandom čete itd. Njegova pomoć bila je dragocjena. Borcima je detaljno objašnjena uloga i saradnja Paje Popovića sa okupatorom, njegov izdajnički i razorni rad. Ovog puta razbijena je svaka kolebljivost.

⁴⁰² Zbornik V/4 24, dok. 3.

Zaplašeni aktivnošću partizanskih jedinica, župa u Omišu i Štab talijanske divizije „Bergamo“ pripremili su nove napade na partizanske snage u Svilaji.⁴⁰³

Na sastanku ustaških i talijanskih vlasti u Sinju postignuta je principijelna saglasnost o pitanju dalje akcije prema partizanima na Svilaji i Dinari i izrađen plan pretstojećeg napada na partizane na Svilaji koji je predviđen za 31 mart. Prema planu trebalo je noću 30/31 marta jakim snagama opkoliti podnožje Svilaje, a zatim uz podršku artiljerije i avijacije izvršiti nastupanje pravcima:

talijanske i domobranske snage iz Vrlike preko s. Maovice u pravcu centralnog dijela Svilaje; snage iz Drniša izvršiće napad preko Petrova Polja u pravcu s. Maovice. Obe kolone će se sastati oko 8 sati u rejonu s. Maovice odakle će zajedno poduzeti napad prema centralnom dijelu Svilaje (Jelenjak k 1283);

dijeovi 26 puka divizije „Bergamo“, potpomognuti oružnicima iz s. Dicma i Muća, preduzeće napad pravcem s. Ogorje — s. Milešina — Jelenjak (k 1283), gdje će se oko 12 sati sastati sa prve dvije kolone;

jedinice 25 puka divizije „Bergamo“, potpomognute domobranima popunidbenog zapovjedništva iz Sinja, preduzeće napad pravcima: Sinj — s. Zelovo — centralni dio Svilaje i Sinj — s. Maljkovo — s. Otišić — centralni dio Svilaje. Ova kolona je imala zadatak da nanese glavni

⁴⁰³ „U cilju da bi se akcija čišćenja pobunjeničkog gnezda makla sa mrtve tačke, pošao je podpisani sa podžupanom g. Stojanovićem, tajnikom g. Penavićem i stožernikom g. Markotićem u Sinj, gdje su ga kotarski predstojnik g. Kvezić, zapovjednik domobranskog popunidbenog zapovjedništva u Sinju potpukovnik g. Potočnik i zapovjednik oružničkog voda u Sinju nadporučnik g. Karaman potanko upoznali sa situacijom. Sva trojica su složno izjavili da se dulje ne smije čekati, jer prijeti pogibelj da pobuna zauzme neželjene razmjere uslijed sve češćeg pribjegavanja našeg življa pobunjenicima i sve češćih napada pobunjenika.

Nakon toga potpisani je u pratinji gore navedenih posjetio zapovjednika talijanske pješačke divizije „Bergamo“ u Sinju generala g. Petra Belletti-a, u njegovom uredu, gdje je zajednički rasmotrena situacija u Sinjskoj krajini, a sa naše strane prikazano je teško stanje pučanstva i opasnosti koje su na pomolu te je podpisani iznio i prijedloge u pogledu mjera, koje smatra uputnim da se poduzmu i to svakako sporazumno sa talijanskim vojnim vlastima...“ (Zbornik V/3 494 s. dok. 150).

udar partizanima i da, pretresajući teren, potisne Svilajsku četu prema Jelenjaku (k 1283), gdje će je uništiti snage ostalih kolona.⁴⁰⁴

Za izvršenje ovoga zadatka neprijatelj je angažovao 3.900 vojnika, naoružanih artiljerijom i minobacačima.

Svilajska četa brojala je tada 117 boraca. Ona se nalazila u rejonu Otišićkih staja i držala je položaje prema s. Otišiću i s. Maljkovu. Komanda čete, na vrijeme obaviještena o neprijateljskim namjerama, odlučila je da se pohrani sav materijal koji bi otežavao pokret boraca, a izbjegavajući kontakt sa neprijateljem, ne dozvoliti da izneneadi četu i da joj nametne frontalnu borbu. Za izvršenje ovog zadatka isturene su jake patrole na sve strane. One su imale zadatak da izvidaju i da prate pokret neprijatelja i da o tome obavještavaju komandu čete koja će izabrati pogodan momenat za zabacivanje čete u pozadinu neprijatelja.

Oko 10 časova patrola koja se nalazila prema s. Mavice obavijestila je komandu čete o nastupanju neprijatelja sa tog pravca. Na osnovu toga četa je odmah preduzela pokret sjevernije od pravca nastupanja neprijatelja i, koristeći prazan međuprostor, oko 13 časova neprijetno se provukla kroz obruč i prebacila na planinu Kozjak (sjeverozapadno od Vrlike). Tako se već u početku neprijateljskog napada četa našla van obruča.

Neprijateljske snage izvršile su nastupanje sa polaznih položaja prema planu i oko 13 časova bez borbe ovladale Jelenjakom (k 1283). Usput su Talijani popalili preostale planinske kolibe na Svilaji. Pošto nisu uspostavili dodir sa partizanima, Talijani su povukli svoje napadne kolone u Vrliku, Sinj i Split. Tako se bezuspješno završio i drugi neprijateljski napad na Svilaju.

Poslije povlačenja neprijatelja, prema odluci Štaba Dalmatinskog odreda Svilajska četa se prebacila u s. Vrdovo na Dinaru.

Štab Dalmatinskog odreda, na osnovu procjene situacije, donio je odluku da sa Dinarskom, Svilajskom i Kašešničkom četom, prenese težište dejstva odreda na Sinj-

⁴⁰⁴ AVII 17/6—2, k. 119; 19—2, k. 107 i f 6—4 k. 202.

sko polje. Zbog toga je Svilajska četa i prebačena na ovo područje.

Neprijateljske jedinice iz Sinja vršile su početkom aprila česte ispade po selima duž komunikacije Sinj—Vrlika. Ispadi su imali za cilj da zastraše narod, koji je uzimao sve više učešća u borbi protiv okupatora. Pored toga, nastojali su stalnim pokretom određenih snaga održati sigurnost saobraćaja ovom komunikacijom, i oslobođiti garnizon Vrliku česte partizanske blokade. Imajući ovo u vidu Štab odreda je odlučio da postavi jaču zasjedu na komunikaciju i da je onesposobi za saobraćaj za duži period, a zatim glavnim snagama odreda poduzme napad na seosku miliciju u selima Zasiok i Vrdovo. U duhu ove zamisli Svilajska četa je 5 aprila dobila zadatak da postavi zasjedu na komunikaciji Sinj—Vrlika kod Manastira Dragović.

Zasjeda je postavljena istog dana po padu mraka, ali se neprijatelj nije pojavljivao. Tek 7 aprila iza okuke Vraška Čuka pojavila se talijanska kolona. To je bila prethodnica od četiri tenka i četiri kamiona karabinjera i pripadnika crnih košulja. Pozadji i na otstojanju od 1500 m kretala se glavnina kolone — 20 kamiona vojnika. Četa je propustila prethodnicu, a kada je čelo glavnine kolone upalo u zasjedu otvorena je iznenadna vatrica. Međutim, zbog dužine kolone, udaru partizanske vatre delimično je bila izložena glavnina kolone — svega 14 kamiona, tako da je prethodnici i zaštitnici kolone data mogućnost intervencije, što su i učinile. Svilajska četa bila je prisiljena da vodi borbu protiv glavnine i da odbija koncentrične napade prethodnice i zaštitnice. Razvila se borba koja je trajala do kasno uveče. Zbog nadmoćnosti neprijatelja, koristeći mrak, četa se povukla na Dinaru iznad s. Koljani. Oko 21 čas borba je prestala. Talijani su se uz gubitke od 26 mrtvih i više ranjenih povukli u Sinj.⁴⁰⁵

Oni su tokom borbe svoje mrtve i ranjene prebacivali u Sinj. Već oko 15 časova u Sinju su zabranili svaki izlazak iz kuća vjerovatno da bi prikrili svoje gubitke.

Partizani nisu imali gubitaka.

Istovremeno noću 5/6 aprila 1-vi vod ove čete pod komandom Marina Bilića postavio je zasjedu na cesti

⁴⁰⁵ Zbornik V/4 40, dok. 8.

Sinj—Vrlika južno od s. Koljani. Na zasjedu su 6 aprila naišli ustaški tabornik iz s. Garjaka i još jedan ustaša. Obojica su zarobljeni i poslije istrage strijeljani.

Bez obzira na ishod zasjede kod Svilajske čete, Štab odreda ostao je pri svojoj prvobitnoj zamisli da izvrši napad na s. Vrdovo i Zasiok. Dinarska i Kamešnička četa dobile su zadatak da napadnu preko Debelog Brda s. Zasiok, istim ovladaju, a potom produže dejstvo u pravcu s. Vrdovo. Svilajska četa je dobila zadatak da ponovo sa 1 i 2 vodom postavi zasjedu na cesti Sinj—Vrlika i Sinj—Zasiok, dok je 3 vod, zaposjedanjem položaja prema s. Potravlju, imao da osigura napad glavnine odreda.

Napad je izvršen prema predvidenom planu 8 aprila uzoru. Dinarska i Kamešnička četa nisu izvršile postavljeni zadatak, jer su bile prisiljene da vode borbu sa neprijateljem cio dan. Svilajska četa je otkrivena i napadnuta od jakih domobranskih i talijanskih snaga te je primorana na povlačenje. Treći vod ove čete, takođe je otkriven i napadnut od ustaša iz s. Potravlja. Prisiljen na povlačenje, nabačen je u s. Maljkovo, gdje je opkoljen od seoske milicije ovog sela. Vod je prihvatio borbu pod teškim uslovima, te je bio prinuden da vrši proboj prema Svilaji. Nešto prije pada mraka vod se probio prema Svilaji, ali je u borbi imao tri mrtva medu kojima i komandira voda Marina Papa. Tokom dana odred se povukao na Dinaru. Podučen ovom neuspjelom akcijom Štab odreda je poduzeo mjere za reorganizaciju jedinica, a težiste dejstva prenio sa sinjskog pravca na područje Knina, gdje zbog otvorene izdaje četnika, nastaje jače previranje u narodu.

Svilajska četa je ponovo reorganizovana i smanjena na dva voda. Za komandira čete postavljen je Dujo Bašić, a za političkog komesara Marin Bilić. Prema naredbi Štaba odreda Svilajska četa je ponovo upućena na Svilaju kod Otišićkih staja. Na tom području ona je djelovala još izvjesno vrijeme da bi zajedno sa Dinarskom i Kamešničkom četom ušla u sastav novoformiranog Prvog dalmatinskog udarnog bataljona. Poslije njenog odlaska na Svilaji je ostao partizanski punkt koji je uglavnom služio za kurirsku službu.

Tako se na širokom području srednje Dalmacije, na Dinari, Svilaji i Kamešnici u periodu decembar 1941 — april 1942 vrlo brzo razvio relativno jak partizanski odred od oko 250 boraca, koji je dejstvovao uglavnom odvojeno po četama. Dejstva ove jedinice rasla su postepeno iz dana u dan, od malih zasjeda i napada na patrole do većih napada na jače neprijateljske kolone i ustaško-domobranske posade. Uporedo sa tim rasla je i reakcija talijanskih i ustaško-domobranksih snaga koje poduzimaju napade većih razmjera u cilju gušenja NOB i razbijanja partizanskih jedinica. Međutim razvoj NOB ni te ni druge mjere okupatora (stvaranje četničkih jedinica i ustaške milicije na području gdje je delovao odred) nisu mogle da zaustave.

4. SOLINSKI ODRED

Poslije borbe sa ustašama u s. Dicmu, Solinski odred vratio se u Solin. Borci su živjeli po grupama, većinom u zaklonima po Solinskem polju. Kada su nastupila loša vremena i kada je život pod „vedrim nebom“ postao nemoguć, 1 novembra 1941 MK donio je odluku da se izrade rovovi — zemunice.⁴⁰⁶

Po povratku u Solin odred je reorganizovan, rasformirane su desetine, a borci po vodovima podijeljeni na grupe. Štab odreda je ostao u ranijem sastavu i rukovodio oružanim akcijama koje je odred povremeno izvodio.

Od sredine avgusta 1941 do početka aprila 1942 odred je izveo niz uspješnih akcija. Sve to ne bi bilo moguće izvesti da nije u Solinskem bazenu djelovala snažna i

⁴⁰⁶ Zemunice su izradivane u najvećoj konspiraciji i u toku jedne noći. Kopane su pod zemljom, a iskopana zemlja raznosila se po njivama. Bile su dobro maskirane, a ulaz je obavezno bio pored nekog žbunja ili pod debлом maslina. Osim podzemnih, izrađen je veliki broj nadzemnih zemunica. One su izgradivane u debelim zidovima poljskih kamenih ograda (međa), u gomilama kamenja po maslinjacima ili u zidovima stanbenih prostorija. Zemunice su bile prilično ugodne. Mogli su da prime 2 do 5 ljudi, koji su tu mogli ostati po nekoliko dana. U jesen i zimu 1941 u Solinu je iskopano 40 ovakvih zemunica i u njima su pretežno živjeli borci Solinskog odreda.

jedinstvena partiska organizacija koja je imala absolutni uticaj na cijelo narod. Narod je znao o boravku i djelstvima odreda, ali niko nije to dostavio okupatoru, već su brižljivo čuvali borce, hranili ih i odjevali. Upravo zbog toga mnogobrojne i česte talijanske akcije nisu uspjеле da otkriju odred. Noću 19/20. septembra jače talijanske snage blokirale su Solin. Rano ujutro izvršili su pretres svih kuća, pa kada nisu pronašli nikog od pripadnika odreda, uhapsili su 25 gradana i odveli ih u Split kao taoce.

Oružane akcije odred je izvodio na predlog partiske organizacije, najčešće prema direktivama MK. Akcije su izvedene po grupama, a za svaku bi se unaprijed odredilo ljudstvo i rukovodilac. Ljudstvo je birano prema karakteru i važnosti zadatka koji je izведен noću i brižljivo pripreman. Unaprijed su prikupljeni potrebni podaci o snazi i rasporedu neprijatelja, na osnovu čega je izradivan plan napada. Napadi su vršeni brzo i smjelo, najčešće iznenada i jednovremeno na nekoliko mjesta. Prvo se napadalo ručnim bombama, a zatim je otvarana kratka vatra iz pušaka i puškomitrailjeza. Objekti su rušeni pomoću eksploziva ili drugih naprava koje su izradivane u Solinu. Kada se izvodila neka obimnija akcija vršena je šira mobilizacija naroda, a ponekad je u njima učestvovalo preko polovine stanovništva Solina (napr., pri rušenju željezničke pruge).

Odred je koordinirao svoje akcije i sa akcijama radnika u tvornicama i željezničara na pruzi i sa partiskom i skojevskom organizacijom na terenu.

Dalmatinska Zagora (općina Muć) bila je pod uticajem ustaša, a većina seljaka po selima bila je naoružana, skeptična i nepovjerljiva, pa je rad pojedinaca — partiskih radnika na terenu bio nemoguć. Zbog tog su grupe boraca Solinskog odreda odlazile na teren i kao borbeni agitator držale zborove i politički djelovale u narodu. Intenzivan politički rad naročito je došao do izražaja u prvoj polovini 1942 kada je odred za nešto više od mjesec dana održao 32 zabora po selima Mućke općine.

Uoči godišnjice Oktobarske revolucije 1941 odred je sa 1-vim i 2-gim vodom, pod komandom Ante Vučića,⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Zbog zasluga u NOR proglašen narodnim herojem.

postavio zasjedu na cesti s. Vlačina — s. Rupotina na koju je naišla talijanska kolona od 5 kamiona vojnika. Borba je trajala 10 minuta; ubijeno je 3 a ranjeno 4 vojnika.⁴⁰⁸ Treći vod ovog odreda izvršio je demonstrativan napad iste noći na talijansku posadu na Klis-Grebenu, bez gubitaka.

Tvornica cementa u Majdanu i veliko skladište benzina nafte i ulja zapaljeni su 9 novembra naročitom smjesom koju su izradili sami partizani.⁴⁰⁹

Kao odgovor na akcije Solinskog odreda Talijani su 13 novembra jakim snagama brižljivo pretresli teren u namjeri da likvidiraju odred. Za to su angažovali oko 6.000 vojnika⁴¹⁰ i blokirali čitav Solinski bazen. Puna dva dana oni su vršili pretres svih kuća i čitavog Solinskog polja, ali bez uspjeha. Tom prilikom uhapšeno je oko 300 ljudi i žena. Jedan dio pohapšenih je interniran u Italiju, a drugi su zadržani po zatvorima u Dalmaciji od kojih su neki vremenom pušteni na slobodu. Te mjere nisu pokolebale narod Solinskog bazena. Nijedan borac nije prikazan iako su za njih znali gotovo svi stanovnici. To najbolje potvrđuje jedinstvo naroda. Uprkos represalijama, akcije nisu jenjavale. Odred je 14 novembra u 19.30 napao bombama talijansku posadu na tadašnjoj granici Italije i NDH, kod Majdana na brdu Masdeza[?] Rezultati

⁴⁰⁸ „San Marco“ od 9 XI 1941. Arhiv muzeja NOB Split, reg br. II/106.

⁴⁰⁹ Smjesa je izrađena od natrijumdioksida, šećera i sumporne kiseline. Sumporna kiselina bi se nalila u staklenu bočicu koja se ne bi začepila, zatim bi se bočica stavila u gumenu kesicu u kojoj se nalazio šećer pomješan sa natrijumdioksidom. Takva kompletirana kesica bi se stavljalna kod predmeta koji se namjerava zapaliti tako da se bočica sa sumpornom kiselinom prevrne. Kiselina bi nagrizla zidove gumene kesice i spajala se sa smjesom natrijumdioksida i šećera što je izazivalo jaku eksploziju i visoku temperaturu. Smjesa se upotrebljavala za izazivanje eksplozija i požara. Vrijeme požara moglo se regulisati na taj način što bi se smjesa i bočica stavljaše u duplu, trostruku ili pak višestruku gumenu kesicu jer je kiselini trebalo 5 minuta da nagrize jedan gumeni zid.

⁴¹⁰ Nije se moglo utvrditi koje su talijanske jedinice izvele ovu akciju, ali se prepostavlja da su to snage divizije „Kačatori delle Alpi II.“

napada nisu poznati.⁴¹¹ Nekoliko dana kasnije, 20-og rano izjutra, otpočeli su Talijani „čišćenje“ područja Solin—Klis u kojem su učestvovali jedan bataljon iz sastava divizije „Kačatori dele Alpi“. Ovom prilikom je, prema nepotpunim talijanskim podacima, uhvaćeno 30 lica i odvedeno u zatvor.⁴¹²

Odlukom PK, 6 decembra u polju Kaštel-Kambelovac, formiran je zajednički štab za Solinski i Kaštelanski odred. Za komandira odreda određen je Mate Boban-Čapajev, a za političkog komesara Drago Gizdić. Zadatak zajedničkog štaba bio je da uskladi dejstva ova dva odreda na području Kozjaka. Međutim, ilegalni uslovi života i rada odreda pokazali su da zajednička komanda ne može da ostvari neposrednu rukovodeću ulogu, pa je novom odlukom PK, početkom februara 1942, ovaj štab rasformiran.

Grupa boraca ovog odreda likvidirala je 23 decembra dvojicu ustaša izbjeglih iz Glamoča. Istoga dana druga grupa likvidirala je talijanskog špijuna Bobana. Dva dana kasnije preko 60 boraca ovoga odreda porušilo je željezničku prugu na nekoliko mjesta na komunikaciji Split—Kašteli. Posjećeni su telegrafske i telefonske stubovi i porušena sva postrojenja na željezničkoj stanici Kaštel Šucurac i Kaštel Novi.⁴¹³

U drugoj polovini decembra u nekoliko navrata porušeni su telegrafske stubovi, prekinuta veza i oštećena cesta Klis—Split. Te akcije prisilile su talijansku komandu u Splitu da velikim snagama ponovo blokira Solinski bazu. Od 4 do 8 januara 1942, pod rukovodstvom prefekta Paola Zerbina Talijani su blokirali ovo područje, ali im ni to nije donijelo nikakve rezultate osim što su ponovo uhapsili 400 ljudi i žena. Kao odgovor na talijanske represalije odred je preuzeo smjele prepade i diverzanske akcije. Noću 14/15 januara 1942 38 boraca odreda razrušilo je željezničku prugu Klis—Dugo Polje i iz zasjede napalo dva talijanska kamiona sa vojnicima. Prvim mećima

⁴¹¹ Izvještaj kraljevske prefekture Split od 20 XI 41. (AVII br. reg. 4/7—1, k. 541).

⁴¹² Komanda kraljevskih karabinjera od 22 XI 41 (AVII 18/7—1, k. 54).

⁴¹³ Zbornik V/3 dok. 107.

ubijen je jedan vojnik, dok su se ostali (26 vojnika i podoficira) predali. Zarobljenici su razoružani i, pošto im je objašnjena situacija i ciljevi NOB, pušteni su na slobodu, dok su kamioni spaljeni. Zbog ove akcije Talijani su sutradan opkolili s. Dugo Polje i preduzeli pljačku imovine i paljenje kuća. Tom prilikom ubili su 7 nedužnih seljaka.

Noću 1/2 februara Solinski odred vrši demonstrativan napad na talijanske kasarne i institucije u samom Solinu. Napad je izведен jednovremeno na sve objekte. Čitav Solin bio je na nogama. Talijane je uhvatila nezapamćena panika. Gubitaka nije bilo ni na jednoj strani.

Talijani su odgovorili novim represalijama. Sutradan je blokiran Solinski bazen i uhapšeno je 1.200 ljudi i žena. Svaki drugi stanovnik Solina sada se nalazio u zatvoru. Zatvorenici su deportirani u vazduhoplovne hangare u Divuljama, gdje su podvrgnuti mučenju.⁴¹⁴

MK Partije održao je sastanak na kome je razmotrena novonastala situacija. Odlučeno je da se još smjelije povede borba, da se oružani napadi sprovode češće i istovremeno na više mjesta. Tada je odlučeno da se talijanski oficiri napadnu u njihovoj menzi koja se nalazila u centru Solina u restoranu „Gašpić“. Susjedna zgrada do menze bila je karabinjerska postaja oko koje je bilo izradeno više dobro utvrđenih bunkera. Na traženje Štaba da se jave dva dobrovoltca za izvođenje ove akcije, javili su se svi borci odreda, pa je Štab odreda bio prisiljen da sam odabere dva borca. Odredeni su Ante Bučić i Lovre Katić, sekretar MK SKOJ-a za Solin. Oni su se 17. januara 1942 smjelo probili kroz Talijane, neopaženo došli do oficirske menze i kroz prozore ubacili ručne bombe. Menza je bila poluprazna — svega nekoliko oficira, pa su ubijena

⁴¹⁴ Talijani su noću odvodili grupe naroda u Trogirsko polje kod Divulja i prisiljavali ih da kopaju sebi rake. Dok je narod kopao Talijani su pucali preko njih mitraljezima. U zatvoru su prisiljavali zatvorenike da piju ricinusovo ulje. Svako veče zatvorenici su postrojavani i tada bi ih karabinjeri i vojnici redom šamarali. Takav teror trajao je punih 10 dana. Narod je šutio. Jauk se nije čuo niti se našao ijedan izdajnik. Svi su sa prezicom odbacili laskava obećanja Talijana, čvrsto uvjereni u pravednost Narodnooslobodilačke borbe (iz izjava Branka Dude i ostalih preživjelih rukovodilaca iz Soluna).

samo dvojica, a četvorica ranjena. Napadači su se uspješno povukli.⁴¹⁵ Ovaj napad je povoljno odjeknuo u narodu, dok se teško dojmio talijanske komande. Ipak su Talijani bili prisiljeni da nakon par dana puste sve uhapšene. U znak odmazde strijeljali su Marka Draškovića, simpatizera NOB, koji nije učestvovao u napadu.⁴¹⁶

O Solinskom odredu pisao je sredinom marta 1942 Štab Dalmatinskog odreda Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske slijedeće:

U Solinu se organizovao odred od 50—60 ljudi. Oni su svi u okolnom polju iskopali rovove i tu sa oružjem spavaju. Ovaj odred je do danas izvršio čitav niz i to ozbiljnih akcija. Talijani su već nekoliko puta blokirali mjesto njihovog boravka i slali vojsku na njih, ali sve uzalud...⁴¹⁷

Početkom aprila 1942 broj ilegalaca u Solinu naglo je porastao, pa se povećao i broj boraca odreda na preko 80. Pošto je odred brojno narastao postavilo se pitanje kako da se, u takvom sastavu, održi na ovom području. Nije bilo mnogo izgleda da će dugo ostati neotkriven, pa je PK odlučio da se glavnina odreda prebaci na Dinaru, a manji dio snaga i dalje zadrži na terenu. Tako je glavnina odreda od 69 boraca upućena 13 aprila na Dinaru pravcem Moseć—Svilaja—Vrdovo. Po pristizanju na Dinaru odred je rasformiran; veći dio boraca ušao je u sastav jedinica Dalmatinskog odreda, a jedna grupa na čelu sa Edom Santinijem upućena je na pl. Cincar. Na sektoru Solin—Kaštela od preostalog dijela formirana je 17 aprila u s. Rupotina „leteća četa“ od 20 boraca.

*

Uporedo sa jačanjem Dinarskog i Solinskog partizanskog odreda i stvaranjem prvih partizanskih baza na području centralnog dijela Dinare, Kamešnice i Svilaje, PK KPH za Dalmaciju uporno je radio na stvaranju novih

⁴¹⁵ Zbornik V/3 87, dok. 25; izvještaj guvernera od 18 II 42 (AVII reg. br. 17/5—1, k. 553 i podaci preživjelih boraca iz Solina).

⁴¹⁶ Izvještaj komande karabinjera Solin od 26 I 1942 (AVII 17/5a—1, k. 443).

⁴¹⁷ Zbornik V/3 316, dok. 107.

partizanskih jedinica na području ostalog dijela Dalmacije, u prvom redu u srednjoj Dalmaciji, gdje se njegov uticaj mogao najbolje i najposrednije osjetiti. Na osnovu direktiva PK i neposredne pomoći pojedinih članova PK u periodu od decembra 1941 do maja 1942 stvara se niz novih partizanskih jedinica: Cetinska četa, Kninski i Mosorski odred, U skladu sa tom direktivom sve veći broj članova KP, SKOJ-a i simpatizera odlazi iz primorskih gradova u novoformirane partizanske baze na Dinari i područja bliža slobodnoj teritoriji Like i Bosne. Tako se partizanski pokret sve više širi i zahvata sve veći dio Dalmacije.

5. KNINSKI ODRED

Na sastanku PK, održanom 3. septembra, isključeni su iz Partije Branko Tica i Duško Damjanović, zbog samovoljnog napuštanja Kninskog kotara i bjekstva na anektirano područje Dalmacije.⁴¹⁸ Na terenu Knina kao delegat PK radio je Bergam Gašpar. Početkom septembra u Knin je stigao Andrija Božanić, član PK. Za relativno kratko vrijeme Božanić je uspio ponovo formirati partisku čeliju u samom gradu. Čelija je imala dvije kandidatske grupe: jednu u s. Kninsko Polje, a drugu za sela Biskupiju i Vrbnik. Politička situacija oko Knina, gdje je ustanak sasvim opao, bila je potpuno kritična. Seljaci su se sa oružjem povratili svojim kućama, obradivali zemlju i povremeno osiguravali svoja sela od eventualnih ustaških napada. Za mnoga sela bilo je to bezvlašće, koje su pratile pojave pljačke pa i samovoljnih nasilja. Nešto bolja situacija bila je u onom dijelu Bukovice koji pripada Kninskoj općini. Narod tih sela bio je pod uticajem povoljne situacije u općini Kistinje, gdje je partiska organizacija svakodnevno jačala i gdje je narod uglavnom bio uz NOP. Uz pomoć MK Kistanja formirane su partiske čelije u selima Radučić, Mokro Polje i Očestovo. Ove partiske čelije obrazovale su početkom decembra partizansku grupu od 20 boraca u s. Mokro Polje, koja je formirala svoj logor u zaseoku Kanaziri, ali je bila pri-

⁴¹⁸ Gizdić, 297.

siljena, zbog čestog talijanskog pretraživanja terena, da mijenja mjesto boravka. Iako ova grupa nije izvodila oružane akcije, ona je igrala važnu političku ulogu u ovom kraju, suzbijajući u prvom redu uticaj četnika i šireći uticaj NOP po susjednim selima Otonu, Pribudiću i Žagroviću.

U kninskim selima prema Bosanskoj Krajini formirane su dvije posebne grupe: jedna u s. Plavno, a druga u s. Kovačiću. To su bili ustanici koji su odbijali saradnju sa okupatorom i koji su saradivali sa partizanima u Bosni i sa tek formiranom partiskom organizacijom u Kninu. Grupe nisu bile čvrste partiske jedinice, niti su im bili potpuno jasni ciljevi NOB, pa su zbog toga izbjegavale svaki, naročito oružani sukob sa četnicima. Postepeno, većina ljudstva ovih jedinica stupila je u partizanske odrede.

Oružane grupe u selima Plavno i Kovačić izvodile su oružane akcije protiv domobrana i ustaša. Ustanici s. Kovačić napali su 8. oktobra 1941. iz zasjeđe domobranske novake na putu Sinj—Knin, u klancu Krčić, kod mjesta zvanog Mali Buk. Iz zasjeđe je ubijeno 7, a ranjeno 4 domobrana.⁴¹⁹ Na akciju ustanika odgovorili su Talijani intervencijom jednog odreda tenkova, zbog čega je jedna grupa ustanika, pod rukovodstvom Jovana Durbabe, bila prisiljena da se povuče prema Dinari i organizuje stalni vojni logor u zaseoku Kotarašima.

Gerilski odred u Plavnu poslije talijanskog prodora u Drvar počeo se rasipati. Obrad Bojanović komandant odreda prišao je četnicima i početkom oktobra raspustio borce-ustanike svojim kućama. Grupa boraca okupljena oko Nine Đumića, koji su se osjećali kao partizanski borci i koji su osudili kapitulantsku ulogu Obrada Kneževića, sredinom oktobra uspostavila je kurirska vezu sa jedinicama Prvog ličkog odreda. Sredinom novembra u s. Plavno stigla je delegacija Štaba Prvog ličkog odreda u kojoj se nalazilo nekoliko partizana iz Dalmacije, sa popularnim učiteljem iz Kistanja Jovom Martićem. Uz pomoć predstavnika Prvog ličkog odreda, 21. novembra formirana je

⁴¹⁹ Zbornik V/1 455s, dok. 197.

Plavanska partizanska četa. Za komandira čete postavljen je Glišo Opačić, a za političkog komesara Nikola Dumić.⁴²⁰ Plavanska četa je prva partizanska jedinica na području Knina, ali to nije bila čvrsta vojna jedinica. To je teritorijalna formacija, čiji borci žive kod svojih kuća, obavljaju poljoprivredne radove i s vremena na vrijeme vrše stražarske dužnosti. Ova četa nije izvodila oružane akcije, ali je njeno postojanje imalo vanredan politički značaj. Ona je pretstavljala bazu iz koje se širio NOP po zapadnim selima Kninske općine, koja su Talijani uz pomoć četnika pokušali pretvoriti u vojnu i političku osnovicu za dejstva prema Lici i Bosanskoj Krajini. U maju 1942 reorganizovana Plavanska partizanska četa ušla je u sastav bataljona „Branko Vladušić“.

Gerilski odred u Golubiću postepeno se osipao, tako da je u septembru 1941 ostala samo grupa od 15 boraca pod komandom Dure Zelembabe.⁴²¹ Grupa se dugo kolebala između četnika i partizana, pa je u maju razoružana od jedinica Prvog proleterskog bataljona, a njeno ljudstvo ušlo u sastav Plavanske partizanske čete.

PK za Dalmaciju, po mišljenju CK KPH, nije posvetio potrebnu pažnju Kninskom kotaru, zbog čega je uz slabljenje ustanka nastao politički haos, koji karakteriše previranje stanovništva uz pojavu četnika i dijelimično stvaranje prvih partizanskih grupa.⁴²² Zbog toga na sastanku PK, održanom 12 novembra 1941, a na intervenciju Rada Končara, odlučeno je da se na kninski teren upute Bruno Ivanović, instruktor PK, i Ante Jonić, član Oblasnog komiteta SKOJ-a. Dolaskom pretstavnika PK na teren Knina, partiska organizacija znatno je ojačala. Formirana je 23 novembra partiska čelija u Sinobadima (predgrade Knina).⁴²³ Ante Jonić probio se u sam Knin, gdje je ilegalno živio kao radnik u drvodeljskoj radionici Mefe Firara. On radi intenzivno naročito na stvaranju omladinske organizacije. On je 29 novembra formirao MK SKOJ-a, koji je pod

⁴²⁰ Gizdić, 417.

⁴²¹ 18 II 1942 grupa je ponudila saradnju sa četnicima popa Momčila Đujića (AVII H-P reg. br. 57/2).

⁴²² Gizdić, 330.

⁴²³ AVII 15/8—3, k. 16.

rukovodstvom imao 6 aktiva sa 37 članova. Nekoliko dana kasnije Jonić su otkrili ustaški oružnici, ali je uspio pobjeći na Dinaru, gdje se u zaseoku Kotaraši (Kninsko Polje) povezao sa grupom ustanika iz s. Kovačić.

U međuvremenu je PK uputio na teren Knina i Andriju Božanića, koji se preko partiske čelije u s. Kninsko Polje povezao sa partiskom čelijom u Kninu. On je, u isto vrijeme kada je Jonić formirao MK SKOJ-a, formirao MK Partije, koja je u to vrijeme na ovom području brojala 13 članova. Po prelasku Ante Jonića na Dinaru, Andrija Božanić ponovo je održao sastanak sa partiskom čelijom u Kninskom Polju. Na sastanku je odlučeno da na Dinaru prede nekolicina drugova, među kojima Dušan Kotaraš, Pero Milanović, Drago Crnogorac i drugi i da se tamo formira odred. Od ustanika iz s. Kovačića i ovog ljudstva formiran je 7 januara 1942 Kninski odred.⁴²⁴ Za komandanta odreda određen je Nikola Vrančić, a za političkog komesara Ante Jonić.⁴²⁵

Odmah po formiranju, odred je obrazovao svoj logor na Dinari, na mjestu zvanom Korita. U martu odredu se priključila grupa omladinaca iz s. Polače, pod rukovodstvom Vase Crnogorca. Početkom marta 1942 na cesti Knin—Sinj odred je postavio zasjedu i tom prilikom zabilježio 6 domobrana koji su se prevozili redovnim poštanskim autobusom Vrlika—Knin.⁴²⁶ Kasnije, 17 marta, odred je porušio telegrafsko-telefonske stubove na cesti Vrlika—Knin. Zbog ovih akcija, Talijani su intervenisali jedinicama 2-og bataljona 151 pješadijskog puka divizije „Sassari“.⁴²⁷ Pred nadmoćnim talijanskim snagama odred se povukao dublje u Dinaru, u zaselak Mirkovići, gdje je na mjestu Podić formirao logor.

Sredinom aprila odred je obišao Maks Baće, operativni oficir Štaba Dinarsko-dalmatinskog odreda. Štabu odreda stavio je u zadatak politički rad u Podinarju u selima Polača, Kovačić, Topolje i Biskupija. Komesar odreda Niko

⁴²⁴ AVII, k. 2007, reg. br. 1—30/4.

⁴²⁵ O dejstvu ovog odreda sačuvana su dva neprijateljska dokumenta, dok naših dokumenata nema.

⁴²⁶ Stenografske bilješke preživjelih učesnika (AVII 3—33/4, k. 2007).

Vrančić upućen je na dužnost u Cetinski odred, a Duško Damjanović u Biskupiju sa zadatkom da ispita mogućnost saradnje umjerenih četnika Paje Popovića sa Partizanima.⁴²⁸

Po obilasku odreda, Maks Baće se preko partiske organizacije prebacio u Knin, gdje je održao sastanak sa MK Partije.⁴²⁹ Na tom sastanku odlučeno je da se odred popuni grupom kompromitovanih članova Partije iz Knina. MK je uputio novu grupu boraca, početkom maja, pod rukovodstvom Slavka Jelića čijim je dolaskom odred reorganizovan i formiran u tri voda. Novoorganizovani odred izveo je 15 maja oružanu akciju na komunikaciji Vrlika—Knin, zaplijenivši 2 kamiona i 5.000 kg kukuruza.⁴³⁰ Prilikom povlačenja poginuo je politički komesar odreda. Kninski odred ušao je 21 maja u sastav Prvog udarnog dalmatinskog bataljona, kao njegova 3 četa. Ova četa je 12 juna popunjena novom grupom boraca iz Knina koju je u s. Markovac doveo sekretar MK Dušan Plenča.

6. MOSORSKI NOP ODRED

Koncem decembra partiska organizacija u Omišu i Splitu radila je na pripremama za formiranje Mosorskog odreda. Općina Omiš imala je jaku partisku organizaciju, koja je uživala veliki ugled i popularnost u narodnim masama ne samo među radništvom nego i među seljacima, prvenstveno u selima ispod Mosora. Osim toga na sektoru Omiša nalazila se desetina ilegalaca većinom iz Splita. Sredinom decembra odlukom Mjesnog komiteta Split od ovih ilegalaca formirana je udarna grupa od 10 boraca. Grupa je pretežno politički djelovala, a izvodila je i manje diverzantske akcije na sektoru s. Žrnovnica—Omiš. Kao rezultat političkog rada i oružane borbe grupa je brojno rasla tako da je 24 decembra imala 23 borca. Zbog toga je PK KPH za Dalmaciju odlučio, početkom

⁴²⁷ AVII 8/7—1, k. 541.

⁴²⁸ Duško Damjanović ovaj zadatak nije izvršio najbolje zbog čega je kažnen partiski. Početkom 1943 ubili su ga četnici.

⁴²⁹ Maks Baće je boravio osam dana u kući Zore Bečker u Kninu.

⁴³⁰ AVII 5/3—1, k. 116.

januara 1942, da se čitava grupa prebaci na Mosor. Istovremeno je PK stavio u zadatku Mjesnom komitetu Omiš da mobilise nove borce i da izvrši druge pripreme za formiranje odreda.

Pripreme na formiranju odreda tekle su relativno brzo, (mobilizacija boraca, politički rad i prikupljanje oružja), pa je u kući Pave Buričević pod Mosorom 13 februara 1942 održan sastanak boraca partizanske grupe i članova MK Omiš. Sastanku je prisustvovao i Maks Baće kao delegat Štaba Dalmatinskog odreda. Na sastanku se došlo do zaključka da će se odred moći odmah formirati, jer se sa područja MK Omiš dobrovoljno javilo 40 novih boraca. To su bili većinom kandidati KPJ i simpatizeri.⁴³¹

Oružnici Omiša doznali su preko nekih špijuna iz s. Jesenice za pomenuti sastanak, pa su uputili jedan vod da se privuče kući Pave Buričević i iznenada, prepadom likvidira okupljene partizane. Vod je uspio da se neopaženo privuče i okruži kuću. Oružnici su postavili i zasjedu puškomitrailjezom na putu koji od kuće Buričevića vodi za Mosor. Partizani nisu bili ni postavili stražu, te su za prepad saznali tek onda kada su ih oružnici pozvali na predaju. U tako teškoj situaciji riješeno je da se oružnici obmanu na taj način što će se tri druga predati i dok njih oružnici budu pretresali i vezivali ostali će pobjeći iz kuće. Plan je vrlo dobro smišljen. Dok su se oružnici zadržali oko tri partizana koji su izašli iz kuće da se predaju, Ante Senjanović, Maks Baće, Kreško Tornuš, Jakov Jeremić, Zvonko Lebes i Mile Maričić izišli su iz kuće i uspjeli umaći iz obruča. Uputili su se na drugi kraj s. Sitno prema kući Mate Bričevića, gdje su se naooružali puškama, a zatim ubrzano pošli ka Omišu da na putu s. Sitno—Omiš sačekaju oružnike. Ispod zaseoka Duće na mjestu zvanom Luke postavili su zasjedu u koju su upali oružnici sa uhapšenim partizanima. Poslije prvih pučnjeva oružnici su se razbježali ostavivši zarobljene partizane.

Uskoro poslije toga održan je novi sastanak⁴³² kome su prisustvovali Maks Baće kao delegat Štaba Dalmatin-

⁴³¹ Zapisnik MK Omiš (AVII 8/6—4, k. 119).

⁴³² Datum sastanka nije se mogao utvrditi.

skog odreda, Drago Gizdić ispred PK, Ante Senjanović, Slavko Kadić, Ante Lovrić i drugi. Sastanak je održan u pećini nedaleko od s. Jesenice iznad zaseoka Željevići. I ovaj sastanak su otkrili ustaše i Talijani iz Omiša. Talijanske i ustaške snage poduzele su zajednički pretres s. Jesenice. Ustaški oružnici su nastupali kao predvodnici. Njima je pošlo za rukom da opkole pećinu i blokiraju izlaz. Čim su primijetili neprijatelja Maks Baće je odredio Antu Senjanovića i Zvonka Lebasa da izidu iz pećine i zauzmu položaj radi zaštite izvlačenja ostalih partizana. Ali su oni poginuli odmah po izlasku iz pećine. Dok se ovo dešavalo talijanska kolona od 400 vojnika približavala se od ceste Omiš—Jesenice pećini. Oni su otvorili jaku minobacačku i artiljerisku vatru na zemljiste oko pećine, ne obazirući se mnogo na ustaške položaje. Ustaški oružnici bili su prisiljeni da se zaklone. Nastalu zabunu partizani su iskoristili i izišli iz pećine. Prilikom probijanja kroz neprijateljske položaje ranjeni su Maks Baće, Drago Gizdić i Pavle Buričević. I pored toga partizani su uspjeli da se povuku na Mosor i da sa sobom ponesu ranjenike. Sa Mosora je Maks Baće pomoću lažne legitimacije upućen na liječenje u splitsku bolnicu, dok su se Drago Gizdić i Pavle Buričević liječili ilegalno u zemunicama kod svojih kuća.⁴³³

I pored navedenih dogadaja PK je izdao direktivu da se nastavi sa dobrovoljnom mobilizacijom novih boraca radi formiranja Mosorskog odreda.⁴³⁴ Za nekoliko dana javilo se 30 novih boraca iz s. Žrnovnice, s. Tugari, Omiša, Blata na Cetini i Dugog Polja. Poslije dolaska ove grupe, 27 februara 1942, formirana je Mosorska četa, koja je dolaskom novih boraca prerasla 12 marta u odred.⁴³⁵ Za komandanta odreda određen je Ferdo Gazin

⁴³³ Historijat NOB za Omiš (Arhiv CK SKH, bez broja).

⁴³⁴ Ovaj odred se u nekim dokumentima GŠ Hrvatske, a i u dalmatinskim dokumentima naziva četom. To je, vjerovatno, došlo zbog toga što je Štab Dalmatinskog odreda imao namjeru da od Dinarskog i Mosorskog odreda formira bataljon od četiri čete. Bilo je predviđeno da Mosorski odred uđe u taj bataljon kao jedna njegova četa. Međutim, tada nije došlo do formiranja ovog bataljona.

⁴³⁵ Zbornik V/4 313, dok. 82.

a za političkog komesara Jozo Radobolja. Dužnost zamjenika komesara primio je Roko Peračić, a zamjenika komandanta Tadija Mihanović. Odmah po formiranju odred je počeo izvoditi borbenu obuku sa borcima. Komanda odreda razvila je intenzivan politički rad po selima na padinama Mosora, nastojeći da se pojača dobrovoljno javljanje novih boraca.

Sredinom marta odred je imao četiri voda sa ukupno 90 boraca. Međutim, neprijatelj nije dugo ostavio odred na miru. Već 15 marta Talijani i domobrani preuzimaju napad na njegov logor. Napad je izvršen sa tri pravca i to: Solin—s. Mravince—Mihanović Stan—šuma Mokrice; Žrnovnica—planinski dom na Mosoru, i Omiš—Sv. Juraj (tt 1318) — planinski dom. Na pravcu od Omiša nalazili su se ustaše i oružnici iz Omiša. Štab odreda je blagovremeno saznao o namjerama neprijatelja, pa je donio odluku da sa svojim snagama zaposjedne greben od kuće zvane „Lugarnica“ do planinskog doma. Neprijatelji je 16-og u 9 sati izbio pred položaje Mosorskog odreda. Borci odreda su odmah otvorili vatru. Borba je vodena čitav dan. Smjenjivali su se juriši neprijatelja sa protivnapadima partizana, pa se neprijatelj predveče povukao. Ubijeno je 8 talijanskih vojnika i 1 domobran, a 1 borac odreda je poginuo. Ovaj uspjeh pozitivno je odjeknuo u narodu. Štab odreda je još intenzivnije nastavio sa političkim radom što je uslovilo priliv novih boraca. Pod konac marta odred je brojao 120 dobro naoružanih boraca. Narodne mase susjednih sela koje su dotada bile pasivne, gledale su u odredu svoju vojsku i zaštitu od terora ustaša i uzimaju sve više učešća u NOB, a naročito zapadna sela Omiške općine, dok su ona oko s. Zagvozda i dalje ostala pasivna.⁴³⁶

Preko partiske organizacije u s. Blatu na r. Cetini, Štab odreda je 25 marta obaviješten da je neprijatelji uputio 80 volova iz Livanjskog Polja za potrebe garnizona Split. Štab odreda je odmah donio odluku da talijanskoj koloni postavi zasjedu i da zaplijeni stoku. Odred je postavio zasjedu kod s. Duboki Dolac. Isti dan, oko 12 sati neprijateljska kolona naišla je na zasjedu. Ubijena su tri

⁴³⁶ Historijat NOB za Omiš (Arhiv CK KPH).

talijanska vojnika, sprovodnika volova, dok su se ostali razbježali.⁴³⁷ Zaplijenjeno je 86 goveda od kojih je jedan dio podijeljen siromašnim seljacima susjednih sela.

Poslije ove akcije odlučeno je da se izvrši pretres kuća neprijateljskih elemenata u s. Dugo Polje i da se uhvati katolički sveštenik, poznati ustaški špijun, koji je učestvovao u borbi protiv Splitskog odreda i bio jedan od vinovnika stradanja mnogih nevinih žrtava a naročito Srba iz s. Dicma. Prvi vod pod komandom Srećka Rejića je 6 aprila opkolio s. Dugo Polje, blokirao popovu kuću i izvršio pretres neprijateljskih kuća. U popovoj kući zatečeno je pet ustaša koji su se tek bili vratili iz pljačke u selu Gata. Grupa boraca je iznenadila ustaše i brzo ih razoružala.⁴³⁸ Zarobljenici su dovedeni u Štab odreda i predati vojnem sudu.

PK je početkom aprila 1942 dao zadatak odredu da neprestano vrši diverzantske akcije na željezničkoj pruzi Sinj—Split i da napada neprijateljske transporte. Odmah je pristupljeno izvršenju postavljenih zadataka. Tako je 8 aprila razrušena željeznička pruga kod Dugog Polja u dužini od 200 metara.⁴³⁹ Pored toga odred je izvodio manje napade na komunikaciju Split—Omiš i Split—Blato na Cetini. Ovi napadi ne samo što su uz nemiravali neprijatelja, već su ozbiljno ugrožavali njegove saobraćajne veze. Zbog toga je talijanska komanda iz Splita preduzela mјere da jačim snagama izvrši napад na Mosorski odred koji je u to vrijeme imao 140 boraca.

Italijani su za napad organizovali: dva bataljona crnih košulja divizije „Bergamo“, jedan bataljon 129 pješadijskog puka divizije Peruda (Perugia), četu minobacača, četu mitraljeza, dvije baterije topova, artiljerisku grupu divizije „Perugia“ i jednu grupu karabinjera.⁴⁴⁰ Angažovana je i avijacija, a pored toga i 120 domobrana i žandarma.

⁴³⁷ AVII 119/8, k. 517.

⁴³⁸ Izvještaj oružničke postaje Dicmo od 10 IV 1942 (AVII 29/6—2, k. 168).

⁴³⁹ Pismena izjava preživjelih rukovodilaca NOB Omiša (Arhiv CK KPH).

⁴⁴⁰ Tačan raspored i borbeni poredak ovih jedinica nisu se mogli utvrditi.

Noću 14/15 aprila neprijatelj je prišao padinama Mosora i 15-og oko 7 sati bez borbe ovladao prvim visovima Mosora, nastojeći da u toku dana ovlada visom Sv. Juraj (tt 1318).

Međutim, Štab odreda nije raspolagao podacima o napadu neprijatelja, pa je baš 15 aprila imao namjeru da uputi svoj 1 i 2 vod da izvrše napad na oružničku postaju u s. D. Sitno, dok je 3 vod zadržan u logoru poviše s. D. Dolac. Kad su se Talijani približili logoru odreda u rejonu kote Sv. Juraj jedna patrola ih je primijetila i o tome izvjestila Štab odreda. Ovaj je odlučio da 1 i 2 vod zaposjednu zonu odbrane Botajna (k 1197) — Sv. Juraj (tt 1318) — Ljubelj (tt 1330). Treći vod zatvarao je pravac od Klisa. Talijani su oko 9 sati izbili pred vis Sv. Juraj, gdje su zadržani snagama 2 voda. Borba na visu Sv. Juraj trajala je čitav taj dan, a nastavljena je i slijedećih dana. Lijeva talijanska napadna kolona koja je nastupila pravcem s. Sitno—Sv. Juraj uspjela je 17-og do 11 sati da ovlada visom Babina Kobila i potisne dijelove 2 voda prema visu Sv. Juraj. Tokom 18-og vodila se dramatična borba na položajima 1 i 2 voda, jer su talijanske jedinice crnih košulja, potpomognute kabinjerima, uzaludno pokušavale da zauzmu i posjednu Sv. Juraj (tt 1318). Iako zasipani artiljeriskom i minobacačkom vatrom, borci su sa puno samoprijegora i odvaznosti odbili sve neprijateljske juriše i 18-og su se, koristeći gustu maglu, djelimično prebacili po grupama u pravcu planinskog doma, tj. neprijatelju iza leđa.⁴⁴¹

Pojedine grupe boraca raspale su se prilikom probaja, jer je u najkritičnijem momentu zatajila čvrsta komanda. Većina boraca koji su bili rodom iz obližnjih sela vratila se svojim kućama. Probilo se svega 60 boraca. Odred je imao 2 mrtva i 3 ranjena; 1 legionar, 1 oficir i 2 domobrana su poginuli, a ranjeni su 2 talijanska vojnika i 1 domobran. Pošto nije uspio da uspostavi kontakt sa našim snagama neprijatelj se povukao u pravcu Splita i Omiša.

⁴⁴¹ Zbornik V/4 313, 394 s. i 402, dok. 82, 105 i 108; Istorijat NOB za Omiš (Arhiv CK KPH).

Nemajući podataka o povlačenju neprijatelja a misleći da će on ponoviti napad, Štab odreda je sazvao konferenciju boraca i predložio da se razdiu svojim kućama, gdje da sačekaju ponovni poziv u sastav odreda. Ova odluka išla je u prilog neprijatelju, jer se njom postiglo ono što neprijatelj nije uspio svojim napadom. Odluku Štaba odreda nisu prihvatili svi borci. Grupa od 17 boraca iz Splita odbila je da izvrši naredenje. Ona je i dalje ostala na Mosoru, politički djelujući u narodu, služeći kao jezgro za okupljanje novih boraca i pripremajući se za nove oružane napade na neprijatelja. Štab Dalmatin-skog odreda poveo je postupak protiv Štaba Mosorskog odreda pa je komandant odreda osuden na smrt i strijeljan.⁴⁴²

Zamjenik komandanta odreda Srećko Rejić ostao je sa grupom boraca na Mosoru i ponovo uspostavio vezu sa PK. PK je izdao direktivu da grupa poduzme sve mjere da se borci koji su se odlukom Štaba odreda razišli kućama ponovo prikupe i priključe grupi. Za nepunih 8 dana došlo je na Mosor 15 ranijih partizana, pa je koncem aprila formirana ponovo Mosorska četa od 35 boraca. Odmah po formiranju četa je kaznila narodnog neprijatelja Amižića i jednog špijuna u s. Žrnovica, presjekla nekoliko telegrafskih stubova kod s. Dugi Rat, i porušila željezničku prugu južno od Klisa. Ove akcije podigle su ugled čete kojoj su se svakodnevno priključivali novi borci, većinom oni koji su ranije bili pošli svojim kućama. Četa je 14 maja brojala 90 boraca.⁴⁴³ Mosorska četa dobila je naredenje 19 maja da se prebaci na Dinaru na područje Vještića Gore. Ona je ustvari poslužila kao jezgro za formiranje 2 bataljona Srednjedalmatinskog odreda.

Na putu od Mosora do Dinare četa je razrušila prugu Split—Sinj i presjekla telefonske linije od s. Dugo Polje do s. D. Prugovo. Četa je 23 maja opkolila i nakon dvočasovne borbe likvidirala oružničku postaju u s. D. Prugovo. Zgrada postaje je zapaljena, a 3 oružnika su ubijena. Na Moseću četa je došla u dodir sa Rogozničkom četom.

⁴⁴² Izvještaji Štaba IV operativne zone br. 133/42 od 19 VI 1942 i GŠ Hrvatske br. 54/42 od 1 VII 1942 (AVII reg. br. 13/2, k. 1400).

Sutradan, poslije ove akcije Mosorsku četu napala je na Moseću ustaška i seoska milicija iz s. Brštanovo i s. Lećevice. Borba je vodena do 15 sati, kada je ustašama stigla talijanska pomoć iz Sinja. Izvlačeći se iz borbe, Mosorska četa je nastavila povlačenje preko s. Postinja ka Svilaji. Noću 24/25 maja, otstupajući ka Svilaji, četa je napala oružničku postaju u s. Radunić. Nakon dvočasovne borbe likvidirana je ova žandarmeriska stanica i tom pri-likom zarobljeno je 5 oružnika.⁴⁴⁴ Mosorska četa se preko s. Otišića i s. Panja prebacila na Dinaru. Četnici iz okolnih mjesta pokušali su da zasjedom na mostu na r. Cetini, spriječe ovo prebacivanje, ali su brzom intervencijom i odlučnim nastupom čete potpuno razbijeni.⁴⁴⁵ Četa se prebacila na Dinaru, gdje je 21 juna ušla u sastav 2 bataljona Srednjedalmatinskog odreda.⁴⁴⁶

7. CETINSKA ČETA

Selo Cetina leži na izvornom dijelu istoimene rijeke, a naseljeno je srpskim življem. Ustaške vlasti sve do februara 1942 nisu vršile teže i veće zločine nad narodom ovoga kraja. Početkom februara oružnička postaja iz Vrlike obaviještena je da neki seljaci u s. Cetini posjeduju oružje i da u selu živi priličan broj stanovnika koji sa simpatijama gledaju na NOP. Zbog toga je komanda Popunidbenog zapovjedništva u Sinju odlučila da jačim snagama domobrana i oružnika opkoli s. Cetinu i razoruža seljake. Mještani su na vrijeme obaviješteni o ustaškim namjerama, pa su odlučili da im se odupru sa oružjem u ruci. Pod rukovodstvom Nikole Vrančića oni su posjeli pravce odakle su očekivali napad oružnika. Domobranske snage u jačini jedne satnije (čete) i oružnici iz Vrlike i s. Kijeva, 18 februara, izvršili su napad na s. Cetinu pravcem od Kijeva. Mještani su uspješno odbijali sve na-

⁴⁴³ Podaci iz priloga istoriji NOB za Omiš (Arhiv CK KPH).

⁴⁴⁴ AVII k. 515 reg. br. 19/6—2.

⁴⁴⁵ Podaci iz priloga istorijata NOB za Omiš (Arhiv CK KPH).

⁴⁴⁶ Izvještaj četvrte operativne zone br. 133/42 od 19 VI 1942 (AVII, bez reg. br.).

pade oružnika i domobrana tokom cijelog dana. Sutradan oružnicima i domobranima stigli su Talijani u pomoć.⁴⁴⁷ Ustaške domobranske i talijanske snage uspjele su ovladati s. Cetinom, ali su se naoružani seljaci povukli u pravcu s. Uništa. Talijanske vojne vlasti, želeći pridobiti srpsko stanovništvo za sebe, spriječile su sve represalije koje su počeli da sprovode ustaški oružnici nad zateklim stanovništvom.

Ovaj sukob, iako se nije završio sa uspjehom po seljake s. Cetine, bio je od koristi za NOB u ovom kraju. On je jasno pokazao da se samo čuvanjem svoga sela, a bez učešća NOV, ne da spasiti ništa pa ni samo selo, bez obzira što bi sami seljani želili sačuvati mir pod „kućnim krovom“ tolerantnim odnosima sa četnicima i sa partizanima. Zbog toga je Štab Dalmatinskog odreda odlučio da pruži svestranu pomoć ovom kraju. Na rad u s. Cetinu upućen je Nikola Vrančić. Dana 16 aprila održan je sastanak pretstavnika s. Cetine i Štaba Dalmatinskog odreda na kome je zaključeno da se izvjesna kolica oružja dâ mještanima koji su se obavezali da se suprotstave napadima okupatora, i ustaša na njihovo selo. Takođe je zaključeno da se upute u s. Cetinu svi borci rodom sa ovog područja. Štab odreda primio je na sebe da od boraca s. Cetine formira partizansku četu. Seljaci koji posjeduju oružje, imali su da uđu u sastav partizanske čete, a ostali nenaoružani seljaci bili su dužni potpomagati četu pri izvedenju akcija. U slučaju da četa izvodi oružane akcije van područja s. Cetine, borci-mještani dobrovoljno će odlučiti da li će učestvovati u ovim akcijama.

Uskoro se pokazalo da je ovakvo rješenje bilo sasvim pravilno; ono je seljake s. Cetine otrglo ispod uticaja četnika i jače vezalo uz NOP. Stvorena je mogućnost jače aktivizacije dotada pasivnih seljačkih masa. Istina, te masse su prilazile sa izvjesnom rezervom, ali je to u procesu borbe potpuno otpalo.

⁴⁴⁷ Zbog nedostataka dokumenata nije se moglo utvrditi o kojim se talijanskim jedinicama radi.

Pet dana poslije sporazuma formirana je Cetinska četa od 73 borca. Za komandira čete postavljen je Nikola Vrančić, a za političkog komesara Ivan Milišić. Dužnost zamjenika komandira primio je Branko Dude, a političkog komesara Nikica Subota. U četi su formirana tri voda od kojih je 1-vi vod bio sastavljen od starih partizana koji su došli iz ostalih jedinica. Ostala dva voda formirana su od seljaka iz s. Cetine. Četa je u ovom sastavu dejstvovala svega 20 dana. U maju je 1-vi vod učestvovao u borbama oko Knina i nešto kasnije je ušao u sastav Prvog udarnog dalmatinskog bataljona. Veći dio boraca zadržao se u selu. Slobodnim izborom seljaka formirana je komanda s. Cetine, koja je dejstvovala pod uticajem Štaba Dalmatinskog odreda. Naoružani seljaci, koji su strepili od upada ustaša u selo sa pravca s. Kijeva, držali su stalno položaje iznad svoga sela.

VI

RAZVITAK I DEJSTVA PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU SJEVERNE DALMACIJE

(oktobar 1941 — april 1942)

1. POKRET SJEVERNODALMATINSKIH UDARNIH GRUPA

Udarne grupe na području Sjevernodalmatinskog primorja brojno su rasle, a njihove akcije uticale su na jačanje otpora kod stanovništva sjeverne Dalmacije protiv talijanskih okupatora i njegovih satelita. Osim u Šibeniku, udarne grupe su postojale na cijelom području između Biograda na Moru—Stankovaca—Zatona i obale. Akcije grupa nailazile su na sve oštriju reakciju talijanskog okupatora, koji je pošto-poto htio da ima „mir“ na „anektiranom“ dijelu Dalmacije. Talijanski okupator sve češće je preduzimao „akcije čišćenja“ hapsio mirno stanovništvo, trpao u zatvore nedužne ljudi, pljačkao i palio sela i ubijao sve odreda. Međutim, okupator nije uspio da razbijje udarne grupe niti da onemogući njihove akcije; naprotiv, one postaju sve brojnije. Kroz udarne grupe i njihove akcije kalili su se borci i pripremali za pretstojeće veće i teže zadatke.

Poslije otstranjivanja oportunističkih elemenata Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju, u oktobru 1941, preuzeo je mјere za formiranje partizanskih odreda. Situacija je za to bila zrela. Partiske organizacije i partiska rukovodstva bili su učvršćeni kako na području sjevernog dalmatinskog Primorja tako i na području Bukovice. Sre-

dinom novembra u Šibeniku je boravio i Rade Končar, sekretar CK KPH. On je pružio pomoć Okružnom komitetu pri organizacionom sredovanju partiske organizacije, stvaranju udarnih grupa i uspostavljanju čvrste veze među partiskim organizacijama. Veza sa PK u Splitu održavana je skoro svakog dana, a postojala je dobro organizovana veza i sa Bukovicom. Otpor masa pod rukovodstvom Partije rastao je iz dana u dan. Zbog toga je Okružni komitet donio odluku da se u toku novembra prebace na područje Bukovice sve udarne grupe, pa i pojedinci koji su se nalazili u ilegalstvu, radi formiranja partizanskog odreda. Odred je trebalo da broji oko 100 boraca. Predviđeno je da mu baza bude Bukovica i da dejstvuje na području cijele sjeverne Dalmacije.⁴⁴⁸

Da bi se odluka OK sprovela u život izvršene su potrebne pripreme i izdata naredenja grupama. Prvo je 7 novembra krenula grupa od 16 boraca, uglavnom ilegalaca iz s. Vodiče i s. Tribunj. Grupa je preduzela marš pravcem s. Vodice—s. Ostrovica—s. Macure gdje ju je prihvatio Nikica Popović,⁴⁴⁹ i sproveo bez odobrenja OK KPH za sjevernu Dalmaciju, pravcem s. Vučipolje—s. Glogovo—s. Bruvno—s. Kamensko, u Liku.⁴⁵⁰

O maršu ove grupe komanda Dalmatinske čete, januara 1942, izvještava:

Putovanje ove grupe bilo je najuspešnije. Nikakvih smetnji koje bi bilo važno istaknuti nije bilo. Organizacija puta, veze, snabdevanje hranom i sve ostalo bilo je na visini. Gdje su pri-like dozvoljavale djelovalo se i politički. To se isključivo odnosi na teritoriju Like, pošto se po teritoriji Dalmacije kretalo pod najstrožom konspiracijom i u otsustvu ikakve veze sa seljacima. U Glogovu smo imali jedan uspio širi sastanak. Sastanak je protekao u duhu bratimljenja Srba i Hrvata i diskusiji o svim aktuelnim pitanjima...⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Zbornik V/3 242, dok. 86.

⁴⁴⁹ Nikica Popović, tada terenski politički radnik, poginuo 1943 godine u s. Dobropoljci (Bukovica) u borbi protiv saradnika okupatora.

⁴⁵⁰ Kasnije se ova grupa prebacila iz s. Kamensko preko s. Mazina i s. Glogova u s. Vučipolje gdje se spojila sa ostalim grupama iz sjeverne Dalmacije.

⁴⁵¹ Zbornik V/3 43, dok. 11.

Druga grupa od 26 boraca (10 Šibenčana, 13 iz s. Prvić—Luka i Šepurine i 3 iz s. Srime) prikupila se kod s. Zaton, gdje je ostala do 22 novembra. U međuvremenu ovu grupu posjetio je Rade Končar i održao sastanak. Na čelu grupe nalazili su se Franjo Kursar i Ermano Maroti. Grupa je iz rejona Zatona preduzela marš prije utvrđenog vremena, jer je ranije obaviještena da će Talijani „čistiti“ taj teren, pa su pripreme za pokret izvršene na brzu ruku. Grupa je krenula 22 novembra 1941 pod voćtvom drugova iz Zatona preko s. Ostrovice za Kistanje, tj. na zaseoke sjeveroistočno od Kistanja, a odatle pod voćtvom drugih drugova produžila pravcem Žegar—Krupa—Duboki Dol—Glogovo—Klapavica.⁴⁵²

„Prema saopćenju drugova delegata iz OK i CK grupa je trebalo da ode u okolinu Kistanja...“ radi formiranja odreda na području Bukovice.⁴⁵³

Medutim, grupa je iz Bukovice krenula u Liku prije vremena. Do s. Velike Popine put je protekao bez smetnji. U Velikoj Popini grupa je imala sukob sa jednom italijanskim patrolom, koja je u selu kupovala hranu. O dolasku Talijana odred nije bio na vrijeme obaviješten, „pa se može zahvaliti slučaju što je to proteklo bez većih

⁴⁵² Zbornik V/3 43, dok. 11.

⁴⁵³ O stvaranju partizanskih odreda na području Bukovice u pomenutom izvještaju OK za sjevernu Dalmaciju od 8 III 1942 se kaže:

„... Istovremeno (misli se na učvršćenje partiskih organizacija — D. P.) vršili smo pripreme za eventualno stvaranje novog partizanskog odreda i za njegovo odašiljanje. Kad su pripreme za odašiljanje ovog odreda, novog, bile završene i određen teren, povoljan za partizanske akcije, poslali smo na to mjesto (Bukovica) u etapama do 100 ljudi.

Bez našeg znanja i protiv naše volje drug „Nikica“, koji je imao za dužnost da primi taj odred i spremi ga tu, odaslaо ga je dalje u Liku da se stavi na raspoloženje тамо postojećем Stabu partizanskih odreda za Liku. Taj odred bio je namenjen za vršenje akcija na teritoriji našeg okruga, tako da vremenom ojača. Drug Nikica je taj formirani odred uputio за Liku prije nego su stigli odgovorni drugovi...“ (Zbornik V/3 242, dok. 86). O prebacivanju odreda iz Bukovice u Liku govori niz dokumenata, pa čak i komesar GS Hrvatske Vladimir Bakarić u jednom svom izvještaju.

komplikacija. Za nekolicinom drugova otvorena je i vatra, ali bez rezultata...⁴⁵⁴

Ova grupa povukla se u s. Klapavici, kotar Gračac, gdje se sastala sa delegatom OK za sjevernu Dalmaciju Ivom Družićem, koji je imao zadatku da ovu grupu vrati na dalmatinski teren. Na putu iz s. Klapavice za Dalmaciju, u s. Duboki Dol, četnici su pripremili iznenadni napad sa namjerom da unište grupu. Zato se grupa prebacila iz s. Duboki Dol u s. Javornik, ali je našla na sličan pokušaj tamošnjih četnika. Spiro Lukić, komandir četnika u s. Velika Popina, uputio je poruku ovoj grupi da se prebaci u s. V. Popina i priključi jednom partizanskom odredu koji navodno tamo boravi. Ustvari četnici su tamo pripremali novu zasjedu koja je izbjegnuta zahvaljujući Ljubi Kneževiću i Petru Kesiću, koji su rukovodstvo grupe obavijestili o namjeri četnika i predložili da se grupa prebaci ka Štabu grupe za Liku,⁴⁵⁵ pravcem s. Mazin—s. Oraovac.

Treća grupa, sastavljena većinom od omladinaca iz Šibenika, zatim od boraca iz s. Zaton, s. Vodice, otoka Krapanj i s. Primošten, brojala je 40 boraca. Ona je 16 novembra preduzela pokret iz okoline s. Zaton prema Bukovici, a odatle je trebalo da se prebaci u s. Otrić. Međutim, njoj je naknadno naredeno da se uputi pravcem s. Zaton, s. Ostrovice, s. Žegar, s. Glogovo, s. Klapavica.

Što se tiče putovanje ove grupe (treće) ono je proteklo u redu, izuzev Mazina, gdje je jedna grupa longovaca (četnici pod voćtvom Nike Novakovića-Longa — D. P.) iz Srba spremala se da nas napadne i razoruža... Sukob je izbjegnut jer smo na vrijeme mimošli tu bandu i spojili se sa prvom i drugom grupom u Oraoveu...

Cetvrta grupa — iz okoline Zadra, sastavljena uglavnom od Ižana, broji 32 druga, većinom ilegalaca. Grupa je otputovala prema naređenju OK koji je imao da organizira put i vodi brigu o naoružanju drugova. Drugovi su sa Iža došli u Vodice, a odatle kao i prethodne grupe istim putem do Kravice, gdje su se našle sve grupe. Na samom putu grupa nije imala nikakvih smetnji... Po naređenju OK drugovi su stigli u Vodice... Međutim drugovi

⁴⁵⁴ Zbornik V/3 43 s, dok. 11.

⁴⁵⁵ Isto.

su ostali tri dana u lađama bez ikakve veze sa drugovima iz Vodica. — Što se tiče naoružanja ono je bilo nedovoljno... Politički rad ove grupe bio je isti kao i prethodne grupe.⁴⁵⁶

U s. Oraovcu u južnoj Lici od sve četiri grupe formiran je odred, koji je prema naredenju Štaba grupe za Liku poduzeo marš u pravcu s. Kravice, gdje je ušao u sastav bataljona „Marko Orešković“ kao njegova 3 četa.

Prije pokreta za Liku sve su grupe održale po nekoliko sastanaka na kojima su borci upoznati sa ciljevima NOB, zadacima, ulozi, držanju i odnosu partizana prema narodu kuda budu prolazili. Obraćena je naročita pažnja da se borci politički pripreme za zadatke koji stoje pred njima. Borcima je podijeljen specijalno pripremljen letak u kome se, pored ostalog, kaže:

Partizani su narodna vojska koja ne djeluje samo vojnički već i politički, tumačeći narodu zašto se i protiv koga ona bori. Borba, koju danas partizani vode, uperena je protiv okupatora, ustaša i narodnih izdajnika. Partizani vode borbu protiv okupatora zato, što su njemački i italijanski fašisti porobili našu zemlju i što u porobljenoj zemlji vrše nečuvena nasilja i oduzimaju narodu i najmanje tragove slobode. Naše njive, naše more i naše fabrike ne rade za narod. Njih je okupator prisvojio da bi pojačao svoje gospodstvo na štetu nas i svih naroda Jugoslavije. Oni su oduvek želeli da nam otmu našu Dalmaciju i naše more, da na našoj obali nasele svoju gospodu koja će uživati naše vinograde i koja će nesmetano loviti našu ribu. Oni su Hrvatskoj doveli Pavelića i ustaške bande, koje žare i pale po zemlji, ubijaju na hiljade nevinih ljudi, a to rade samo u interesu nemačke i italijanske gospode. Naš narod neće biti sloboden u svojim kućama — na svojim pradjedovskim ognjištima, sve dok ne istjeramo posljednjeg okupatora i njegove sluge iz naše zemlje. Eto zato je naša borba — narodnooslobodilačka. U toj borbi potrebne su nam snage našeg naroda, koji šalje svoje najbolje sinove — vas partizane da mu povratite slobodu i nezavisnost i donesete sreću i blagostanje u svaki dom. Naš narod se u svojoj povjesti pokazao sposobnim da mnoge neprijatelje zbaci sa svojih leda, pa će zbaciti nemačkog i italijanskog tudina.

Da bi ispunili svoj zadatak koji nam je povijerio naš narod, mi smo organizovali partizanske odrede; jaku oružanu silu, koja zadaje neprijatelju iz dana u dan sve jače i sve smrtonosnije udarce. Partizanska narodna vojska je zaštitnik narodnih interesa, čuvar reda, koja štiti narod od pljačkaša, lopova i kradljivaca. Svaki partizan — narodni vojnik — mora biti vjeran svome narodu, ne smije lagati, krasti ni pljačkati. On mora biti uredan,

⁴⁵⁶ Zbornik V/3 44, dok. 11.

čist i obrijan, a njegovo odelo čisto i okrpljeno. Svi partizani su nerazdvojeni drugovi, koji se međusobno vole i poštuju, pomažu jedan drugome imajući na umu, da su opći interesi svih partizana —interes svakog pojedinca. Partizan ne smije biti sebičan, on je dužan da dijeli sa svojim drugom dobro i zlo. Skupa u jurišu — zajedno na odmoru! To drugarstvo ne smeta i ne može smetati disciplini, koja se bazira na bezuslovnom izvršavanju svih naređenja komandira i komesara i svih vojnih starešina. U redovima partizana vlada disciplina svijesnih boraca.⁴⁵⁷

Prije polaska borci su po grupama izabrali svoje vojno i političko rukovodstvo. U s. Krbavici, prije dolaska četvrte grupe, izvršen je ponovan izbor vojnog i političkog rukovodstva. Izabran je i sekretar novoobrazovane partiske jedinice.⁴⁵⁸

Dolazak dalmatinskih boraca u Liku bio je od neocjenjive političke vrijednosti. To je bio prvi jači i masovniji borbeni kontakt srpskog i hrvatskog naroda na ovom području, koji će kroz zajedničku borbu cementirati temelje bratstva i jedinstva. Kroz oružanu borbu uspostavljene su čvrste veze sa srpskim narodnim masama. Srpski živalj Like prijateljski je prihvatio i prigrlio dalmatinske borce, ukazao im gostoprимstvo, toplinu, drugarstvo i svestranu brigu. Kroz borbe i zajednički prolivenu krv vrletima Like borci iz Dalmacije sa ličkim partizanima razbili su sve velikosrpske i ustaške planove o bratoubilačkoj borbi srpskog i hrvatskog naroda. Zbog toga je četa Dalmatinaca postala trn u oku četnicima i njihovim „vojvodama“, koji su ulagali sve napore da je unište ili razbiju. Zahvaljujući riješenosti, hrabrosti i visokoj svijesti boraca iz Dalmacije i pomoći partizana iz Like namjera četnika se nije ostvarila.

2. PRVE BORBE DALMATINSKIH PARTIZANA U LICI

Nekoliko dana poslije ulaska u sastav bataljona „Marko Orešković“, četa Dalmatinaca je 29 decembra napala talijansku kolonu kod Bjelopolje (srez Korenica). To je bila

⁴⁵⁷ Letak OK KPH za sjevernu Dalmaciju od 14 XI 1941 „Partizanskem borcu“. (Arhiv Muzeja grada Šibenika, bez broja).

⁴⁵⁸ Zbornik V/3 45, dok. 11.

prva borba između partizana i Talijana na području Like.⁴⁵⁹

Ova borba je imala veliki odjek u Lici. O njoj je GŠ Hrvatske u svom izvještaju k. br. 7 od 30 marta 1942 pisao slijedeće:

... Prvi ozbiljni sukob, koji je imao odjeka za cijelu Liku, bio sukob kod Korenice koncem prošle godine (28. XII.) (odnosi se na akciju od 29 a ne 28 XII — D. P.). Sam su sukob izazvali Italijani, koji su pošli pljačkati sela, a prihvatile ga je četa Dalmatinaca — Hrvata ...⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Komandant talijanske posade u Korenici piše o ovoj borbi:

„U nemogućnosti da se opskrbimo hranom zbog obilnog snijega koji je prekinuo naše veze sa Vrhovinama, i zbog velikih poteškoća snabdevanja na domaćem tržištu, komandant Korenice je odredio da 25 decembra, potporučnici Revelant Giovanni (Đovani) i Pomeri dr Giorgio, (Pomeri dr Đordđe), direktor menze u bataljonu, otiđu u Bjelopolje da nabave živežnih namirnica. U 13 sati, dana 29 decembra, imenovani oficiri, oboružani sa troje saonice i sa 13 ljudi (među kojima jedan tumač — crna košulja) sa jednim mitraljezom, otišli su za Bjelopolje.

Na večer, komandant, zabrinut zbog toga što se oficiri nisu vraćali, a saznavši da su isti krenuli prema Ponoru, poslao je za njima dvije čete da ih traže, prvu na Ponor, a treću na Bjelopolje... Dvije čete krenule su oko 20.30 sati, a noć je bila osvjetljena mjesecinom. Prva je došla do Ponora, gdje je dobila obavijesti o prolasku saonica; treća, stigavši blizu Bjelopolja, bila je zaustavljena, oko 23 sata iznenadnom i jakom vatrom, koja je dolazila sa visine oko Galovca i iz mjesta Bukovac. Četa je smjesta prešla u protunapad, koji ipak nije uspio, uvezvi u obzir jaču vatu i veći broj protivnika.

Međutim, komandant prve čete, čuvši vatru koja je dolazila iz Bjelopolja, dotrčao je sa primjernom inicijativom u pomoć 3 četi.

Sutradan, 30 decembra, oko 8.35 sati dvije čete, 1. i 2. pojačane sa jednim mitraljeskim plotunom, (mitraljeski vod) krenule su iznova prema Bjelopolju. Ali žestoka reakcija neprijatelja, koji su se utvrdili u kućama, pomanjkanje muničije na našoj strani, učinili su uzaludnim naša tri uzastopna napada. Kolona se je u redu vratila na Gradinu, gdje je dostigla jedan novi odred. Ovdje pod zaštitom mitraljeza povratila se je u Korenicu.

Naši gubici u borbama kod Bjelopolja: poginulih: 4, ranjenih 7, zarobljenih 36, smrznuta 23.

Među zarobljenicima ima 4 oficira i podporučnici: Revelant Đovani, Pomeri dr Đordđe, Denarini Vitorio i Belfanti Karlo... (Zbornik V/3 435 s, dok. 136).

⁴⁶⁰ Zbornik V/3 422, dok. 133.

Tako su dalmatinski partizani, rame uz rame sa Ličanima, vodili borbu sa okupatorom i njegovim slugama, stvarajući i jačajući bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata.

Krajem februara 1942 na području Like bilo je oko 180 partizana iz Dalmacije.⁴⁶¹ Pošto je Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju radio na formiranju većeg partizanskog odreda u Bukovici, to je uputio pismo Štabu grupe NOP odreda za Liku i tražio da se jedan dio Dalmatinaca-partizana povrati u Bukovicu. Međutim, vojnopolička situacija u Lici nije dozvoljavala da se odmah udovolji molbi OK. U to vrijeme u Lici su se vodile teške borbe i očekivao se napad Talijana na tamošnju oslobođenu teritoriju. Sem toga, borci iz Dalmacije prestavlјali su 75% Hrvata u svim ličkim jedinicama, pa bi se njihov odlazak štetno odrazio na bratstvo i jedinstvo i na širenje partizanskog pokreta među Hrvatima u Lici. To bi sigurno iskoristili i neprijateljski elementi u Lici za svoje prljave ciljeve. Ovo „tim više, što su baš Dalmatinci započeli borbe protiv Talijana u Lici, pa bi svijet, s obzirom na današnje velike borbe, i na prestojeću talijansku ofanzivu, tumačio krivo njihov odlazak...“⁴⁶²

Zbog ovih okolnosti GŠ Hrvatske je odlučio da se partizani iz Like prebacuju u sjevernu Dalmaciju postepeno, po grupama, kako se to ne bi odrazilo na stanje u Lici i na prilike na području sjeverne Dalmacije.⁴⁶³

3. FORMIRANJE I AKCIJE BUKOVIČKOG NOP ODREDA

I pored upućivanja boraca u Liku, partizanske udarne grupe u Bukovici su i dalje rasle prlivom novih boraca. Od tih grupa formiran je 6 januara 1942 u zaseoku Grulovićima (s. Kistanje) Bukovički NOP odred koji je bro-

⁴⁶¹ Sem navedenih grupa sa područja Šibenika, tokom 1941 iz sjeverne Dalmacije u Liku su se prebacivale i manje grupe boraca, pa i pojedinci.

⁴⁶² Zbornik V/3 274, dok. 95.

⁴⁶³ Zbornik V/3 332, dok. 107.

jao 42 borca.⁴⁶⁴ Borci odreda bili su podijeljeni na 5 desetina, koje su bile neposredno pod komandom Štaba odreda. Za komandira odreda postavljen je Obrad Knežević,⁴⁶⁵ a za političkog komesara Jovo Martić učitelj iz Kistanja.⁴⁶⁶ Za zamjenika komesara odreden je Petar Vejinović.⁴⁶⁷ Odred je bio naoružan puškama, sa dva puškomitrailjeza i dovoljnom količinom puščane municije.

Odmah po formiranju odred je prešao na izvođenje akcija.

U talijanskim zatvorima u s. Kistanje i s. Djevrske nalazio se veliki broj osudenih antifašista. Bilo je samo pitanje dana kada će biti internirani u Italiju. Štab Bučkovičkog odreda je odlučio da ih oslobođe. Na sela se nije moglo frontalno napasti, jer su Talijani raspolagali jakim snagama. Štab odreda je došao na ideju da zasjedom oslobođi osudenike prilikom njihovog sproveđenja u Zadar. Zbog toga se odred odmah prebacio u s. Gošić a zatim postavio zasjede na cesti Kistanje—Zadar i Kistanje—Šibenik. Istovremeno je poslata jedna „trojka“ koja je, 10. januara, neopaženo ušla u s. Kistanje i pod vrlo teškim okolnostima prokopala zid zatvorske zgrade i oslobođila jednog uhapšenog koji je bio osuden na smrt strijeljanjem. Druga trojka odreda, 12. januara, likvidirala je

⁴⁶⁴ Podaci su uzeti prema izkazima učesnika NOR sa područja Bukovice i preživjelih boraca Bučkovičkog odreda. Podataka o formiranju odreda u dokumentima nema. U izveštaju Maksia Baće od 19. III 1942 ovaj odred se naziva Bučkovička četa (Zbornik V/3 322, dok. 107). O postojanju i djelovanju odreda govore još neki dokumenti.

⁴⁶⁵ Obrad Knežević je bio nekvalifikovani radnik iz s. Očeštova. Poslije aprilske katastrofe došao je iz Beograda u s. Očeštovo. U Beogradu je stupio u napredni radnički pokret i uskoro postao član Komunističke partije.

⁴⁶⁶ Jovo Martić je vrlo rano došao u dodir sa naprednim pokretom i kao učitelj vodio je nepoštenu i upornu borbu protiv velikosrpske politike i izrabljivanja narodnih masa od strane zelenoga — trgovaca Kistanjske općine koji su bili doveli na rub propasti gotovo 40% stanovništva Bukovice. Kroz tu borbu i nastojanja on je izrastao u narodnog tribuna u koga je narod imao neograničeno povjerenje.

⁴⁶⁷ Petar Vejinović bio je najstariji član Partije u Bukovici i jedan od njenih organizatora.

u s. Djevrske jednog talijanskog špijuna. Glavnina odreda držala je zasjede. Nakon pet dana uzaludnog čekanja odred je napustio zasjedu i prikupio se u s. Ivoševci. Tu je 17. januara likvidirao dva špijuna-lugara, koji su karabinjerima u s. Kistanje dostavljali podatke o partizanima.⁴⁶⁸

Odred se 18. januara 1942 prebacio u Modrino Selo. Noću 19./20.-og karabinjeri su opkolili odred u Modrinom Selu i napali ga u svitanje. Poslije kraće borbe odred se povukao na brdo Zmištak (tt 562). Ubijena su 2 karabinjera, dok je odred imao 1 lako ranjenog.⁴⁶⁹ Ovo je bila prva oružana borba sa Talijanima na području Bukovice. Povodom toga OK KPH za sjevernu Dalmaciju uputio je narodu proglaš-poziv na ustanak, u kome se, pored ostalog, kaže:

Narode Bukovice,

Ti si svjedok velikih zločina, koje nad tobom sprovode tudijski osvajači uz pomoć tvoje domaće gospode, koja te vjekovima izrabljivala, koja ti je otimala posljednji zalogaj, a tebe dovodili do prosjačkog štapa. Ta ista gospoda te varaju, kada ti kažu „Italijani su spasli srpski narod“. Ti si svedok stotine nevinog zatvorenih, ti si svedok svakodnevnog ubijanja i palenja tvojih kuća, koje svirepo sprovode italijanski vojnici i karabinjeri. Italijanski okupator kao i tvoja domaća gospoda, žele da te drže u ropstvu, da ti otimaju mukom stečenu siromašnu zgradu. Oni žele da te obesčaste, da siluju tvoje majke i sestre, da desetkuju tvoje redove nevinim žrtvama, da u crno zaviju tvoj dom sve dok je tvoga imena.

Po tvojim šumama praskaju prve osvetničke puške. To su vesnici novog doba — doba kada ćeš ti biti gospodar u svome slobodnom domu. Ti nemaš drugog puta, do puta borbe, borbe na život i smrt, koja donosi smrt okupatoru, a tebi i tvojoj deci slobodu i blagostanje. Zato svi ko jedan stupajte u redove partizanskih odreda.

Bukovački narode, znaj da su samo partizanski borci, borci za tvoju sretniju i bolju budućnost!

Bukovački narode, ti koji se nikada nisi mirio sa ropstvom, ti koji si dostojan svog velikog imena i prošlosti svojih predaka Janković Stojana i Smiljanić Iliję, smelo napred!

Smelo napred za konačno oslobođenje naših naroda!⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Podaci iz radova grupa i učesnika NOB sa područja Bukovice (AVII).

⁴⁶⁹ Podaci od preživjelih rukovodilaca odreda (AVII).

⁴⁷⁰ OK KPH za Šibenik od 25. I. 1942 (Arhiv Istoriskog odeljenja CK SKH, bez broja).

Poslije ovih akcija Bukovički odred je razvio živu političku aktivnost. U toku februara on je obišao gotovo sva sela Bukovice, gdje ga je narod sa oduševljenjem dočekivao. Na svakom zboru je dolazilo do vidnog izraza jedinstvo naroda i njegova riješenost za borbu protiv okupatora.

4. REORGANIZACIJA BUKOVIČKOG NOP ODREDA U BATALJON

U Bukovicu su 15 februara stigli članovi OK KPH za Šibenik Ivo Družić, Nikola Sekulić i Milan Lacmanović i u s. Ivoševci sazvali partisko savjetovanje svih komunista sa područja MK Kistanje. Na savjetovanju je istaknuta potreba daljeg jačanja partizanskog pokreta, organizacionog učvršćenja partiske organizacije i jačeg aktiviranja omladinske organizacije. Savjetovanje je naročitu pažnju obratilo mogućnostima čvrste saradnje partizanskih snaga u Bukovici i Lici, jer su ličke jedinice sa više iskustva bile u stanju da u slučaju potrebe pruže efikasnu pomoć mladim partizanskim snagama u Bukovici. Na savjetovanju je zaključeno da se pride smjelije dobrovoljnoj mobilizaciji boraca. Zaključeno je da se Bukovički odred preformira u bataljon.

Na osnovu zaključaka partiskog savjetovanja 26 februara odred je reorganizovan u Bukovički bataljon čije je brojno stanje iznosilo 57 boraca. Za komandanta je postavljen Milan Lacmanović, a za političkog komesara Dane Rončević.⁴⁷¹

⁴⁷¹ Prema iskazima preživjelih učesnika NOR sa područja sjeverne Dalmacije. U prvim mjesecima 1942 PK za Dalmaciju dao je instrukciju da se od manjih partizanskih odreda formiraju bataljoni. Zamišljeno je da bataljoni postanu čvrste i lako pokretne jedinice, sposobne da samostalno rješavaju zadatke. Nekoliko bataljona sačinjavalo bi jači partizanski odred koji bi djelovao na određenom području Dalmacije. Međutim, za Dalmaciju su tada bolje odgovarali jači bataljoni. U Dalmaciji poslije prvih uspjeha partizana i likvidacije brojnih oružničkih i karabinjerskih postaja zimi 1941/42 godine neprijatelj je bio prisiljen da uspostavlja mnogobrojne garnizone, najčešće jačine jedne čete. Za napad na ovakve garnizone bile su potrebne veće partizanske jedinice-bataljoni.

Bataljon je 8 marta 1942 izvršio napad na karabinijsku stanicu u s. Bruška. To je bila prva veća akcija Bukovičkog bataljona u kojoj je zarobljeno 7 karabinjera, a zaplijenjeno 5 pušaka, 2 mitraljeza, 4300 metaka, 9 bombi i ostale ratne spreme.⁴⁷²

Po povratku iz s. Bruške bataljon je zalogorovao u s. Ivoševci, zaselak Tišme, pored seoskog puta. Tim putem naišla su 10 marta 2 talijanska podoficira iz šumske milicije koji su sa sobom nosili opljačkanu živinu iz sela. Pozvani da se predaju, odgovorili su puščanom vatrom. Uskoro su oba ubijeni. Istog dana bataljon se prebacio u zapadnu Bukovinu. Sutradan su Talijani iz sastava 107 legije (jačine jednog bataljona) opkolili i popalili zaselak Tišme i tom prilikom ubili 1 starca, 1 dijete i 1 ženu.⁴⁷³

Tokom marta u bataljon su skoro svakodnevno stupali novi borci. On je početkom aprila brojao 107 dobro naoružanih boraca. U to vrijeme stigla je u Bukovicu grupa Dalmatinaca koji su se dotada borili u Bosni,⁴⁷⁴ i prva grupa boraca iz Like. Ovu grupu doveo je sekretar OK Šibenik Ante Jurlina,⁴⁷⁵ a brojala je oko 80 boraca, naoružanih puškama i sa 4 mitraljeza. Partizani u Bukovici dolaskom ove grupe znatno su ojačali.

Pored pomenutih akcija, partizanski bataljon, a pre toga odred, razvio je živ politički rad na području Bukovice, osnivajući pri tome odbore narodno-oslobodilačkog fronta. To je bilo veoma značajno za suzbijanje uticaja četnika iz susjedne Kninske krajine među srpskim življem u Bukovici. Objašnjavanjem linije NOB jačalo je bratstvo i jedinstvo srpskih i hrvatskih masa sjeverne Dalmacije, što je bilo jedna od osnovnih zaloga za uspješan razvoj NOB u ovom kraju.

⁴⁷² AVII k. 13/126.

⁴⁷³ Izvještaj komande 107 legije crnih košulja br. 829 3/3 od 11 III (AVII reg. br. 20/5—1, k. 553).

⁴⁷⁴ To su bili borci Prvog šibeničkog odreda koji su se još 1941 prebacili u Bosnu.

⁴⁷⁵ Ante Jurlin — Marko, poginuo u Petoj nepr. ofanzivi.

VII

STVARANJE, RAZVOJ I DEJSTVA PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU JUŽNE DALMACIJE

1. SITUACIJA NA BIOKOVU

U Biokovskom primorju postojali su objektivno povoljniji uslovi za snažan razvoj oružane borbe i za stvaranje brojno jakih partizanskih jedinica nego u ostalim djelovima Dalmacije. Međutim, pitanje oružane borbe bilo je dosta zanemareno. Partiska organizacija na Biokovskom primorju bila je među najjačim organizacijama u Dalmaciji. Broj ilegalaca, pretežno naoružanih i spremnih za oružanu borbu, iz dana u dan je rastao. Pored toga, bio je i veliki broj vojnih bjegunaca koji su odbili poziv da stupe u domobranske jedinice. Neprijateljske snage na čitavom ovom području bile su suviše male, da bi pretstavljele ozbiljnu smetnju za stvaranje odreda. Narod je mrzio kompromitiranu ustašku vlast, a Partija je kod narodnih masa imala veliki autoritet. Pored toga masiv Biokova, gotovo neprohodan, proteže se paralelno sa obalom i natkriljuje mnoga sela, koja su mogla idealno da posluže za stvaranje partizanskih baza NOB. Uprkos svim tim uslovima OK Makarske tokom 1941 nije ozbiljnije radio na stvaranju oružanih jedinica. U njegovom radu ispoljavao se izvjestan oportunizam koji je u najvećoj mjeri unosio sam sekretar Toni Andrijašević-Stari. Oportunistički elementi stali su na stanovište da je nemoguća borba u Biokovskom primorju, jer je to pasivan kraj na

kome se jedinice ne mogu prehraniti. Odlučnim stavom PK KPH za Dalmaciju od septembra 1941 pa unaprijed razbijeno je ovakvo gledanje i postepeno, ali uporno, prešlo se na stvaranje partizanskih jedinica.

U vrijeme stvaranja prvih partizanskih odreda na području sjeverne i srednje Dalmacije, u okolini Makarske nalazio se u ilegalstvu veći broj kompromitiranih drugova, uglavnom članova KP. Pred konac novembra 1941 OK KPH za Makarsku izdao je direktivu partiskim organizacijama da se formiraju ilegalni partizanski „logori“ u kojima će se okupiti ilegalci. Formirano je nekoliko takvih logora: u neposrednoj blizini Makarske logor „Kraljeva“, u općini Gradac logor „Strižovo“, kod Vrgorca logor u Radovića kršu, a na području Metkovića logor u Slivnu. Logori su služili kao baze za okupljanje kompromitiranih članova Partije i simpatizera. Brojni sastav im se mijenjao prema prilikama na terenu. U njima je izvodena vojna obuka, održavani politički časovi i pripremani borci za oružane akcije.

Partiska organizacija s. Bačina okupila je 56 ilegalaca, pretežno članova Partije i SKOJ-a. Oni su pod rukovodstvom Jakova Tomaševića i Petra Bogunovića, noću 18 decembra 1941 opkolili lučke magazine u luci Ploče i zaplijenili 8.500 kg suvih smokava, vlasništvo Hercegovačke ustaške banke. Ova akcija je dobro odjeknula u narodu, a kod boraca u logorima još više razbuktala želju za borbom.

2. POČECI ORUŽANE BORBE U JUGOISTOČNOM PRIMORJU

Koncem decembra OK Makarske izdao je direktivu da se neke grupe boraca iz logora povrate u svoja sela, da bi se olakšala ishrana većih grupa. Prema toj direktivi povratila se 1 januara 1942 grupa iz s. Gradac. Kasnije, 22 januara, patrola ustaških oružnika uputila se u s. Gradac da pohvata pripadnike ove grupe. Patrola je uspjela da uhvati 7 partizana i da ih zatvori u finansisku po-

staju.⁴⁷⁶ Iste noći partiska organizacija s. Gradca je okupila preostale pripadnike grupe i napala finansisku postaju. Istovremeno dat je zadatak ostalim grupama u općini Gradac da se naoružaju, presijeku telefonske veze, poruše ceste, postave zasjede i spriječe pristizanje pomoći opkoljenim oružnicima. Izjutra 23. januara razoružana je finansiska postaja u Gradcu. Zaplijenjeno je 7 pušaka a 1 oružnik je zarobljen. Tom prilikom je ubijen poznati ustaški zlikovac Jozo Medar. Poslije toga Gradačka partiska grupa, pod rukovodstvom Gojka Ujdurovića, napala je oružničku postaju u Gradcu.⁴⁷⁷ U međuvremenu grupi se priključilo oko 50 naoružanih boraca iz s. Baćina. Oružnička kasarna, masivna kamena zgrada, opkoljena je. U otvorenoj borbi ubijen je 1 oružnik. Oružnici su zvijerski nasrnuli na zatvorenike, ubili Andriju Andriješevića i kroz prozor bacili na ulicu Milorada Stojića.⁴⁷⁸

Sutradan, 24. januara, prisiljen nevremenom, uplovio je u Gradačku luku motorni jedrenjak „Merkur“ sa tovarom od 120 tona kukuruza i razne druge hrane upućene talijanskim snagama na Braču i Hvaru. Ustanici su djelom snaga napali i zaplijenili brod, držeći kasarnu i dalje u opsadi. Dio zaplijenjene hrane otpremljen je u planinsko s. Grnčenik, a dio podijeljen stanovništvu Gradca i ostalih sela do Drvenika. Ostatak hrane prevezen je u luku Ploča pod rukovodstvom Mije Bogunovića, i djelimično podijeljen narodu s. Baćine, a djelimično pohranjen u šipilju Ričevica.⁴⁷⁹

Opkoljenim oružnicima upućena je pomoć brodovima iz Makarske koji su 26. januara uplovili u luku Gradac sa znatnim talijanskim snagama. Ustanici su se stoga povukli

⁴⁷⁶ U izvještaju Vrhovnog oružničkog zapovjedništva J. S. broj 839 od 29. siječnja 1942 o ovome se kaže slijedeće: „Povod je uhićenja sedmorice neposlušnika koje oružnici nisu htjeli pustiti na slobodu na traženje komunista. Radi se o neodazvanim domobranima...“ Međutim, ovde se radilo o partizanima (Zbornik V/3 469, dok. 145).

⁴⁷⁷ Selo Gradac je raštrkano, tako da je finansiska postaja od oružnika udaljena oko 2 km te oružnici sa postaje nisu pružali pomoć napadnutima u finansiskoj postaji.

⁴⁷⁸ Podaci uzeti od učesnika NOR sa područja Biokova (AVII).

⁴⁷⁹ Zbornik V/3 496, dok. 151 i „Grada za historiju NOB biokovsko-neretvanskog okruga“ u CK SKH.

dijelom na Biokovo, a dijelom ka s. Baćina. Poginuo je jedan partizan-omladinac.

Ovaj napad ustvari je početak oružane borbe na području Biokova protiv okupatora i domaćih izdajnika. On je unio nesigurnost u plovidbu obalama Biokovskog primorja. O tome ustaško ministarstvo vanjskih poslova 21 februara 1942 piše:

Zapovjedništvo hrvatske mornarice je sa svoje strane nemoguće, te nije u stanju ustrojiti ni najskromnije redarstvo na moru...⁴⁸⁰

Od toga dana započeo je istoriski borbeni put naroda ovog kraja — dostoјnih potomaka hrabrih Neretvljana.

U logorima je zadržan izvjestan broj drugova koji nisu bili vezani partiskim zadacima na terenu tako da su oni pretstavljeni operativno jezgro budućih vojnih formacija. Terenski radnici i znatan broj kompromitiranih simpatizera i dalje su živjeli u ilegalnosti oko svojih kuća. Zbog toga su na području OK Makarske poslije ove akcije bila 3 logora. Prva borba je imala odraza na život u logoru.⁴⁸¹ Pojačana je budnost, isturena su obezbjedenja, upućene su patrole na razne strane i pojačan je vojnički i politički rad. Pa ipak zbog pomanjkanja iskustva, uspjeh u akciji na s. Gradac nije iskorisćen za stvaranje jačih partizanskih jedinica. Partizanske grupe — logori, ostali su organizaciono nepovezani.

3. FORMIRANJE PRVE JUŽNODALMATINSKE PARTIZANSKE ĆETE

Koncem februara 1942 PK je poslao u južnu Dalmaciju instruktora Ervina Klarića da Okružnom komitetu KPH za Makarsku pomogne pri formiranju partizanskih

⁴⁸⁰ Zbornik V/3 497, dok. 151.

⁴⁸¹ U izvještaju Velike župe Cetine V. T. broj 13/42 od 14 II 1942 o povećanju broja partizana se kaže: „Grupe pobunjenika o kojima je govor u prošlonedeljnim izvještajima i dalje postoje i to:... u planini Mosoru i kod Gradeca“ (Zbornik V/3 532, dok. 156).

jedinica. Tada su na ovom području postojale 3 ilegalne grupe: grupa oko Makarske pod rukovodstvom Nikole Glavine sa 25 boraca; grupa oko Vrgorca pod rukovodstvom Vite Viskića sa 37 boraca i grupe iz s. Baćine pod rukovodstvom Nede Boškovića sa 40—50 boraca.⁴⁸²

Početkom marta grupe su dobine zadatak da se prikupe u s. Baćina da bi se spojile u jednu jedinicu. U kući Luke Katića u s. Baćina održan je 8 marta sastanak rukovodilaca Makarskog primorja povodom formiranja prve partizanske jedinice u južnoj Dalmaciji. Prikupljeni borci bili su po grupama razmješteni u s. Baćina. Za vrijeme sastanka oružnici iz Gradca, koje je obavijestio špijun i narodni izdajnik Židica,⁴⁸³ neopaženo su upali u selo i otvorili vatru na kurira Makarske partizanske grupe, koji se po zadatku tu zatekao. Makarska grupa je na brzu ruku zaposjela vatrene položaje i prihvatile borbu. U isto vrijeme ostale grupe pod rukovodstvom Nede Boškovića neprimjetno su opkolile oružnike. Borba je trajala čitav dan do predveče kada su se oružnici predali. Zarobljeno je 9 oružnika, 2 ubijeno, a 1 teže ranjen. Zaplijenjeno je 11 pušaka i 1 puškomitrailjez. Na strani partizana poginuo je komandir Gradačke grupe Vita Viskić.

Sutradan su oružnici iz Gradca uputili patrolu od 5 ljudi u s. Baćina da izvidi šta je bilo sa onima koji su tamo upućeni prethodnog dana. Grupa od 15 omladića, većinom članova SKOJ-a iz s. Baćine, postavila je 9 marta zasjedu kod zaseoka Plitvine. Kad je patrola ušla u zasjedu otvorena je iznenadna vatra. Poslije kratkotrajne borbe zarobljena su 2 oružnika, a 3 ranjena uspjela su da pobegnu.⁴⁸⁴

Zbog ovih borbi sastanak, sazvan za formiranje partizanske jedinice, je odložen. Napadom na oružnike došlo se do oružja za nove borce, koji su neposredno poslije ove akcije stupili u partizane. Sama akcija, izvedena za-

⁴⁸² Prema izjavama učesnika NOR sa područja Makarske i Gradca (AVII).

⁴⁸³ Njegovo ime nije se moglo utvrditi.

⁴⁸⁴ Zbornik V/3 533, dok. 156.

jednički svim grupama, ukazala je na potrebu da se formira jedna lako pokretna jedinica koja će dejstvovati na području Biokova. Zbog toga je 12 marta, u mjestu Dolac, sazvan sastanak rukovodilaca Makarskog primorja, pa je sutradan, 13 marta, formirana Prva južnodalmatinska partizanska četa.⁴⁸⁵ Odredeni su za komandira čete Sergije Petrović (poslije kraćeg vremena zamjenio ga je Bogdan Viskić), za političkog komesara Nedo Bošković, za zamjenika komandira Gojko Ujdurović, za zamjenika političkog komesara Jozo Tomašević, i za intendanta Ante Šutić.

Na dan formiranja četa je brojala oko 150 boraca spremnih za akciju.⁴⁸⁶ Na području kotara Makarske nalazio se niz manjih neprijateljskih postaja bez neke sigurnije medusobne veze i mahom neutvrđenih. Dva dana poslije formiranja, 15 marta, četa je napala na ustašku postaju u s. Straševica. Prilikom ovog napada zarobljeno je 12 ustaških seoskih milicionera i 2 oružnika, a zaplijenjeno je 12 pušaka i nešto municije.

Poslije toga četa je podijeljena na četiri voda. Za komandire vodova odredeni su Ante Bereš, Nikola Glavina i Poldo Mikulić. U pronadjenim dokumentima nema podataka ko je bio četvrti vodnik. Vodovi su upućeni u razne pravce: 1 vod u pravcu doline r. Neretve, 2 vod obalom u istočni dio Makarskog primorja, 3 vod u pravcu Makarske i Baške Vode, a 4 je zadržan na Biokovu radi dejstva prema Imotskom. Vodovi su dobili zadatak da samostalno dejstvuju i da razviju intenzivan politički rad na terenu.

⁴⁸⁵ Tako je nazivaju svi preživjeli učesnici NOR sa ovog područja. O formiranju ove čete nema dokumenata. Većina podataka o razvoju NOB na području Biokova do aprila 1942 uzeta je iz „Grade za historiju NOB Biokovsko-neretvljanskog okruga“, koju je napisala grupa prvoboraca sa ovog područja i neprijateljskih (ustaško-domobranskih i talijanskih) dokumenata. Treba napomenuti da su organizacione forme partizanskih jedinica na ovom području bile u izvjesnoj mjeri drugačije nego u drugim dijelovima Dalmacije.

⁴⁸⁶ Podaci iz „Grade za historiju NOB Biokovsko-neretvljanskog okruga“ (AVII).

4. NAPAD TALIJANA NA BIOKOVO I BORBE NA PELJEŠCU

Sve češći napadi partizana na području južne Dalmacije i spremnost naroda toga kraja da te napade pomogne i da u njima učestvuje potstakli su Talijane i ustaše da to u samom početku onemoguće. Ustaška župa Cetina strepila je od rasplamsavanja ustanka na ovom području, pa je u tom smislu intervenisala kod Talijana. Uvidajući i sami tu opasnost, a i na insistiranje ustaša Talijani su preduzeli pripreme za napad na Biokovo sa ciljem da područje između s. Brist, Vrgorac, V. Prolog, luke Ploča i ruba obale očiste od partizana i da kod naroda ovog kraja stvore utisak o svojoj snazi i nepobjedivosti. Napad je počeo 25. marta jednovremeno iz Vrgorca preko V. Prologa, s. Pasičina i Kleka prema s. Baćina.⁴⁸⁷ Istovremeno su preduzeti i napadi iz Makarske preko Podgore prema s. Baćina i iz Metkovića preko Ploče ka s. Baćina. Neprijateljske kolone imale su zadatak da se u toku 25. marta spoje u s. Baćina. One su toga dana upale u s. Baćina, izvršile nečuvenu pljačku imovine i stoke i zapalile 64 kuće,⁴⁸⁸ a 26. marta povukle se u svoje garnizone. Pred nadmoćnim neprijateljskim snagama Prva južnodalmatinska četa povukla se dublje na Biokovo u pravcu s. Šošići—Sv. Juraj (tt 1762).

Poslije povlačenja neprijateljskih snaga vodovi ove čete su se povratili u ranije dodjeljene im rejone, osim 2 voda koji je orijentisan u pravcu Makarske i s. Baške Vode, i 3-eg koji je ostao na prostoru s. Baćina—Ploča.

U prvoj polovini aprila grupa partizana iz 3 voda, pod rukovodstvom Gojka Ujdurovića i Vlade Viskića, prebacila se preko Neretljanskog Kanala sa visa Višnjica (tt 241 sjeverozapadno od ušća Neretve) na poluotok Pelješac. U to vrijeme na Pelješcu između Kune i Pijavičine

⁴⁸⁷ O ovom napadu nema podataka u talijanskim sačuvanim dokumentima. Borba je rekonstruisana na osnovu podataka iz „Istorijske NOB Makarskog Primorja“ prezivelih učesnika ovog kraja (AVII).

⁴⁸⁸ Komisija za ratne zločine, sveska 191 br. 104.

nalazila se grupa od 25 ilegalaca sa kojom su biokovski partizani uspostavili vezu. Vod biokovskih partizana, ojačan borcima sa Pelješca, izvršio je 12 aprila napad na finansisku stanicu u s. Crikvice na sjeveroistočnoj obali poluotoka, a zatim na stražare u Janjini i Dračama. Kasarna u Dračama je zauzeta i u njoj je zaplijenjeno nešto pušaka i jedan radioaparat, dok su ustaški činovnici i oružnici iz s. Janjina i s. Drače pobjegli prije dolaska partizana. To je bila prva veća oružana akcija na Pelješcu.

U meduvremenu komanda čete pripremala je akciju na ušću r. Neretve. Neretva je plovna od Metkovića do Ploča pa su Talijani htjeli da je iskoriste za transport boksitne rudače iz Hercegovine. Zbog toga su poduzeli čišćenje riječnog nanosa na ušću r. Neretve i njenom rukavcu Crna Rijeka. Noću 4/5 maja borci Južnodalmatinske čete, podijeljeni u tri grupe, prebacili su se čamcima do glibodera na ušću Neretve i potopili ga tako da je u velikoj mjeri zatvorio korito same rijeke. Oštećena su i postrojenja u luci Ploče, tako da je ovom akcijom Neretva konačno onesposobljena za saobraćaj. U momentu povlačenja naišao je iz Metkovića jedan talijanski patrolni čamac i poslije kraćeg puškaranja partizani su se povukli u pravcu s. Baćine. Koliko je ova akcija po Talijane bila neugodna vidi se iz činjenice da su Njemci namjeravali da na ušće Neretve upute svoje ljudstvo iz organizacije „Tot“ (Totdt) (Tot). Talijanska komanda „Supersloda“ jedva ih je odvratila od te namjere.⁴⁸⁹

Napadi Prve južnodalmatinske čete izazvali su intervenciju okupatora. Talijani su prikupili dijelove divizije „Messina“ u s. Rogotin (na ušću Neretve) sa namjerom da poduzmu napad preko Biokova na Makarsko primorje. Jedna talijanska pješadiska kolona u jačini od 300 vojnika sa jednim tenkom, preduzela je 13 maja poslije podne napad u pravcu s. Gradac. Međutim, kolona je naišla na zasjedu kod zaseoka Striževo (s. Baćina). Nakon dvočasne borbe zasjeda je likvidirala neprijateljsku prethod-

⁴⁸⁹ Fonogram komande „Supersloda“ od 29 V 1942 (AVII, reg. br. k. 285, fasc. 4).

nicu. Ubijeno je 5 vojnika i 2 oficira, a zarobljeno 15 vojnika i 5 oficira.⁴⁹⁰ Među zarobljenicima se nalazilo i nekoliko ranjenika. Poslije likvidacije prethodnice talijanske snage su se povukle.

Poslije borbe komanda čete je predložila talijanskoj komandi da prihvati zarobljene ranjenike a kao protuvrijednost da ustupi sanitetski materijal, jer su partizanske jedinice u tome znatno oskudijevale. Ovaj prijedlog talijanska komanda je odmah prihvatile. Narednog dana u luku Gradac uplovila su 3 ratna broda na koje je trebalo ukrcati ranjenike. Pošto su ranjenici ukrcani, sa brodova je otvorena jaka artiljeriska vatra na Gradac od koje su poginule 3 žene, a 3 ranjene. Razrušena je 21 kuća, a veći broj oštećen. Tako je talijanska komanda prekršila sporazum i mučki napala nevino i nedužno stanovništvo sela Gradac.

5. NAPAD PARTIZANA NA MOTORNI JEDRENJAK „MIRA“

U drugoj polovini maja Prva južnodalmatinska četa izvršila je smio napad na motorni brod „Mira“ koji je 23. maja, ploveći iz Metkovića za Makarsku, oko 17.30 sati stigao u visinu uvale Čaklje, jednu i po nautičku milju jugoistočno od Podgore. Na brodu se nalazilo oko 4.000 poshtanskih paketa, vagon krompira, nešto benzina i veća količina crijećeva za krovove. Tada je grupa boraca, ukrcana na jedan leut na motor, prisilila brod na predaju. O tom napadu zapovjedništvo mornarice NDH u svome izvještaju od 3. juna 1942. kaže:

Prema izjavi zapovjednika on se još nije bio ni snašao kad je na brod „Mira“ uskočilo oko 20 jako naoružanih ljudi, koji su do tada bili sakriveni ispod palube leuta. Dvojica od tih naoružanih ljudi sa uperenim puškama prisilili su zapovjednika broda da brod pristane u uvali Čaklje gdje je već na obali bilo skupljeno oko 100 naoružanih ljudi. Kada je brod pristao u uvalu Čaklje zapovjednik broda zatvorili su u kabinu i oduzeli mu prema njegovoj izjavi 40.000 lt., teretnicu i njegovu pomorsku knjižiću.

⁴⁹⁰ Isto.

Leut sa kojim je izvršen prepad je broj 1287S, vlasništvo Lucije Letica žene Jozine iz Podgore. Brod služi za ribarske svrhe i bio je spremjan za odlazak na ribarenje. Prema izjavama Lucije Letica koja se nalazila u uvali Čaklje u svojem skladištu za osoljene ribe oko 17.00 sati došli su naoružani ljudi, nju su zatvorili u skladište i uzeli čamac na silu. Za to vrijeme njezin muž Jozo Letica nalazio se na putu za Drašnice i tek se pred večer povratio kući.

Još prije nego je brod „Mira“ pristao u uvalu Čaklje bile su postavljene straže oko Podgore i prekinut je bio brzoglasno-brzoplovni spoj sa Makarskom.

Za napad na brod „Mira“ saznalo se u Makarskoj tek sutradan ujutro kad je brod doplovio u Makarsku.

Do 2 sata u noći sa broda je bilo iskrcano oko 4000 paketa i vagon krumpira i sve je to odnijeto u brda. Za prenos upotrebљeni su magarci i mazge i prisiljeno je stanovništvo, uglavnom žene, da pomažu kod toga prenosa...⁴⁹¹

Poslije ove akcije, koncem maja 1942, na područje istočno od Biokova, gdje se nalazila Prva južnodalmatinska partizanska četa, iznenada su izbile jedinice ustaške crne legije pod komandom Jure Francetića. One su imale zadatku da unište partizanske snage na Biokovu i da vrše politički uticaj na narodne mase ovog kraja kako bi povratili povjerenje u NDH. Legija se zadržala na tom području nekoliko dana. Međutim, zbog napada jedinica Petog Krajiskog odreda u rejonu Glamoča, ove snage su hitno upućene na područje Livno—Šujica.

Neretljanska partizanska četa tokom maja nije izvodila neke krupne oružane akcije. Ona se uglavnom zadržavala na istočnoj i jugoistočnoj strani Biokova zatravajući pravce s. Gradac—Ploča i Metković—s. Crveni Grm koji izvode na oslobođeno područje Makarskog primorja.

6. STANJE PARTISKE ORGANIZACIJE U DALMACIJI

Uporedno sa naporima na jačanju i razvoju partizanskih odreda u Dalmaciji, Partija je svim silama radila na učvršćenju svojih sopstvenih redova, u prvom redu na

⁴⁹¹ Zbornik V/4 497 s., dok. 148.

čišćenju iz svoje sredine kolebljivih i oportunističkih elemenata. Velika pažnja je posvećena prijemu novih članova, jer su hapšenja, intervencije i strijeljanja pogodili partiske organizacije. Naročito se to odnosilo na partisku organizaciju Šibenika, Splita, Trogira, Solina i Omiša. O stanju partiske organizacije u Dalmaciji, PK u svome izvještaju od 19 maja 1942 godine kaže:

Partiska organizacija u Splitu mnogo je oslabljena. Naročito u zadnje vrijeme bio je uhapšen veliki broj članova Partije... Prije rata imali smo u Splitu 140 članova Partije. Prije mjesec dana imao je Split prema izvještaju MK 100 članova. U taj broj uračunati su i oni koji su primljeni nakon izbijanja rata. Iz ostalih krajeva Dalmacije dao je drug Bruno (organizacioni sekretar PK Ivan Amulić — D. P.) sledeće podatke o broju članova Partije:

Split	80	članova	11	jedinica	4	RK,	1	MK
					koji je ujedno			OK
Solin	66	"	12	"			1	MK
Dubrovnik	18	"	3	"			1	MK
Makarska	144	"	26	"	5	RK	1	OK
Imotski	65	"	11	"			1	OK
Knin	27	"	5	"			1	MK
Omiš	144	"	16	"	4	RK	1	OK
Pelješac	48	"	10	"			1	OK
Kaštela	48	"	9	"			1	MK
					koji je ujedno			OK
Trogir	55	"			1	RK		
Žrnovica	12	"	3	"			1	MK
Sinj	12	"	4	"			1	MK
Hvar	60	"					1	OK
Vis	70	"					1	OK
Korčula	60	"					1	OK
Livno	20	"						
Sj. Dalmacija	300	"						
Šolta cca	10	"						

Sveukupno u Dalmaciji 1.239 članova Partije...⁴⁹²

Početkom 1942 godine Pokrajinski komitet uspio je da ojača Narodni front koji je sve više narastao u ozbiljnu političku silu. Na političkoj liniji NF pridobijene su izvjesne

⁴⁹² Zbornik V/3 92s, dok. 25.

pristalice HSS i ostalih bivših političkih stranaka, tako da je na jednoj strani ostala grupa bivših političara a na drugoj jedinstven Narodni front koji je u Dalmaciji stalno rastao.

*

Uprkos teškoćama i slabostima, partiska organizacija u Dalmaciji uspjela je do kraja aprila 1942 da postigne lijepo uspjehe u razvijanju oružane borbe. U to vrijeme u Dalmaciji su se nalazile slijedeće jedinice: Dinarski odred, Kninski odred, Cetinska četa, Mosorska četa, Prva južnodalmatinska četa, Neretljanska četa, Bukovički bataljon i nekoliko manjih partizanskih grupa. Pored toga, u Lici se nalazilo oko 180 partizana iz Dalmacije. Prema stanju na kraju 1941 godine ovo je bio vidan napredak. Pa ipak, organizacioni razvoj oružane borbe i broj partizanskih jedinica zaostajao je za raspoloženjem i spremnošću masa u Dalmaciji. Primorje je moglo i bilo spremno i do tada da dâ više partizana, ali je tome stajao na putu niz teškoća, kao udaljenost partizanskih baza od izvora mobilizacije, nedostatak oružja i dr.

Postojeće partizanske jedinice u Dalmaciji, iako su nosile vojnička obeležja (čete, odredi, bataljoni) bile su organizaciono neizgradene, sa nedovoljnim borbenim iskustvom i još neiskusnim komandnim kadrom, te su u tom pogledu zaostajale za jedinicama Like i Bosne. Otuda je i svaki kontakt ličkih i bosanskih jedinica sa partizanima Dalmacije bio od koristi. Politička izgradenost velike većine boraca bila je na visini i pored nedostataka, jer su najveći broj partizana sačinjavali članovi Partije ili SKOJ-a.

Međusobna povezanost jedinica bila je slaba. U ovom periodu postojala je slaba veza između partizanskih jedinica, srednje, sjeverne i južne Dalmacije. Jedinice su dejstvovalе uglavnom odvojeno i zasebno, po direktivi partiskog rukovodstva koje ih je formiralo ili onog na čijem su području dejstvovalе. Otuda proizilazi i razlika u organizacionoj strukturi i nazivima jedinica.

Uopšte uzevši, ovaj period je ustvari period stvaranja prvih partizanskih jedinica u Dalmaciji i odlikuje se raznolikim formama i malim jedinicama. U Dalmaciji nema većih jedinica, i oslobođene teritorije na kojoj se izgrađuju nova vlast i novi društveni odnosi, kao naprimjer u Lici i Kordunu. Dalmacija je u „zakašnjenju“, što je i razumljivo, ako se ima u vidu veliki broj okupatorskih snaga, njegova budnost i sistem uprave i gradanske vlasti. Ovome treba dodati činjenicu da veza Glavnog štaba Hrvatske sa Dalmacijom nije postojala, veza CK KPH sa PK bila je veoma otežana, a neposredna pomoć članova GS izostala. Sve je ovo uticalo na postojeće stanje i razvoj NOB u ovom periodu.
